

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН
ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(81)
Сентябрь

**Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал**

**1982 йилдан
чиқа бошлаган**

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

**Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Ғаффор ҲОТАМОВ.**

**Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти**

кишганлигини тамомила унутди, бақамти ўтирганларни четлаб ўтди-да, ихчам зиналардан куйига эна бошлади, унинг асаблари шу қадар чийралган эдики, бориб Георгийнинг нақ ёнидан, атай унга кўриниш бериб сўлга қайрилди ва виқор билан — бошини баланд кўтариб — даввогарга беписанд назар солди, кейин янада намоийшкорона алпозда бир-бир босиб юқорига кўтарилар экан, иситма алангасида кўзлари тинди, Георгийдан узоқлашган сайин унинг: — Лорелия! Қайт, қайт-гил! — дея илтижо қилишини илҳақ бўлиб кутди. Ниҳоят, бу илҳақлик ўкинчга айланди ва ўксик кўнглини ситиб юборди. Кўзлари намланиб, томоғига бир нима тикилди. Ўзини хўрланган ва ҳақир ҳис этди, сўнгги зинага кўтарилди у, остонага довури икки қадам қолган, лекин Георгий ҳамон ортидан келмаган ва ҳатто чақирмаган ҳам эди. — Мен... мен атай кўриниш бериб ўтдим-а унга! — деб ўйлади Лорелия хўрлиги келиб, сўнг қўйи лабини тишлади, ғурурини шунчалар топганлиги учун сира ўзини кечира олмасди у. Назарида, манави ўтирганлар ҳам унинг дилидагини уққан, азбаройи ғашни келганидан чиқиб кетаётганлигини гўё ҳамма билар эди; боя бетоқат бўлиб титраб кетди-ку ахир, ён-веридан шуни пайқаман дейсизми, кўра-билатуриб, атай ўзларини гўлликка солишади, гўё эътибор беришмаган, ҳеч вақони сезишмаган, ичларида эса хоинона кулишади. — Мунофиқлар, — дея ижирғанди у. — Тайин борми буларда? — Бир пайтлар ўзининг ҳар бир ҳаракатини ҳам мана шундай — юрак ҳовучлаб кузатишгани, сўнг даста-даста гуллар тутиб олқиш-лашгани ёдига тушди, хаста дили баттар ўксиди, тубсиз дара қаърига тойиб кетаётгандек, қайтиб ўнглай олмайдигандек ҳис этди ўзини, мотамсаро, остонага довури борди-да, беихтиёр тўхтади, ортга — кўнгли қолган кимсаларга ўгирилиб қаради, шаҳодат бармоғини чаккасига тираб, ўйга толган киши алпозидида Георгийга кўзи тушдию довучча еган каби юзи буришди. — Мунофиқ! — Ич-ичидан тошиб келган ғазоби чатнаб миясига урилди-да, аламзада ингроққа айланди: — Э, худо! Манави каллаварамларингни қара! Ҳали булар, Георгий ҳар юришининг минг томонини ўйлапти, деб ўтиришган чиқар? Мунча анойи бўлишмасан! — Унинг, бу ўйинда Георгий аниқ ютади, ҳозир у ҳунар кўрсатиб, ҳаммангни майна қилиб ўтирибди, аслида кечаси мўлжалини пишиқлаб олган, дегиси, нафасини ичига ютиб ўтирган эсарларни масҳара қилиб кулгиси келди. Фаҳмича, шундай деган тақдирда ҳам биров хайрхоҳ бўлмайди, ҳеч ким унга ишонмайди, жинними бу? Қаёқдан кеп қолди ўзи, дея ижирғанишади, жеркишади, чиқариб ҳайдашади. Бармоғини букиб тишлаганча унсиз йиғлади. Йиғлайтириб, Лорелия англадики, ҳар қалай, анавиларга ўхшаб аҳмоқ бўлиб ўтиргани йўқ, нима бўлишини билади, шундан таскин туйди у, нигоҳини залдан узаётиб, кеча ўзига шакарғуфторлик қилган сартарош йигитни илғаб қолди. Ҳатто шугина ҳам Лорелияни буткул унутган, ҳатто шугина ҳам чап кафтига ияк тираганча қиргинга гирифтор сипоҳларга тикилиб, афтидан, юрак ҳовучлаб ўтирар, бармоқлари орасидаги сигарет тамоми кулга айланган ва ундан ҳамон ингичка тутун таралиб, ҳавога сингиб кетар эди.

Лорелия унинг панжалари нозик қўлига қаради, кечагина ўзи Паганининикига* менгзаган шу қўллар ҳозир оқжим ва ёқимсиз кўринди, сартарошнинг турли

* Никколо Паганини (1782—1840) — италиялик улуғ скрипкачи, композитор.

кремларни кафтига суртиб, аллакимларнинг юзини уқалаша хаёлидан кечди, кўнгли беҳузур бўлди, қайрилиб эшикка йўналди. Тўсидан кимдир унинг йўлини тўсди. Лорелия таққа тўхтади, бир хил бўлиб, ўпкаси тўлиб кетди, йўқ, қайтмайди энди, кетади. Намланган кўзларини юмиб очди, ва кўрдикки, ланг очик қўш табақа ўртасидаги эшик устунига рўбарў келган экан, биров бошлаб масҳара қилгандек титраб кетди у, бўшашганча устунни айланиб ўтди-да, мармар зиналарни бир-бир босиб асфальт йўлакка тушди. Уйга оёғи тортмади — юрагига қил сизмас эди. Қаён боришини, нима қилишини ўйлаб кўргунча бўлмайд йўлакни кесиб ўтди ва паршонхотир, хиёбон оралаб юриб кетди. Кета-туриб, Георгийнинг олдига тушиб боргани, атай бошини баланд кўтариб хусумат билан қарагани ёдига тушди. Ўзининг шу қилиғи, аламини босолмай юрагидагини сездириб қўйгани орини кўзгади. — Уят бўлди. Нега тушиб бордим? Нима зарил эди? — Дарду алами кучайиб, ўзини шу кўйга солган Георгийга ғашлиги ортди. — Доғули. Наҳот у мени кўрмаган бўлса? Кўрга-ан! — У тушиб борганида Георгий гўё ўйга толиб ўтирар, фақат нигоҳигина буёққа — Лорелиянинг боши оша залга йўналган эди, у аниқ бир нуқтага тикилмайётганлигини, ҳеч вақони кўрмаётганлигини, фикри-ёди бошқа ёқда эканлигини Лорелия англаган, бироқ ҳозир худди шу манзара қайта бошдан хаёлида жонлангач, ҳамма-ҳаммаси унга бошқача бўлиб туюлди. — Тушиб келаётганимни у кўрган, — деб ўйлади Лорелия, назарида, чиндан ҳам Георгий аввал бошда унга кўз учиди бир қараб олгандек эди. — Кейин жўрттага ўзини кўрмаганга олди, жўрттага! — Бу гумон ортиқ ғазабини келтирмади, кўнглининг бир четида шу ўйи ҳақиқатдан йироқ эканлигини ўзи ҳам сезиб турарди. Тўсидан Георгий уззу кеча уйку билмай, аввал ҳалокатдан қутулиш, сўнг ҳарифини чалғитиб, халтақўчага қамаш йўлини топгани, тагин ўзини бечора кўрсатиб зимдан ниятини амалга ошираётгани хаёлидан кечди. — Шунча шумликка борган одамдан ҳар балони кутиш мумкин, — деб ўйлади у Георгийни баттар ёмон кўриб. — Дарёга ҳўл обориб, қуруқ қайтариб келади бу! Мунофиқ! Атай кўрмаганга олди-я! Арпасини хом ўрдимми мен, йў-ўқ, жўрттага шундай қилади у, жўрттага. Ичидигини билмасам экан. Мени кўролмади, ерга урмоқчи бўлади. Камситади... Қаерга кеп қолдим ўзи? — У сув юзиди қалқиб йўнаётган япроқларга ва хиёл кирланган нилуфарга тикилиб қолди. — Қаер бу? — Қачондир шу йўлақдан ўтган, фавворани ҳам кўрган эди. Ҳовузнинг нариги четида, мармар тўсиқда ўтириб итининг бошини силаётган қизга кўзи тушди. — Одамлар суйганиниям мунча эркаламайди, — Георгий шу кеча шахмат тахтаси узра мук тушиб ўтирганида бориб суйкагани ва унинг силтаб ташлагани Лорелиянинг ёдига тушди, — бежиз итга меҳр қўйишмас экан-да ўзи, — алам билан кулимсиради у, — ҳамма хоин, бир-бирини кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Мана, Георгий, сал кам чемпион, шундай бўлатуриб, умр бўйи мени таҳқирлаб келади, — шунда ҳақиқатан ҳам Георгий ўзига нисбатан имижимида ҳаммиша ёмонлик қилиб келгандек, руҳини синдириб, шунинг баробарида ўзи юзага чиқишга интилгандек бўлиб туюлди. — Аслида йўриғига юрмай, Канченжанга* кетсам бўлар экан. Экспедициядан қолиб ўтирибман-а, мен тентак. Э, тавба! Юргил, ёнимда бўл, наҳот ёлғиз қолдирсанг, деса ёш боладай лаққа тушиб ўтирибман-а! — Лорелиянинг алами келди. — Мунинг обрўйи менга соя солмасин дейди-

* Канченжанги — оламдаги сарбаланд чўққиларнинг бири (Непалда).

да. Вой, шайтон-эй, билмас эканман уни. — У бир нуқтага тикилиб қолди, орадан хийла вақт ўтгач, ўша нуқта аста-секин тароватини йўқота бошлаган нилуфарга айланди. — Илгариям келувдим шу ерга? Ҳа, ҳа, ҳовузчанинг кунчиқар тарафидан ўтиб кетувдим. Э-э, ҳа... Мунча ҳаво дим? Қизчанинг силаб-сипашияни ёқмаяпти-я. Ит итлигини қилади-да. Сени тушунармида у? — деб ўйлади Лорелия, ҳовузчини айланиб ўтгач, яна йўлда давом этди, шу чоғ чап юзи тортилиб, ёноғи пир-пир уча бошлади, қўли билан у чаккасини босган кўйи: — Шунча одамни майна қилиб ўтирибди-я, — деган хаёлга борди, беихтиёр отаси — Султон Мирзониинг гангиган, абдолваш авзойи, сўнг қора плашч кийиб юрадиган Пири Мафиянинг сиёқи кўз олдидан ўтди, бироқ Пирнинг қиёфасини аниқ-тиниқ эслай олмади.

Ойиси айтган:

— Балокаш дунё экан-да, қизим. Муҳаммад Расулни қамаган, сўроқ қип отган шу бағриқурт, дейишгич эди, ўзиям Азроилга ўхшаб ҳамманинг юрагини обқўйганди. Бир кун шотирлариминан кеп уйимизнинг тоза чангини чиқарган, «Нақл»нинг қўлёмасини топ, деб идорасига қақиравериб отанг бечорани сил қилган. Кепкеп, энди шу алайҳиллаъна отангнинг оёғидан об ўтирса-я?!.

Лорелия нохуш ўйларни қувмоқчи бўлган каби бошини сарак-сарак қилди. — Наҳот у шунчалар қабиҳ бўлса? Наҳот у далай қилиб чалғитса-ю, шунга ҳеч кимнинг фаҳми етмаса? Наҳот у бир умр тантана қилса-ю, макрини ҳеч ким англамаса? Худо бордир-ку, ахир?! Кўриб тургандир-ку? Қазган чоҳига бебокнинг ўзи тойиб кетар ҳали, ахир... — У хиёбон оралаб тез-тез юриб кетди.

Елпигичсимон даричани силтаб очди-да, ҳовлига кирди ва гулзор оралаб ўтган йўлакдан боратуриб, зина олдида турган кампирга кўзи тушди. — Ким бу? Нима қип турибди бу ерда? — У суриниб йиқилаёзди. — Янғлишиб, бошқа бировниқига кириб қолдимми ё? — Шу гумон боис аввал эшикка, сўнг дераза равоқига қаради, гултувакдаги лимоннинг сарғиш меваларига кўзи тушгач, баттар ҳайрон бўлиб кампирга юзланди, кампир ўғирлик устида қўлга тушган каби бечоранинг бурчакдаги хас-хашакка ишора қилди ва етти ёт бегона тилда бир нималар деди, шундагина Лорелия унинг қўлидаги супургига эътибор берди. — Фаррош-ку. Қўрқиб кетди-я шўрлик. Нимадан чўчиди мунча?.. — Кампирнинг ҳилвараган халатию жовдираган мунчоқдек кўзларига кўзи тушгач, бир гуноҳга ботган каби ичидан эзилди. — Авзойимдан ҳайиқди. Тўшаклар нега саранжом-саришта эмас деб жеркисам, ё шикоят қилсам бечоранинг шўри қайнаб қолади чоғи. Ҳар қалай, бекаман, кимсан — тожга даввогарнинг хоними. Мунча титрамаса, э, худо, — зиналарни бир-бир босиб, юқорига кўтарилар экан, — эрта бир кун наҳотки мен ҳам шу кўйга тушсам? — деб ўйлади у ва ҳақиқат туйғуси яна юзага қалқиб чиқди, — йўқ, йўқ, худо сақласин! Бундан кўра ўлган афзал. Қизи-иқ, нега ивирсин турибди у бу оламда — ўзини хўрлаб?.. — Лорелия ичкарига киргач, чап қўли билан эшикни ёпди-да, бир нимани эсламоқчи бўлган каби ўйланиб туриб қолди. Хийладан сўнг у ҳамон ёноғи учиб, ҳатто лабининг бир чети тортилаётганлигини ва ҳамон бармоқларининг учи билан чаккасини босиб турганлигини пайқайди. Бироқ ортиқ бунга аҳамият бермай, даҳлиздан ўтиб меҳмонхонага кирди, паришон, жиҳозларини кўздан кечирди, сўнг яна икки қадам юрди ва хонанинг қоқ ўртасига келиб тўхтади, шуурдаги қандайдир майл уни безовта қилар,

лекин нима шу, ҳеч идроклай олмади. Ниҳоят, бориб нигоҳи бурчакдаги жавонга илинди. — Нима? Нимани истайман, э худо, мунча мени қийнамасанг? — У дераза томон пича силжиб энгашди, титкилай-титкилай «Мальборо»нинг қирмизи қутисини топди, бир дона сигарет олиб лабларига қистирди. Беқўним, ўт чақниб уни чўғлантирди-ю тутун тикилиб бирдан ўқчиди, томоғи ачишиб, кўзлари ёшланди. — Қуриб кетсин! Ер ютсин ҳаммасини! — Юриш-туришию савийи-ҳаракатида у ҳеч бир маъно кўрмас, қилмишлари бемаънилик бўлиб туюлар, хуфтон дилини баттар сиқар эди бу. Ўйинни, Георгийни ташлаб залдан чиқиб кетгани энди пушаймон кўзгай бошлади ва шу туйғу сувга тушган сиёҳ каби таъбини хира қилди, ўзини қўярга жой топа олмай қолди у. — Ахир... — Кресло кўзига чалинди, ўтиришга майл сезди, лекин ҳали жойлашмайтуриб, эслашга тоқати қолмаган ўша — ўзини йўқотиб қўйгани, кейин кадр истагани каби саҳн сари намойишкорона тушиб боргани, устига устак, Георгийнинг кўрмаганга олгани — ҳамма-ҳаммаси шундай кўз олдидан ўтдию ижирғаниб ўрнидан туриб кетди, вужудини қовураётган асабийлик иситмасида хонанинг нариги бурчакга борди, қўллар титраб эди, баногоҳ залда аллақим энгидан тортгани ёдига тушди. — Ким бўлди у? Нима дарди бор экан менда?

Бир ойдирки, Лорелия шу шаҳарчада, ўша ким бўлмасин, Георгий билан кўча-кўйда юрганини кўрган, ахир, уни танийди. Ҳозир у ён-веридагиларга Лорелиянинг ғийбатини қилаётган, устидан кулаётган чиқар? Сўнгаларига довр чатнаб кетди унинг. — Кир кўйлакка кишан ёқа. Нима бўлгандаям яхши қилмадим, охири бахайр, энди... — Георгий ўшанда аламангиз чимирилангандек, аслида, кўзларини хиёл қисиб кек билан кузатиб турган-у, ўзи тикилиб қарагач, нигоҳини олиб қочгандек бўлиб туюлди. — Энди кечирмайди у, — деб ўртанди Лорелия, ораларида тубсиз жарлик пайдо бўлганлигини ҳис этиб, — кўнглига тугиб қўйди, тамом-вассалом. Биламан-да унинг мунофиқлигини, аслидаям орамизда табиий нарсанинг ўзи йўқ, шуни сезишим ёқмайди унга, — Георгийнинг кек билан қараб туриши кўз олдига келди. — Энди пайт пойлайди, ўч олади, — алаמידан Лорелиянинг юраги сирқираб кетди, лабининг учи тез-тез қимтилиб ғашини кўзгай бошлади, тагин юзига қўлини босди. — Менга нима бўлди, а? — Шу чоғ бўсағада турган кампирни кўриб, киприклари пирпирарди, ўйлаган ўйининг тубига етолмаётган каби манглайини тириштирди. — Эшик очилми? Ахир, боя уни ёпмаганмидим мен? Ким бўлди бу? Бўсағада нима қип турибди? Кўзлари мунча жовдирамаса? — Елворинқираб маҳзун термулаётган кампир девордаги суратга имо қилиб тушунисиз тилда бир нима деди, кейин калтак ейишдан чўчигандек бошини ичкари тортиб, тисланатислана хонадан чиқиб кетди. Эшик хиёл очиқ қолган эди. Лорелия, яна унинг қораси кўринармикан, деган ўйда чўзилиб ташқарига қаради, йўлак кимсасиз эди. — Ким бўлди бу? Қайдадир кўргандайман? Э-э, — боя уни зина олдида учратгани ёдига тушди. — Эсим қурсин! Фаррош-ку! Уша. Нима иши бор экан? Лабим... шамоллатиб қўйдимми ё?.. Анави нима деди? — Қўққисдан ўн йилча илгари. Канченжангига қилинган сафар хаёлидан кечди. Эрталаб қайтамиз деган кечаси Бахтиёрнинг юзи қийшайиб чиқди, тонг пайти Лорелия кўрдими, боёқшининг юзи тортишиб қолибди, шунда дафъатан у кулиб юборди. Урганмаган кўзга ғалати кўринар экан-да, ўзи. Кейинчалик, Бахтиёр даволаниб чиққач ҳам, оғзи бари бир чап тарафга тортилиб қолди. Ҳар гал шўрликка кўзи тушса — бас, Лорелиянинг кулгиси қистарди. Ҳозир шуни эслаб, юраги увишиб

кетди,— ҳали юзим?... Йўқ, асабдан, ҳаммаси асабдан! Сил қилди мени, адо қилди бу! Наҳотки энди Бахтиёрға ўхшаб?... Йўқ, йўқ, худо сақласин! Атир суртиш керак, қиздиради...— Шунда, кўнглидан кечган тартибсиз кечинмалар сирли бир нарсани кўмиб юборгандек бўлиб туюлди.— Нима? Нимани ўйлаётган эдим? Бахтиёрнинг лаблари, йў-ўқ... худди қизларникидай ақиқ эди-я!— Бир гал, тишлаб, узиб олсанг, деб ўйлагани хаёлидан ўтди, киприклари пирпиради,— одамнинг кўнглига нималар келмайди, а?— Бирдан бўсағада мунғайиб турган кампир ёдига тушди.— Ҳа-а, алланимага у шора қилди.— Лорелия бошини кўтариб, кампир им қоққан тарафга юзланди ва дераза равоқида турган фаранги атрга кўзи тушди,— э, ана-ку!— Унинг хаёли чалғиди, кейин, дераза томонга ўтатуриб, кресло қаршисидаги столчага тиззасини уриб олди, алланима шиқирлади, назарида, бир нарса ағанаб кетди, шунга тутиб қолай деган ўйда хиёл энгашди ва столчани бор бўйи билан эгаллаб турган шахмат тахтасини қучиб олаёзди, ҳаяжони пича босилгач, секин ўмганини кўтарди, эрталаб Георгий тошларни йиғиштиришни унутган, шу боис, залда ҳали давом этаётган ўйиннинг якуни тахтадан аниқ кўриниш бериб турар эди. Шунга кўзи тушдию бир хил бўлиб кетди у, ҳаммаси тониб бўлмас даражада равшанлашди: шу дамгача Георгийнинг гўё кибру ҳавоси ёқмаган, ундан ўзича норози бўлиб юрган, энди эса икром туйғуси бундай майлаб имкон қолдирмаган ва руҳи-жонини эзиб ташлаётган эди.— У ютади,— хоинона шу ўй кўнглидан кечдию шу пайтга довури бўйин эгишни сира-сира истамаган ва биз ирода деб атайдиган алланима ичиде синди, шунинг иситмаси жисми-жониде титроқ қўзғайди:— Муқаррар ютади,— деб ўйлади Лорелия ўзи ҳам шунга амин бўлиб, ва беихтиёр, хона бўйлаб асабий кезина бошлади. Ўлик бўёқ чапланган тўрт девор ҳам, ҳувиллаб ётган ҳовли ҳам, ўзининг нотавонлиги ҳам бирдек ғашини қўзғар, кўз илғамас қандайдир куч исканжага олиб гўё беомон сиқар эди. Иситмалаб совқотаётган бетоб каби у қалт-қалт титрай бошлади.— Нега шундай қилади, нега?— Кимни айбларини билмай, тагин Георгийга ёпиша кетди:— Арпасини хом ўрдимми ё? Аввал, турмуш қурган пайтларимиз бошқачайди-ку ахир, офзидан Лорелия тушмасди-ку!— Тўйларидан кейин, ордан уч ой ўтгач, туғилган кунини нишонлаш баҳонасида Чортоққа олиб чиққани ёдига тушди, кейин Эверест* сафаридан қайтганда бир қучоқ гул кўтариб йўлига чиққани... шу ва шу каби эрига нисбатан ҳурмат, нанкин ҳурмат, дилида меҳру муҳаббат қўзғайдиган хотиралар хаёлидан бир-бир кечдию дийдаси эриб, мунғайиб қолди.— Ҳар тугул, айб мендан ўтди,— дея ўзини койий бошлади у, — лузуми йўқ эди шунинг. Ахир, у бечорада нима айб? Шу шахматни деб...— Бултур, Жазоир турнирида ютиб чиққач, қуёнчиқлабми қулаб тушгани, юзлари буришиб, лабларига довури кўкариб кетгани ёдига тушди. Шунда у хаёли жойида бўлмай алаҳлагани:— Заковатнинг фавқулодда миқёсини кўрсатаман!— деган, қўллари эса акашак бўлиб тиришган, жон ҳалпида оёқ қоқиб типирчиланган, шулар хаёлида жонландию Лорелиянинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди, ўшанда у нима қиларини билмай қолган, ҳозиргина минглаб кишиларни ҳайратга солган Георгийнинг ихлосмандлари кўз олдида пиёнистадай ер билан битта бўлиб ётиши уни саросимага солиб қўйган. Кўнглига келгани шуки, одамларда бу жуда нохуш таассурот қолдиради, дилларда туғилган эҳтиром ҳисси ирганиш

туйғуси билан қоришиб кетади, ихлослари қайтиб Георгийни энди ачиниб эслаб юришади. Узининг жуфти ҳалол эмас, қандайдир қарғиш теккан банда каби Лорелия унга ачиниб, ҳам ижирғаниб қараган, юрак ютиб яқинига йўламаган. Ҳозир шу ёдига тушгач, яна ўша совуқ туйғу вужудига ўрмалади.— Мен тушунмайман шуларга,— деди у ўшанда Алла Пугачева ўхшаш жувон бориб Георгийнинг қўлини уқалай бошлаганини эслаб,— қандай юраги бетлар экан, жони ачидиган кишиси бўлмаса? Анави рангпар йиғит бунинг бош остига шарфини қўйган-а,— кўзлари чарос қиз эса мук тушиб, ўша қатиғи чиққан юзни силанган, шундай силаганки... Аста-секин зинкайиб турганларнинг бари Георгийнинг устига ёпирилиб келган ва оломон Лорелияни бир четга суриб ташлаган. Ҳозир тагин шу ҳол рўй бергандек, одамлар юлқиб, турткилаб нари итқитаётгандек хўрлиги келди унинг. Ўшанда Георгийнинг ёноғини сийпаган ингичка бармоқлар кўзига кўриндию аллақандай ғашлик юрагини ғижимлаб ташлади,— одамлар бунинг нимасини мунча яхши кўришади, ахир, майиб-мажруҳларга ачиниб қарайди-ку ҳамма, касал-мандлардан ирганади-ку?! Бунинг оёғини уқалашдан ҳам ор қилишмайди, нега? Бу... бу... шайтонниям дарёга ҳўл обориб, қуруқ қайтариб келади-да бу,— деган ўйга борди, тагин юрагини сиқа бошлаган аламда қоврилиб, гарчи Георгий шундай бўлмаса-да, ич-ичидан ўзи ҳам шунга англаб турса-да, ёлғизлик домига итқитиб ташлагани, танг аҳволга солиб қўйгани, изтироблари ҳаққи, уни айблай бошлади:— Эҳ, бу Георгий, Георгий! Унга қолса, ой туғсаям, кун туғсаям унга туғса-да. Катаям, кичик ҳам гирдикапалак бўлса-да унга. Нима эмиш, инсоният заковатининг янги уфқларини очармиш! Топган ниқобини қаранг. Ҳеч бир корчалоннинг хаёлига келмайди бу! Инсоният... Инсоният... қуллуқ қилса-да унга. Йў-ўқ, мен ўзимни хор қилдириб қўймайман сенга!— деди Лорелия кеча, кечқурун бўйнидан кучмоқчи бўлганида Георгий иддао билан қўлини суриб қўйганини эслаб.— Бағритош... Ўзимни хор қилдириб қўймайман сенга!— Яна у ғазабдан қалт-қалт титрай бошлади, ғайришуурий тарзда бориб креслога ўтирди-да, қўлларининг учи билан чаккаларини босди. Сўнг бетоқат бўлиб, ўчиб қолган сигаретини чўллангирди, турди, яна хонанинг уёғидан буёғига юра бошлади.— Ҳаммани оёқ остиде кўришни истайди!— Алами келиб, димоғини кўтарди у.— Лекин мен сенинг хўрда-бўрданг эмасман!— деди Лорелия овоз чиқариб,— бари бир, бўйин эгмайман!— Шунга яраша бир куч сездим у ва ўйларидан ҳузур топдим.— Ҳеч қачон сенга бўйин эгмайман, Георгий! Одамлар жалойирга жар солсин, бошига кўтарса кўтарсин сени, бироқ мен...— Қутуриб қулоч отаётган денгиз, қумлоқ соҳил, тошиб келаётган издиҳом, расуллилоҳ каби пешқадам Георгий унинг тасаввурда намоён бўлди, ўзи кўкрак кериб қарши чиқмоқчи бўлган бу қудрат жаҳаннам қаърига итқитиб ташлашини у англади, аини пайтда шу ёввойи талотўпга қарши боришида жонини ёқадиган ғайритабиий шавқ ҳам яширин эди.— Майли, ўлсам ўлай, лекин...— Георгийни бошда кўтаришга ҳозир оломонни, шунинг йўлини тўсиб чиқишини хаёл қилдию юраги тошиб кетди, унинг гапи ҳеч кимнинг қулоғига кирмайди. Шундай бўлади одатда, қони кўпирган кишилар тошқин каби уни босиб-янчиб ўтишади.— Лекин кейин-чи, кейин? Аввал бошда қандайдир кўнгли бўш кўзи қонга тушиб чинқириб юборади. Ён-веридегилар сергак тортади. Аюҳаннос солинади. Ваҳм босиб қонлар совийди, энди қизиқ устида қилинган хато учун пушаймон бўлинади, одамзод шундай ўзи, босар-тусарини билмай қилгиликни қилади-ю, сўнг надомат чекади, ҳа, ҳа, аввал пушаймон

* Эверест (Жомолунгма) — Ҳимолай тоғидаги сарбаланд чўққи.

бўлишади, сўнг ким гуноҳга ботганлигини билиш ниятида бир-бирига қарай бошлашади. Алоҳал, қосиру ноқосир қўшилиб Георгийни айбдорга чиқаради, зеро, унга эргашиб нобоп қадам ташлашганини англашади ва ундан юз ўгиришади, қайтишади...— Лорелия қўмлоқда ётган пажмурда танасини кўз олдига келтирди,— кейин одамлар мотамсаро бир алпозда, Георгийни ташлаб, унга сари қайта бошлайди. Келиб, теварагини олишади, юзлари аянчли буришиб унсиз нола чекишади, гуноҳидан ўтишини сўраб фалакка муножот қилишади.

Муножот қилаётганларнинг аччиқ афғонига бўлак бир ғовур ҳам қоришиб кетди, Лорелия ҳайрон бўлиб атрофига аланглади, кейин фаҳмладики, шовқин ҳам, чинкиллаган овоз ҳам девордармиён хонадан келаётди.— Давъогарнинг ўйинида сакталиқ сезила бошлади!— Ғала-ғовур ичидан бу овозни у ажрата олди.— Гроссмейстер Ашраф Алиев-ку! Бу партияни шу анди шарҳлаётган экан-да?— Лорелия англадики, қўшниси залга бормаган, ўйинни телевизорда кўраётир, товуши чинкиллаб келаётган — Ашраф Алиев.— Нима, сакталиқ дедими? Наҳотки? Ахир, юришлари олдиндан маълум эди-ку!— Лорелия ўйланиб қолди, кейин руҳи энгил тортиб, хушхол жилмайди,— нега энди ҳаммаси унинг хоҳишича бўлиши керак? Кутилмаган бир юриш билан Георгийнинг оёғини осмондан қилиши мумкин-ку анави! Ё Ашраф Алиев подадан илгари чанг чиқараётганмикан? Нима бўлгандаям, телевизорни кўйиш керак! — Ойиси танига ёғ суртиб силаганидаги каби Лорелиянинг асаблари юмшаб, алланечук ҳаловат тўйди у. Бориб, бурчакда турган телевизорни очди-да, қайтиб келиб ўзини креслога ташлади ва стол қиррасига тирсагини тираб, иягини кафтлари орасига олди.— Сакталиқ сезила бошлади, деди-я. Ҳали ютқазиб қўйсайди бу!— Шундай бўлиб чиқишига нечундир кўзи етмади ва яна безовталана бошлади. Кўнгли бир нимани тусаб ғаладонни титкилади. «Мальборо»нинг бежирим қутисини очиб сигарет олди-да, лабига қистирди. Шу чоғ экран пирпираб хиёл ёришди ва Георгийнинг ангори уни қоплаб олди. Уруш кўрган кишиникидек совуқ ва чайир бу қиёфада боя ўзини саросимага солган бераҳмлиқ шундоқ кўзга ташланиб турар эди. Лорелиянинг юрагидаги ҳаяжон бирдан сўнди, бамисоли бегоналар орасига кириб қолган бола каби ўнғайсизлана бошлади у. Шу чоғ Георгий бошини кўтарди ва ўгирилиб унга қаради, ваража қилгандек Лорелиянинг товонига довр музлаб кетди, кўзларини чирт юмиб олди у.— Бу қандай ситам, э, худо, Георгий мен ҳақимда ҳозир нима деб ўйлаётган экан?— У кундаги бошини қўйиш дамлари тобора яқинлашиб келаётган қатлга маҳкум осий каби ҳис этди ўзини.— Эртага нима бўлади? Одамлар нима дейди? Унга бари бир, бирини миниб, бирини етов қилиб кетаверади, кимсан, — тождор, кимсан, — Георгий Расулович, лекин мен-чи?.. — Ойиси, таъна қилиши мумкин бўлган қариндош-уруғлари бир-бир хаёлидан ўтди,— ҳали залдан чиқиб кетганимни телевизорда кўрсатишган бўлса-я. Вой, шў-ри-им, ҳалитдан ойим койиётган чиқар? Бахтиёр ҳам...— У, мийиғида жилмайганча креслода ясланиб ўтирган Бахтиёрни кўз олдига келтирди.— Менинг устимдан кулаётгандир у? Айтмабидим сенга, бу тенгинг эмас деб, пиширган ошинг, айлан ич, ўргил ич, деяётган чиқар? Георгийни жинидан баттар ёмон кўради.— Эҳ, Лорелия, Лорелия, билмайсан-да, шунингни кўрсам, адо бўламан. Худди мени топташ учун дунёга келгандай. Ҳасратимнинг чеки йўқ, Лорелия! Куйиб кетдим, куйиблар кетдим. Ҳалиям кеч эмас, ахир! Кафтимда кўтариб юраман сени, Лорелия!— Нега унинг

гаплари энсамни қотиради? Георгийга нега талпиндим ўзи? Кўнглим бормиди? Бахтиёр қаёқдан топаркан мундай гапларни, худди китобларда ёзишгандай-а! Лекин у билан мен бир нафас ҳам тутолмайман. Шуни ўзиям билади, алами келади, калака қилади мени. Ҳа, майли,— Лорелия англадики, бунинг ҳаммаси ўткинчи, писанд этгулик эмас, таъна-маломатлар ҳам унутилади, ҳозир дилини ўртаётган бўлак саҳву хато: ўзини тутолмади, зални ташлаб чиқиб кетди у, қайтиб боришга эса ғурури йўл бермайди. Ҳалокатга маҳкум этидиган — шу, Лорелия бунга англаб турарди. Юз ўгириб кетай деса қандайдир боғланиб қолган, тагин ундан айрилиш хатарли, ваҳму аросат чулғаган дунёда суянчиқсиз қоладигандек... Ҳаросатли шу ўйлардан чалғиниш ниятида,— Георгийнинг аҳволи нима кечди?— дея кўзларини очди. Уйин ҳамон давом этар, соддафаҳм тождор ҳамон бежавотир, ҳамон ҳарифига ҳамла қилар эди.— Вой, бечора-эй!— дея ингранди у, тождорнинг чув тушганлигини ич-ичидан ҳис этиб,— мунча шўринг қайнамаса?!

Толларнинг оқи терилиб қолган, тагин ҳар жой-ҳар жойда сочилиб ётар, зоҳирий ҳаракатларида бир-бирига узвий боғлиқлик йўқдек туюларди. Улар қурбон бера-бера маҳв бўлаётган пароканда қўшинни эслатарди қишига, аслида эса турли юртдаги бир мамлакат айғоқчилари каби аниқ мақсадга бўйсунган, фалакда буни яратган эгаму ерда Лорелиягина кўриб турар эди.— Билмас эканман-ку бу Георгийни, — деб ўйлади у алам билан,— наҳотки шунчалар доғули бўлса? Наҳот у кўнглига туккан ниятини маромига етказса-ю, ҳеч ким халақит беролмаса?— Шу пайт Георгий, яна унинг ҳарифи бўй-баси билан намойиш этилди, сўнг тождорнинг чехраси экранни тўлиқ қоплаб олди, унинг юзларига ҳаяжон тепчиган, болаларникидек маъсум лабларини тез-тез қимтиб қўяр, афтидан, нимагадир ишонар, кўнгли тўқ эди. Қоматини хиёл у орқага ташлаб, зимдан Георгийга назар солди, унинг ҳолдан тойганлигини пайқади шекилли, юзларига мамнуният силқиб чиқди. Лорелия шиша синиғи устига ўтиргандек бежо, қимирлади, ютинди ва шу пайт у тождорнинг япаски бурнию дўрдоқ куйи лабиде зуҳур бўлган овсарлик аломатини илғаб қолди, қўлим баланд деб чув тушаётган мужмағилга унинг ичи ачиб кетди.— Кўр кўтос экансан-ку! Манглайинг шўр бўлмаса, худо сени шунга рўпара қилармиди? Энди бу жарга қамайди сени. Э-э, бу Георгий, Георгий!..— Баногоҳ у қисматида тождорникига ўхшашлик кўрди ва сесканиб кетди. Унга туюлдики, Георгий учун одамлар ҳам шахмат донасидай гап, кимдир — тўра, кимдир — пиёда, қилни қирқ ёрган дирижёр каби у ҳаммани ўйната билади. Томошабинлар-ку майли, не-не гроссмейстерлар тугул ҳатто тождорни ҳам илондай авраб, домига илинтириб ўтирибди-ку! Демак, қачондир у Лорелияниям қаро куниде ярайдиган пиёда билган, сура-сура секин фарзинга олиб чиққан, мана энди жон тикилган ўйинда ютиб чиқиш учун уни қурбон қилиб юборади.— Маккор!— деди Лорелия титраб-қақшаб, милклари намланди.— Ҳеч маҳал у мени севмаган, севмайди ҳам! У дунёю бу дунё ўзидан бошқани ўйламайди. Мен... мен билмас эканман сени, Георгий! Боя мени эзиш учун жўрттага шундай қилдинг, жўрттага!— деди у ва саҳн сари тушиб боргани, кўзини шувёққа тикиб ўтирган Георгий хаёлида жонланди.— Кўра-билатуриб, киприк қоқмади-я. Ҳой, Лорелия, қайт, деса, жиллакурса, кўнгли учун шундай деса асакаси кетармиди? Нортуюга ўхшаб мунча кек қилмаса бу? Мен... мен... аёл бошим билан...— Ло-

релия ўкраб йиғлаб юборди, сўнг қўллари билан юзини тўсганча кифтлари силкина-силкина хўрсинди.—Наҳот ўша гаплардан хабар топган бўлса?—Кеча келган ҳафталик газета ёдига тушди ва унинг юраги музлаб кетди.—Нега йиртиб ташламадим шуни? Э-э, худо, ортиқ сабрим қолмади мени. Йўқ, йўқ,—деди у шоша-пиша,—Георгий унчалар бадкирдор эмас. Ҳамма балони билади, алдам-қалдамга учмайди у.

Буёққа жўнашларидан аввал, йўлоёқ улашаётган оқшом, гўё ҳафталик газета илтимосига кўра Абду Шотир уларникига ташриф буюрган, суҳбат чоғи у ажиб назокат билан:—Жамики шотирлар Сизга ихлосманд ва улар, Георгий Расулович, фақат омад тилайдилар!—деб айтган, сўнг:—Адолат тантанаси йўлидаги курашлар тоза ҳолдан тойдирди,—дея нолинган ва хазин жилмайиб, бошқа илож йўқ, деган маънода қўлларини ёйган:—Начора, пешонада бор экан бу ҳам! Енгни ҳимариб майдонга тушдик, энди қараб турган—номард. Муҳаммад Расулнинг табаррук номини бақадриҳол юзага чиқариш—вазифамиз. Айрим баднаомлар... Ҳа, майли, у зот сизнинг бобонгиз бўлган деб эшитаман, Георгий Расулович! Умуман, шу масалага, маънавий қотилларга, ҳамонки уларнинг эл устида юришига шахсан Сиз қандай қарайсиз, Георгий Расулович? Ушанда Георгийнинг энсаси қотган. Буни Абду Шотирдан яширмаган ҳам.

—Газетхонларни бу тўлқинлантирган савол,—дея оҳанжама қилган Абду Шотир. Шунда Георгий хушламай деган:

—Муҳаммад Расулнинг кўзи тирик бўлганида дўстини ҳимоя қилиши тайин эди. Начора, бу кишининг ўзи гирдобга калла ташлади. Масала сувдан тиник, ойнадан равшан. Вақти-соати билан ҳамма жанжал ювурқоннинг устида бўлганлиги айтилар!?

Муҳаммад Расулнинг дўсти деганда наҳот у отамни назарда тутган? Йўқ, йўқ, ишонмайман. Ҳамма жанжал ювурқоннинг устида, деган нимаси? Гирдобга ўзи тушган эмиш?... Ушанда Абду Шотир, маънавий қотил деб отамни айтмоқчи бўлувди шекилли? Лекин нега? Георгийнинг тилидан уни бадном этиш учунми? Шундай бўлиши мумкин. Бадкирдор. Хоин. Анави хатдан олинган кўчирмани қаерга қўйган эдим ўзи?—Бесаранжом бўлиб, Лорелия атрофига аланглади, сўнг туғилиб ўсган уйдан жуда олисда, мусофир юртда эканлигини англаб таҳлика ичра қолди.

«..... комиссариатига!

«Аллома Муҳаммад Расул нақли» хусусиндаги афкор каминага тегишлидур, номани ўз қўлим ила битгандурмен.

Султон Мирзо,
193... йил».

Маълумингиз бўлгайким, ушбу кўчирма архивдаги аслига тўғридур. Кафиллик ила имзо чекувчи:

П. М.,
198... йил».

Олти ой муқаддам шифохона йўлагига аввал Лорелия учта нусхага рўбарў келди, уларнинг бошларида шлём, шлёмларида митти антенна, совутсимон резина либос таналарини сириб турар, на темир одамга ўхшар эди улар, на бошқага. Лорелия нусхаларни четлаб ўтиб, отаси ётган палатага қайрилди, даҳлиз ҳувиллаб ётар, ётоқбўлма ҳам кимсасиз эди,—отам шифохонада шунчаки ётибди, зериккан бўлса айлангани чиқиб кетгандир,—деган ўйга борди у, тагин бўйинини чўзиб дам олиш хонасига мўралади, шунда ток ургандек титраб кетди. Биров кириб, пичоқлаб ташлагандек, Султон

Мирзо диванда ярим осилиб ётар, тирноқларига довуру кўкариб кетган эди. Уни бу алпозда кўриб, Лорелияни ваҳм босди, ҳамширани чақирай деди-ю, қани энди овози чиқса...

Султон Мирзога укол қилишаётган пайтда у оёқосида ётган хитойи қоғозни илғаб қолди, энгашиб уни олди, олатуриб, «...комиссариатига!», деган ёзувга кўзи тушди, шунда-да қоғозни стол устига қўйди, қўятуриб, парёстиқ тагидан бир учи чиқиб турган жилдни кўрди.—Бечоранинг бошига тошдай ботаётган чиқар?—деган хаёлда уни суғуриб олди. «Аллома Муҳаммад Расул нақли». Жилдга шундай ёзув битилган эди.—Георгийнинг бобоси эмасмикан бу?—Лорелия билар эдики, Муҳаммад Расул деган фозил ўтган, исломпараст сифатида айбланган...

«Комиссариатига!» деган сўз бирдан унинг миясига урилди, бурилиб қоғозга кўз югуртди: «...Номани ўз қўлим ила битгандурмен. Султон Мирзо»? У ялт этиб отасига қаради, юзига пича қон югурган, манглайини маржон-маржон тер қоплаган шу кимсадан буткул кўнгли қайтганлигини ҳис этди.—Наҳот у?... Бежиз дийдаси қаттиқ эмас экан-да?! Элдан чиқиб, яккамохов бўлиб қолсайдик ҳали? Э-э, худо, шу етмай турганди ўзи!—Аллақандай ҳадик қутқусида апир-шапир қоғозни ёйимлаб, сумкачасига тикди.—Узинг асра, худойим, шундай кўргуликдан ўзинг асра!—Шу пайт Султон Мирзо хиёл ингранди, бурнининг учига довуру терлаб кетди.—Бу кунингдан ўлганинг яхши эмасми?!—Султон Мирзо унинг дилидагини уққандек, дарду оҳ чекди, уқубат силқиб чиққан юзлари буришди, ниҳоят, у кўзларини очди ва бошини хиёл буриб оёқосига аланглади, сўнг столга кўз югуртди, кейин қабоқларини кўтариб тагдор назар билан қуршаб турганларга бир-бир қараб чиқди. Мирзо ўзига тикилгандагина Лорелия унинг муддаосини англади, хира тортган қорачиқ ичида гўё аллакми таҳдид солар:—Анави қоғоз сендами?—дея ўда-ғайлар эди. Айб устида қўлга тушган каби жунжикиб, беихтиёр Лорелия сумкачасига узалди, шу чоғ Мирзо:—Тек! Тек!—деган маъно англади қўл учига сезилар-сезилмас ишора қилди. Лорелия—дилида иштибоҳ—нима қиларини билмай мунғайиб қолди.

Султон Мирзо кўзларини юмиб, пича тин олди. Сўнг манглайи тиришиб оғир ютинди. Агар, Лорелия қимир этгудек бўлса, у кўзларини очар ва норозилигини яширмай оғир назар ташлар, тагин силласи қуриб мўлайганча ўйга толар эди.

Ниҳоят, ҳамширалар бўлмани тарк этишди. Султон Мирзо кўз учидан уларни кузатиб қолди, кейин шифтга термулганча хўрсинди, бир нима ёдига тушгандек, тимирскиланиб парёстиқ остини пайпаслади, кўққисдан жони ҳалқумига тикилган каби жаҳл билан ярим ағдарилди ва чақчайиб Лорелияга қаради.—Сендами?—Лорелия ихтиёрсиз равишда яна сумкачасига қўл чўзди. Шу пайт:—Қўлёзма?!—деди Султон Мирзо ҳирқироқ овозда.—Қўлёзма қани, қўлёзма?!—Лорелия талмовсираб ўрнидан турди, у тургунча бўлмади Султон Мирзо курсида ётган жилдга чанг солди ва уни олиб бағрига босди. Шунда Лорелия у алланечук енгил тортиб, сарафроз жилмайганини пайқади.—Анави қоғоз сендами?—деди у бир маҳал, толгин ва шикаста товушда, Лорелиянинг жавобини ҳам кутмай,—майли, сенда турақолсин шу,—дея илова қилди. Гап алфозидан жуда зада бўлганлиги аён сезилиб турар эди. Нордон нимарса еган каби башараси ҳам буришди. Алоҳал, хотиржам, Лорелияга юзланди-да,—бери кел, қизим,—деди ва ёнидан

жой кўрсатди. Ўзи шифтга термулиб, анчага довур ўй ўйлаб ётди, манглайини уқалай-уқалай, ишонса бўладими ўзи, деган каби Лорелияга синчков назар солди. Ахийри, буткул салоҳиятини йўқотиб, ёш боладай жовдиради.— Қизим!— деди у зорланиб.— Ёшсан, ҳали баситсан, бу дунёнинг паст-баландини билмайсан, биз энди ёшимизни яшадик, ўйлаб қарасам, сендан бўлак кунгилетар суянциғим йўқ экан. У кун ёмон туш кўрдим, қизим, раҳматли Муҳаммад Расул — жойи жаннатда бўлсин!— келиб, бош-учимда қон йиғлаб ўтирган эмиш... Ортимда қоладиган, чироғимни ёқадиган — сен, билиб қўйишинг керак!..— Султон Мирзо гапи қандай таъсир этаётганлигини билмоқ истабми, Лорелиянинг кўзига қадалиб қаради, кейин томоқ қирди.— Бурунни сассиқ деб кесиб ташлаб бўлмайди экан!.. Ҳали нима деяётувдим? Ҳа, ҳа, пича илгари учтаси келувди. Сенга қандай тушунтирсам экан? Шотирлар... Мен уларни қизил қор ёққанидан бери биламан, қизим... Бирининг оти — Шотир Бек, боши нақ осмонга етган. Беҳзод чизган миниатюраларни кўрганмисан? Ушандаги суворийга ўхшаб, ёнламосига қарайди нуқул. Бирининг оти — Абду Шотир. Товуснинг ўзгинаси, ҳар куни минг тусда товланади. Бирининг оти — Шотир Қул. Қўрсичқондай искаланиб, бит кўзлари жалтанглаб туради. Қизим, бу иккови асли қўғирчоқ, Шотир Бек уларнинг этаги остидан қўлларини текиб, ўйнатгани-ўйнатган. Қўғирчоқлар манақ қоқади, улар эмас, аслида Шотир Бек ваъз ўқийди. Шунақа. Отанг ҳам илоннинг оёғини санаган. Энди келиб-келиб, шу шотирбаччалар томимизга тош отаётибди. Эй-й, нимасини айтасан, қизим, асли гап бу холчочуқлардаям эмас, томимизга тош отишга уларнинг қандай ҳадди соясин, қилвирлиқни қилаётган — Пири Мафия! Дунёнинг бир четида ўзи биқиниб туриб, Шотир Бекни «хўрозқанд» қилади-да, уни, у шотирларини, шотирлари шотирчаларини ўйнатаберади. Томимизга тош отаётган — шу! Тўйда кўрса тўнимни, уйда кўрса унимни бер дейди бу балохўр! Қўймайди. Ахийри бошимга етади. Ҳаммасиям гўрга-ю, лекин... Йўқ, истеъфо бериш керак! Истеъфо бериш керак, истеъфо...

Шу чоғ аллақим эшиқни оҳиста чертди, сўнг у қия очилди-да, осмаукол кўтарган ҳамшира ичкари кирди. Султон Мирзо нохуш тараддуд билан сўлиш олди, зимдан Лорелияга, тилингдан чиқмасин бу гаплар, деган маънода қаради, кейин билинар-билинемас қўл силкиди:— Майли, сен йўлингдан қолма. Ҳа, айтгандай, аянг эртага овора бўлиб келиб юрмасин, номозгарга томон ўзим борарман...

Худди айтгани каби эртаси кун пешин чоғи Султон Мирзо вазим одимлаганча дарвозадан кириб борди. Инграниб ётган кечага хастага сира ўхшамас эди у. Нуруний чехраси бағоят сокин, сийрак сочлари кумушдай товланар, қатлаб билагига ташлаган камзул ҳам, эгнидаги оқ-оппоқ кўйлак ҳам қандайдир улуғвор кўрсатар эди. Келиб, у супада ўтирганча хамир ёзаётган аёлининг қўлтиғидан олди ва турғазиб юздан ўпган бўлди.— Хоним, битта чойхонапалов дамланг, ўлар дунёда оёқни узати-иб бир кўнгилни хушлайлик. Касалхонангни елкаминг чуқури кўрсин деб секи-ин чиқиб келавердим.— У Лорелияга юзланиб, жилмайган бўлди.— Ҳаммасига этак силкидим,— деди кейин.— Қирпичоқ бўлишлар жонга тегди. Танамга ўйла-аб қарасам, истеъфодан маъқули йўқ экан. Уйиндан чиқиш керак. Қараб турайлик-чи, нима ҳунар кўрсатар экан шотирбаччалар.

— Ишдан бўшайсизми, адаси?
— Ҳа.

— Ажаб қиласиз.

— Касалхонада ёти-иб, «Нақл»ни қўлдан чиқардим. Энди амаллаб нашрига эришсак, биздан қоладигани шу аслида, нима дединг, аяси?

Султон Мирзо бу кунга довур на аёли ва на Лорелия билан бунчалар очилиб-сочилиб гаплашмаган, сира уларга маслаҳат солмаган эди, эҳтимол, шу боисдир, аёлининг чандон меҳри ийди:— Жонингизни жабборга бериб, нима кўрдингиз, адаси? Ҳузурижонингизиям ўйланг-да, ахир,— деди у. Бунга жавобан Султон Мирзо мийиғида жилмайиб қўйди. Шунда Лорелиянинг юраги япроқдай титраб кетди, бир ҳадик сезгандай бўлди у...

Ҳали шом қоронғиси чўкмайтуриб, дарвоза табақаси ланг очилди ва аскарча кийинган уч сипоҳ— бетакаллуф — ҳовлига кириб келишди. Шишасимон тувак қўлтиқлаб олган новча йигит чап қовоғини хиёл керганча азмоиш олиб Султон Мирзога қаради.

— Ҳм-м?

Сўрида ёнбошлаб ётган Султон Мирзо сапчиб ўрнидан турди, тутаққан киши алпозидида жайдариди дўқ қилди:

— Эшиқни турмини буз-э!

Шишасимон тувак кўтарган чап мийиғида номига илжайди.

— Бас! Истеъфо бераман!

Сипоҳлар ойнабанд пешавон олдига келишди.

— Гадой топмас жойга кетаман!— деди Султон Мирзо бир баҳя пастга тушиб. Шишасимон тувак кўтарган эса силкиниб димоғидан кулди.

— Чархларинг бир тескари айлансин...— деди Султон Мирзо яна бир баҳя пастга тушиб.

Келганлар мум тишлаган каби сассиз-садосиз, ҳамон ғўдайиб туришар эди. Султон Мирзонинг сабри битди шекилли, жонсарак бўла бошлади. У бир ютиниб олдида:— Энди бўладиган гап шу, Шотир Бек, ука,— деди ялинчоқ оҳангда:— Бориб, Пири комилга айтинг, фақирнинг бир қошиқ қонидан кечсин — каминайи қулингиз истеъфо беради. Агар, кўнгил узгилари келмаса, ҳазратнинг ўзлари от солсинлар.

Шотир Бек ранжидими, хиёл бошини бурди-да, кўз учиди қараб:— Поезд жилиб бўлган!— деди.— Гаплашиб олиш керак!

— Адолат нуқтаи назаридан!— Изоҳ берди унинг ортида турган.

— Халқ манфаатини кўзлаб!— дея аниқлик киритди ортида турганнинг ортида турган.

— Офтобда қатиқ ялашган қардошлар-эй!— Султон Мирзо оғриниб сўридан тушди-да, тилартиламас меҳмонхона сари юрди.— Эгар олган билан иш битди-қўйдими?!

— Поезд жилиб бўлган!— деди Шотир Бек, бир парда баланд овозда, сўнг шерикларига кўз қирини ташлаб, юрилсин, деган каби бош силкиди ва ўзи Султон Мирзога эргашди.

Қош қорайган паллада ўчоқ бошидан зиравору ош хиди таралди. Орадан бир майдон вақт ўтгач, қозон-товоққа андармон аяси зорланди:

— Мундай қарашайнам демайсан, айланай, ҳеч бўлмаса, ановиларнинг чой-пойидан хабар ол!

Лорелия оғриниб ўрнидан турди, Георгий хорижда эди, йўқса аллақачон уйига кириб кетган бўларди...

Борса, меҳмонхона эшиги зич ёпиқ. Ҳайрон бўлди у.— Аямнинг ўзи шуларга чой-пой дамлаб берса, асакаси кетармиди,— деб энди изига қайтаётганида ҳарбийча дағдаға қулоғига чалинди.

— ...Шундай, Султон Мирзаевич, чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Тайсалланг. Оёқ — узангида...

— Пир?..
— Пир эътибордан қолган. Бу масалага қай-тирмайди.

— Қариганда қармоққа илиниб...— Илинж туғдирган ҳаяжон боисми, Султон Мирзонинг товуши ҳирқираб чиқди. Қиличнинг дамидай кесгир овоз унинг гапини бўлди:— Қўрқманг! Халқ, яъни биз сизни қўллаемиз.

— Чунки мен адолатли ишлар қиламан-да.

— Ҳа. Қилишингиз мумкин, қачонки биз қанотингизга кирсак. Хў-ўш, бир нарсани келишиб олайлик: отга минилгач, биринчи муовин Одил Шерович ишдан четлатилиши керак. Хоин у. Шахсий манфаати йўлида ҳар қандай ифлосликдан қайтмайди. Унинг ўрнига...

— Шотир Бекни қўясиз!— дея кимдир луқма ташлади.— Ёш. Ташкилотчилик иқтидори зўр. Боз устига халқпарвар.

— Гап менда эмас, гап вилоятни ўйлашда.

— Сиз шу лавозимга чиқсангиз, бутун вилоят хурсанд бўлади.

— Хўп, масала талашмайлик. Буни Султон Мирзаевичнинг ўзи ҳал қилсин. Шахсан менга амалнинг кераги йўқ. Мабодо халққа нафим тегадиган бўлса, бошқа гап. Хў-ўш, иккинчи масала: Қобил Ҳобилов деган жиртаки бор, муовин, шуниям шартта думини туғиш керак. Жуда иккиюзламачи одам. Асли шу жой Шотир Қулники. Биласиз, халқ уни қадрлайди.

— Халқ деманг, Бек! Эшитган қулоққа...

— Нима, биз халқ эмасмизми?

— Менимча, Қобил Ҳобилонинг ўрнига Абду Шотирни қўйган маъқул-ов. Одамлар мандан кўра уни кўпроқ билишади. Фақирга Мўмин Қобилнинг жойи-ям бўлаверади. Югур-югури кам.

— Ходимларнинг тенг ярми қуритилади. Агар, бизнинг шотирларни ишга олсангиз борми, Султон Мирзаевич, сиздан ҳамма миннатдор бўлади. Биз, ёшларнинг бошини силаяпти, деб...

— Савоб иш-да!..

— Фақир истефо бермоқчи эдим?..

— Георгийнинг номзоди борлигини кўра-билатуриб, а? Бунга йўл қўйиб бўлмайди. Шунга ақлингиз етмадими, оқсоқол? Этак остида қолгани қолди, деб юрган чиқарсиз-да? Ҳай-ҳай, эҳтиёт бўлинг. Худо кўрсатмасин, қандай кунларга қолинади.

Султон Мирзонинг тагин нафаси ичига тушиб кетди. Лорелия шу ёшга кириб, бундай бетакаллуф муомалани кўрмаган, яна келиб-келиб унинг отасига. — Ким ўзи булар? Мунча зуғум қилишмаса?— У силтаб тутқични тортди, ичкаридаги зулфин кўчиб тушди шеклили, паркетга урилиб бир нима шикирлади. Ва эшикнинг ўнг табақаси ланг очилди.

Хона кўкимтир тутунга кўмилган. Меҳмонлар нечундир хонтахтаю курсиларни бир четга суриб қўйиб, полга кўрпача солишган ва ҳар бирининг олдида битадан чилим, ўртада эса лаган, лаган тўла тезак эди. Чордона қурба ўтирганлар шир яланғоч... Султон Мирзонинг юзлари бўғриқиб кетган, афтидан, у тисарила-тисарила бориб бурчакка тақалиб қолган, зўр бериб ҳаяжонини яширишга уринар, пайт пойлаётган ярадор арслондай зимдан анавиларга тикилганча ярим ёнбошлаб ётар эди. Дафъатан Лорелия гангиб қолди: ширвозникидай шохчалар Султон Мирзонинг бошидан туртиб чиқиб турарди.

Эшик очилган заҳоти Султон Мирзо сачраб тушди, апир-шапир чойшабни олиб оёқларини ёпди ва туриб ўтирди. Меҳмонлар эса қилт этишмади. Тўрдаги сипоҳ, Лорелиянинг тусмолича, Шотир Бек ўгирилиб илон қараш қилди, унинг норози бўлиб тўрсайишида юракка

вахм соладиган таҳдиду зуғум йўқ эмас эди. Кейин у юзини тескари бурди ва писанда билан думини қайирди-да, авратини ёпди. Ёнидаги Абду Шотир ҳам унга таассубан намоийшкорона тарзда шундай қилди, сўнг чифаноқсимон туёғига кўзи тушиб ҳаваси келди чоғи, таманно билан силаб илжайди. Бир четда ўтирган Шотир Қул эса кўрсичқондай питирлаб ўзини тўрт томонга урди, ахийри Шотир Бек жиддий томоқ қирди, шундан кейингина у ҳушёр тортиб, шалвираб қолди.

Дастурхон устида ўша — боя Шотир Бек қўлтиқлаб келган шишасимон тувак, унинг ичида эса товусникидай оҳанжама дум. Шунини кўргач, Лорелия бежиз отаси чойшабга ўранмаганлигини англаб етди.

— Биз турдик унда! — Шотир Бек димоғини кўтарди ва Султон Мирзога мавқе тутиб қаради.— Шу гап — гап.

— А?— Султон Мирзо сергак тортди, сўнг ялт этиб Лорелияга юзланди ва иддао билан уни жеркиб ташлади: — Чик, йўқол!

Беихтиёр, Лорелия даҳлизга чекинди, шу чоғ ўз-ўзидан қарсиллаб эшик юзига ёпилди ва унда Абду Шотирнинг турки намоён бўлди. Лорелияга қараб у аввал башарасини буриштирди, кейин тилини чиқариб ажива қилди.

— Эгар олган билан иш битди-қўйдими?— Султон Мирзонинг гап оҳангида савдолашиш майли сезилиб турарди.

— Чўбирга сиз мининг, чангини биз чиқарамиз!

— Манави биз танми?

— Ташвиш тортманг. Бу-ку ўзингизники, агар, яна мингта авратпўш керак бўлсам, топамиз, фақат...

— Хўш, хўш?

— ...Бизнинг айтганимиз айтган, деганимиз деган бўлади. Яъни, халқ учун, адолат учун курашсангизгина...

— Маъқул, маъқул.

Лорелия ҳали ўзига келмайтуриб, эшик табақаси ланг очилди ва ўша — аскарча кийинган уч сипоҳ, уларга эргашиб Султон Мирзо чиқиб келди. У тош қотиб қолди. Тушимми бу ё ўнгими? Тавба, қандай кўргулик?

Лорелияга кўзи тушиб, Султон Мирзонинг капалаги учиб кетди.

— Ҳа, қизим?— деди у ачиниш ва ҳайронлик билан.— Сенга нима бўлди? Тобинг қочдимми? Рангинг бир аҳволда?— Султон Мирзо унинг манглайига қўл учини тегизди ва: — Иситманг бор-ку!— деди астойдил куйниб, сўнг ташқарига овоз берди: — Аяси, ҳо-о, аяси, қизингга қара! Мен... меҳмонларни кузатиб келай!

Ҳафта ўтиб, тонгги газетада Вилоят Олий Кенгаши Ҳайъати Фармони маълум қилинди. Унда қайд этилишича, Олий Кенгаш Ҳайъати кўпмингсонли меҳнаткашларнинг таклиф ва истакларини, шунингдек, шотирларнинг талабларини кўриб чиқиб, қарор қилади:

1. Халқ хотираси ва обидаларни асраш, Маърифат, Маданият, Моддий таъминот Давлат кўмиталари тугатилсин ва Улус ҳақида ўйлаш Умумвилоят кўмитаси тузилсин.

II. Ўртоқ Султон Мирзаевич Мирзоев Улус ҳақида ўйлаш Умумвилоят кўмитаси раиси этиб тайинлансин.

Орадан ҳафта ўтмай, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган гап чиқдики, шаҳар аҳли тонгдан шомгача шуни сақичдай чайнай бошлади: нима эмиш, Георгий Расулович кўмигага биринчи муовин, Лорелия фавқулодда муҳим ишлар бўйича масъул котиб бўлар эмиш! Султон Мирзо, кўмигага раис бўлиш иккинчи даражали масала,

гап уни монополияга айлантиришдадир, деган эмиш!
Миш-миш қулоғига етиб боргач, Султон Мирзонинг капалаги учиб кетди. Уша куниеқ у Георгий билан Лорелияни кабинетига чақирди ва айтдики:— Агар менга ичларинг ачиса, тинчгина ишласин десанглар, истеъфо беринглар, бўлак даргоҳдан ҳам иш топилар сизларга!

Кейин...

...Шотир Бек биринчи, Абду Шотир иккинчи муовин бўлди унга. Энг йирик бўлим эшигига янги исму шариф зикр этилган қуйидаги ёрлиқ илиб қўйилди: Шотир Қул — фавқулудда муҳим ишлар бўйича масъул котиб.

Ҳозир шуларни, шотирларнинг кейинги саъй-ҳаракатию Султон Мирзо пушмонларини эслаб, нафрат, ачиниш ҳисси Лорелиянинг дилини банд этди.— Бир фиксу фасод билан ҳатто Георгийни ҳам кўмитадан учириб юборишди-я. Э, қойил-э! Бирон амалга эга бўлмасин булар, деб чўчишган чиқар-да?! Тўрт кунлик дунёда шунча талваса, шунча жонҳалаклик шартмикан, а?— У ҳамон бир нуқтага тикилганча мунғайиб ўй ўйлар, боя нега кўзёш тўкканлигию ҳозир қаерда эканлигини ҳам тамом унутган эди.— Э, тавба!— Узоқ тин олди у, назарида, минг йилдан буён шу алпозда ўтирар, неки ёдига тушган бўлса, алмойи-алжойи тушдай туюлар, саҳву хато қолдирган асоратгина кўнглини хуфтон қилиб турарди гўё. Ниҳоят, у:— Ҳаёлдан чиқариб ташлаш керак!— деб ўйлади.— Ҳаммасини унутуш керак! Чарчадим, эзилиблар кетдим! Менга нима азоб? Ахир, ширин жонимни мунча қийнамасам? Отам нафисғолиблик қилган бўлса қилгандир, Георгийнинг унда хусумати бўлса бордир? Лекин менга нима? Нима дейди менга? Узи изимдан соядай эргашиб юрган, ўзи совчи қўйган. Энди... Йў-ўқ, мен бундай кучлардан қўрқаман. Георгий бўлмаса, аллақачон юрагим ёрилиб ўлардим. Худога шукр, ёнимда шу бор, тоғдай суянчиқ. Менга ёмонлик соғинармиди у? Уйнаса ўйнабди-да шу шахматни, чемпион бўлса бўлар, менга эътибор қилмаса қилмас, шунга шунчами? Эҳ, худойим-эй! Пича кечиримлиям бўлиш керак-ку, ахир! О, Лорелия, Лорелия, тинчгина яшаганга нима етсин! Келсин, ҳали ўзига ҳаммасини айтиб бераман, йўқ, йўқ, биласан-ку мен жиннивойни, кечир, дейман, эркаланаман, унга анави гапларни айтиб бўлмайди. Қутуриб кетиши мумкин. Бобомга панд берса, менга панд берса, деб... Йўқ, йўқ, у ҳақда оғиз очиб бўлмайди. Э, худо, қандай кунларга қолдим?!— Қайноқ кўзёшлари юзини куйдириб ўтди, у оғир хўрсинди-да, қўлларини туширди...

...Тождор кафтига ияк босганча зимдан Георгийни кузатар, афтидан, уч пиёдаси шоҳини зирҳлаб илгариллаётганидан ўзида йўқ хурсанд эди у. Тагин филию руҳи ҳам олдинма-кетин келаётди. Лорелия, кифтлари силкиниб синиқ кулимсиради.— Эгар олган билан иш битди-қўйдими дегани шудир-да. Боёқишнинг кўзига ҳеч вақо кўринмайди ҳозир, — деган ўйга борди.— Ҳали Георгий филиниям бериб юборса агар, нима қиларини билмай тоза ҳовлиқса керак...

— Ўз навбатида фарзиндан жудо бўлгач, даъвогар саросимага тушиб, биз билган Георгий Расуловичга ноҳос юришлар қилди. Биринчидан, позициясини мустаҳкамлаш ўрнига шошқалоқлик билан ҳужумга ўтди. Ўз навбатида бу шунга олиб келдики, филиниям бой берди. Ўзингиз кўриб тургандек, оқ шоҳнинг ҳоли танг! дб катакдаги аспнинг ҳаракати вазиятни юмшатармикан? Йўқ, менимча, йўқ, ўз навбатида чемпионнинг қўли устун... — Ашраф Алиевнинг тўю азада бирдек, чин-

киллаган, чинкиллаб, кишининг ишқорини оздирадиган овози Лорелиянинг дилида яна ноҳуш туйғулар қўзғайди.— Ялпизлашга шошилманг, холочуқ, — деди у кино билан овоз чиқариб, сўнг экранда кўриниш берган Георгийнинг ўйчан қиёфасига тикилганча:— Одамлар бежиз бир кишига эргашиб кетмас экан-да ўзи, — деб ўйлади, — худо берган бўлса — бас, истасанг гипноз қиласан, истасанг каттаю кичикни йўригинга соласан.— Ҳаёлининг бир четида тагин отаси, абжир шотирлар ҳам Пири Мафия шарпа каби кезина бошлади. Эгнига ювинди сачраган каби таъби кирланди.— Отам аввал бошдан кўп балони сезган, истеъфо бераман деб кўп чайналди. Лекин, бари бир, отўйиндан чиқиб кета олмади. Макрнинг уюрмасига тушиб қолсанг, шу-да. Шатранж билимдониман деб кеккаядиган Ашраф Алиев ҳам олдига похол ташланганини фаҳмламади-ку! Кўпчилик очиқ кўрдай туғилиб, шу кўйда ўтиб кетар экан-да оламдан... Ҳали Георгий мот қилса, кейин нима деркан Алиев? — Аслида кемтикбурун шу гроссмейстри Лорелиянинг ики суймасди, бироқ ҳозир унинг аҳволига астойдил ачинди.— Шўрлик анойи. Ҳолингни билсанг бўлмасмиди? — деди у, гроссмейстер ўрнига Султон Мирзони қўйиб кўриб.— Айб ўзлариде, калта ўйлашади, тагин даъволари оламни бузади. Тўғри қилади-да ахир Георгий шуларнинг шармандасини чиқариб.— Энди у шармандаси чиқаётганлар қаторида ўзини ҳам кўрди.— Ҳаммани майна қилиб ўтирибди-я, — деди алами келиб, — ичида устимдан роса кулаётган чиқар?

— «...Бу менинг сўнги ўйиним бўлади!» Георгий Расулович ўз навбатида бугун оқшом газетаси мухбирига шундай интервью берган. Сўнги ўйин! Курашларга бой сўнги ўйин. Ўз навбатида у ё тож олиб келади, ё... Ҳозирча ҳукм чиқаришга шошилмайлик, кўрайлик, қани у қандай якун топар экан?! — Шарҳловчи айтган ва ҳеч қутилмаган бу янгилик аввал Лорелияга пича эриш туюлди.— Халқ манфаати йўлидаги сўнги ўйин, — деб ичида кулди ҳам, сўнг сергак тортди, Георгий бу гапни атай, ўзига қарата айтгандек, ғалати таъсир қилди.— Сўнги ўйин? Нега? Мен... — Бу гапдан хабар топмай қолганлигига у ажабланди.— Нега айтди экан бу гапни, ё тавба? — Шу гапнинг ортида туриб, Георгий захарханда қилаётгандек, аслида хатарли бир ҳаракатни чамалаб қўйгандек бўлиб туюлди унга. Бу, кетма-кет рўй бериб келаётган жамики кўнгилсизликлар бугунми-эртами, ишқилиб, охир-оқибатда беҳосият якун топишдан муқаррар далолат эди гўё.— Сўнги ўйин?! — Лорелиянинг тирноқларига довуру жимирлаб кетди.— Нима бало дориди бизга, э, худо? — У кўзларини чирт юмди, нимадир қилиши, бу ишора тағига етиши лозимлигини кўнгли сезди, бир тўхтама истаб ўй ўйлаётганида жуда муҳим нимадир бордек туюлди, шуни эшлашга тутинди, назарида, агар шуни эслай билса, тилсим очилар, юрагига ваҳм солган интиҳо нима эканлиги гўё ойдинлашар эди. Манглайини муздай тер босди. Фикрини ҳар қанча тинитмасин, на айқаш-уйқаш тушлари, на ўзга хотира ёдига тушди, ўй ўйлаб ўйининг тубига ета олмагач, толгин кўзларини очди ва кўрдик, Георгийнинг сертук қўллари асп сари чўзилди...

...Ва у беихтиёр чинқириб юборди.

Кеча, шом маҳали эгнига халатини илиб ваннадан чиққач, тошойнага ўзини солатуриб, кўзгуда кўрдик, столчада шахмат тахтаси, тошлар терилган, мана шу курсида — юзида қон йўқ — тош қотиб Георгий ўтирибди. Лорелиянинг қўлидаги тароғи тушиб кетди. Етти йил муқаддам, Адриатика соҳилидаги спорт саройига киратуриб, рўпара келаётган йигитни у кўрган, кейин, кўз кўзга тушгач, йигит кимгадир урилиб суринган,

сўнг ўзини ўнглаб олгач, қадалиб унга тикилган ва юзларидан қон қочиб, ҳозиргидай тош қотиб қолган. Шунда Лорелия ток ургандай сесканган, бошидан ҳуши учиб, ғайришуурий таъсирни, қўлу оёқлари музлай бошлаганини ҳис этган. Гўё аллаким ананининг кўзлари ичидан ўзига тикилиб тургандек туюлган. Ниҳоят, йигитнинг киприклари пирпираб юзларида саросима акс этган, кейин ўлиб кетган кишига баногоҳ тўқнаш келган каби ранжидахотир яқинлашган ва, шуми ёки бошқами, деган таҳликада хиёл бўйнини чўзиб унинг рафторига қараган, шу эканлигига имон ўгиргач, лаблари титраб, чимирилган кўйи: — Сиз? — деган. — Наҳот бу — сиз, Лорелия?.. — Шунда, баданида илон ўрмалаган каби Лорелия қаттиқ сесканган, юрагида бир ваҳм уйғонган, тисарилиб қочмоқчи бўлган, лекин оёқлари иродасига бўйсунмаган, ғайриихтиёрий тарзда салимона тураберган у, кейин боши айланиб кўзи тинган, — изғирин юлқиб ўтаётган музлоқ чўққи, қандайдир маҳобатли хоч, чормих қилинаётган малиҳ унга намоён бўлган, малиҳни чормих қилаётганлар унинг нисбатида чумолича кўринмаган, аслида ҳисобсиз бўлиб, гўё унинг майлича улар севимли юмушларига машғул бўлишган, — Лорелия ҳушини йиғиб, атрофига аланглаган, ҳеч кимни кўрмаган, бироқ юрагида тўғилган ваҳму асорат кейинчалик ҳам уни тарк этмаган.

Орадан етти йил ўтиб, кеча шом маҳали кўрқинчли шу ҳолга яна гувоҳ бўлгач, юраги ачишганча у Георгийнинг тепасига борди.

— Георгий? — деди у ёлворган оҳангда. — Сенга нима бўлди, Георгий?

Унинг манглайини силагиси, дардига малҳам бўлгиси келди, бироқ шунга яраша куч сезмади ўзида. Юзи гезариб лаблари кўкарган, тамоми мурдадек Георгий у билган, шунча йил бир ёстиқча бош қўйган жуфти ҳалол эмас, балки етти ёт бегона эди гўё. Шу ғарибу нота-вонга ачинишми ва ёки тақдир келиб-келиб шунга дучор этганлигидан норозиликми, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир туйғу уни безовта қилди. Георгийнинг қийналаётганини кўриб туришнинг ўзи ноқулай, унга қарашай деса яқинлашишга юраги бетламас, ташлаб чиқиб кетай деса нимадир йўл қўймас эди. Лорелия ич-ичидан иқрор бўлдики, бу манглайи шўрга ҳеч маҳал у меҳр қўймаган. Шунча йилдан бери ҳозир ўзи ётираб турган мана шу кимса билан яшаб келганлиги ўзига ҳам ғайри-табиий ва эриш туюлди. — Одамзот қисмати шу эканда, — деб ўйлади у, жони қийналаётган Георгийнинг йўғон томирига тикилганча. Шу кўргилик ўзининг эмас, бошқанинг манглайига битилганидан мужмағил таскин туйди, — ўлиб қолса-я ҳали! — Бунинг мурдасию бегона юртдан шуни опкетаман деб, ҳужжат тўғрилайман, самолётдан жой оламан деб югуришлари, минг бўсафага бош уриши, бари-барчаси бирдан хаёлида жонланди, даҳшатга тушиб: — Георгий! — дея зорланди, — сенга нима бўлди, Георгий? — Георгий қилт этмагач, ҳалиги ситамнинг борки мусибатини ҳис этди, хўрлиги келиб йиғлаб юборди у. — Георгий! Кўзингни оч, Георгий, мунча мени кўрқитмасанг, ахир?!

Георгий тамшанди, лекин садо чиқмади ундан. — Сув берайинми? — Ҳозир сув берса Георгий ўзига келадигандек, шунда бошига тушажак кўргуликдан халос бўладигандек, Лорелия шоша-пиша бориб холодильникни очди ва ундан «Кока-кола» олиб, қайта эрининг тепасига келди, шунда у пайқадики, Георгий деворга — бир нуқтага тикилган кўйи хаёлан ниманидир муҳокама қилар, чамаси, йўл излар эди, бирдан Лорелиянинг шашти пасайди. «Кока-кола»ни столга қўя туриб, беихтиёр ўгирилди ва девордаги суратга кўзи тушиб, шу пайтга довр уни пайқамаганлигига ажабланди, сурат

юзини деярли тўсиб қўйган шағам лопиллаб сўнаётир, ҳасратли ёғдулар чормихдаги Исо алайҳиссалом чеҳрасини хиёл нурлантирган... Георгийнинг бунга тикилиб туришида ҳеч бир маъно кўрмади у, сўнг қайтиб унга юзланди ва шунчалар кўрқиб кетдики, ғайришуурий тарзда ортга чекинди, кейинчалик, эшикка чиққач, юзига муздай шабада тегиб хиёл ўзига келгач, хоинона хатти-ҳаракати нохуш асорат қолдирганлигини англади, хижиллик дилини хуфтон қилди, шунда ҳовлига чиқатириб, — хизматкорни чақирай, — деган ўйга борганлигини эслади, шу билан ўзини оқлади, назарида, ваҳима қилишга асос йўқ, дарди тутган, ҳадемай ўтиб кетади, илгарилариям шундай бўлган-ку, ахир! Шу ўйлар таъсирида хийла хотиржам торди у, баногоҳ хизматкор аёлни чақирив хаёлида, асли зиқланиб кетганидан, худ-бехуд кимсанинг қийналаётганига гувоҳ бўлишни, шунинг баробарида ўзи ҳам азоб чекишни истамаганидан буёққа қочиб чиққанлигини ҳис этди. Дилгир ўйларни хаёлидан қувмоқ ниятида бош чайқади, кейин: — Бечора, нега шундай қўйга тушиб қолди ўзи? — дея Георгийнинг мусибати асосини излай бошлади гўё, — беуй ва олифта тождорни койиб, Георгийга ён босган бўлди у, бироқ, — бугун чала қолган ўйин оғир кечди, шўрлик зиқланди, шунга дарди кўзиди шекилли, — деган тахмин хаёлига келдию севинчга ўхшаш туйғудан юраги тошиб кетди. Чала қолган ўйин — қоралар тазйиқи тиркиратиб юборган, маҳв бўлаётган пароканда оқлар кўз олдига келди: — Боёқшнинг куни битдида, — деди Лорелия ички бир қониқиш билан. — Мен нима қилай? Менинг қўлимдан нимаям келарди? Менга қолса-ку... — Шунда аллаким жуда ҳам тепада, маҳобатли юксакликда туриб, ҳамма-ҳаммасини, ҳатто унинг кўнглидаги нобакорликни ҳам аниқ-равшан кўриб ўтиргандек, мунча майда бўлмасанг, эй банди оғир, дея маҳзун бош чайқаётгандек бўлиб туюлди унга, Лорелия юришдан тўхтаб, алланечук хавотир билан бошини кўтарди ва ҳайиқиб гунафшаранг фалакка термулди, шу чоғ бирдан оламини зулмат қопладию сирли бир ваҳм унинг юрагини ўртаб юборди, тинчини йўқотиб, кўз учида ойни ахтарди ва баҳайбат нигоҳга кўзи тўқнаш келди, кўрқинч захридан нафаси қайтиб, ҳатто юраги урмай қўйди! Кейин — орадан қанча вақт ўтган, билмайди — шуни идроклаб етдики, киприк қоқаётир. Бир маҳал вужудиди титроқ уйғонди ва оёқларининг учига довр жимирлаб кетди. Оғир хўрсинди у, ва кўрдик, булутларни тилиб чиққан ой чалғининг учидай бўлиб сирғалаётир. Хаёлчан, хиёл вақт туриб қолди. Кейин ўсал бўлган болага ўхшаб бир-бир одимлаганча зинага етиб келди, лекин ичкари киришга юраги бетламади. Секин қайрилиб, ойнинг сарғимтир шуълаларини эзғилаганча ҳовлидан чиқди. Кўчада ўлик бир сукунат тўшалиб ётар эди. Лорелия ўзини ғариб ҳис этди, — эй, худойим-эй! — дея ўртанди, — гуноҳим нима эди менинг?! Нима қилай, айт, ахир, нима қилай? Нега ўзинг бундай яратдинг мени? Нега? — Ичидагини яширишнинг ҳожати бўлмаган билгувчига мурожаат қилди у, — яккамохов бўлиб қолишни мен ҳам истамайман! Мениям севишса дейман, ортимдан, ана, Лорелия Султеновна деб шивирлаб қолишса, ҳамманинг назарида турсам, дейман ахир, нима, Георгий хоҳламайдими бунга? Уям хоҳлайди! Шунинг учун ҳам ўлиб-тирилиб ётибди-да. Эртага ё ажива бўлади у, ё авлиё! Ахир... — Лорелия залда ўтирган ва инон-ихтиёри ўзганинг таъсирида бўлган, шунинг фавқулодда юришидан тўлиб-тошиб, аъроф ҳолидан куйиб-пишаётган талотўпни кўз олдига келтирди. — Ахир, — дея маломат билан зорланди у, — шу авсат тоифанга мансуб эмасман-ку мен, худойим! Йўқ, менинг тупроғим бошқа жойдан олин-

ган, — кеча, кечкурун телевизорда намоиш этилган Наполеон ҳақидаги фильм ёдига тушди, жаҳонгирга арзи ихлос билан талпинаётган, унинг пойини ўпишга ҳозир тўда кўз олдидан ўтди, мийғида аччиқ кулимсиради: — Ахир, шу фотиҳ доврӯф топаман деб қанча элнинг тинчини бузган, неча минг кишининг қонини тўккан. Унинг оёғи остида янчилиб кетганлар ҳам, фотиҳ бўлмас-да, боши думалоқ одамлар эди-ку, шуларнинг ҳам ўзига яраша ҳою ҳаваси бор эди-ку, лекин бу ҳеч кимни ташвишга солмайди, армон билан куйиб кетганлар ҳақида солномачилар ҳам бир сўз айтмайди. Чунки улар шунга маҳкум, шунга муносиб, чунки улар Наполеон эмас, ҳатто таққирор Маккча* бўлолмайди, шунинг учун ҳам улар бахтидор ўйинида қилич ё қалқон. Уларга шундай қаралади, тарихда шундай қайд этилади, биринчи жаҳон урушида фалонча одам қурбон бўлди, вассалом. Наполеон эса тилдан тушмайди, номи қўшиқдан қўшиққа кўчиб юради, хуллас... Георгий ҳам шу, фатҳу нусрат билан ё доврӯқ топади, ё эртага буткул назардан қолади, лекин мен-чи, мен? Нега энди сояга ўхшаб эргшиб юрибман унга? — Мабодо... тождорнинг аёли бўлганимда-чи? — деган шайтоний ўй кўнглига келди ва Лорелия унинг хушсурат чеҳрасини эслаб, хазин кулимсиради. — Яратганининг тантқиғи-эй, — ўзича, у тождорнинг сиёқидан ҳолини чамалаб кўрди. — Ҳеч вақога қобил эмас. Ёш болага ўхшайди-я. Уни Георгий эртага ҳасдай синдириб ташлайди. Бунда на қалб бор, на муруват. Одамзот нега ўзи бир-бирини босиб-янчиб юқорига интилади, нега оёқостида қолиб топталганга ҳеч ким ачинмайди, нега топтаганга, фотиҳга ҳамма ихлос қўяди! Нега? Қўрққаниданми? Шу юмуш қўлидан келмаслиги учунми? Йў-ўқ, қанча тепага ўрласанг, шунча сирли кўринасан! Э-э, худо, нималарни ўйлаяпман мен? Георгий уни ғажиб, суякларини туфлаб ташлайди ҳали. — Сипо тождорнинг бугун ортидан эргашганларга жуда расамадини келтириб қўл силкитгани хаёлидан кечди. — Мунча ўзига бино қўйма, шўрлик! Шунча муомаланинг роса ҳадисини олган экан. Ишқилиб, эртага... — У, Георгийни шарафловчи асъасаю дабдабани, талотўп ичидан анавининг мосуво бўлиб, бош эгиб чиқиб кетишини тасаввур қилди. — Ҳаёт кимни аябдики, бунга шафқат қилсин? — Лорелия кўча адоғига бориб қолган, тоғ тарафдан муздай шабада эсар, кишини жунжиктирар эди. Алоҳал, дилдираб изига қайтди у, бурунги ҳаяжони босилган, умидсизликкина тушкун руҳини топтар эди. — Канченжангига борганимдям... — Бир нимага эришишга кўнглида ишонч туймади. — Наҳотки шу кўйда ўтиб кетсам? Ахир, анавидан нима камим бор? Наҳотки энди... Эртага нима бўлар экан? — Георгийнинг аҳволдан келиб чиқиб, тусмол қилиш мумкинлиги хаёлига келдию уйга қайрилди, эшикни очиб ичкарига кирган захоти зимдан эрига назар солди, кўрдики, юзига пича қон югурипти. Шахмат тахтасидаги вазият эса ҳамон аввалгидай, деярли ҳеч бир ўзгармиш сезилмас эди. — Уқубатлар адо қиптию сени, Георгий, — деб ўйлади Лорелия ғажурлик билан, — кунинг битибди чоғи! — У лом-мим демай зални кесиб ўтди ва ётоқбўлмасига кириб эшикни ёпди. Бориб, ўзини тўшакка ташлади. — Қачонгача азобга чидаб яшайман? Нега мунча топтайсан мени, худойим?! — Шунда Лорелия ҳатто яратганининг сўзидан ҳам кўнгли қолганлигини, ҳамма-ҳаммасидан совуганлигини ҳис этди, бир пайтлар Канченжангига чиқаман деб уринганлари, иқтидорига ишонганлари, «Гиннеснинг рекордлар китоби»га номим киради деб ўйлаганлари энди масхараомуз бўлиб туюлди. Ҳеч маҳал Канчен-

жангига чиқа олмайди, беҳроғига ҳам, шунга кўзи етди, лекин... — Нега энди буям ҳолини билмайди, ахир? Нега ҳадеб ўзини уриб-беради? Агар, ёнимда шу ўрлашиб юрмаганида, эҳтимол... Биттаю битта ўғлимни шуларга ташлаб қўймас эдим? Қайнонам ўлганининг кунидан, келин-келин, дейди, унча жини суймайди мени, кошки шуни сезмасам экан, болаям унинг таъсирида беизи бўлган. — У оғир хўрсинди, ич-ичидан шунга иқрор эдики, аввал бошдан меҳр қўймади унга, оёғимга тушов бўлади деб оиладан четлатди, нуқул ўзини ўйлади, доврӯқ топай деди, мана энди на дилёра, на дилтортар кишии бор. У — Лорелия, йўлга тушишларидан бир кун аввал ойиси билан хайрлашиш ниятида уйига борган, шунда ҳардамхаёл отаси икки бармоғини шох қилиб сузаман деб, роса уни чўчитган, сўнг бирдан маънос тортиб: — Шўринг қайнаб қолди-ку, қизим, — деган. — Султон Мирзонинг дўкони паторат топди, кўчада бош кўтариб юролмайсан энди. Бу фасоддан Георгий ҳам хабар топади ҳали. Шунда у сени ҳайдаб юборади. Қозон чайишни билмайсан-да, қизим, ҳа-ҳа-ҳа! Лекин сен бўш келма! Менда айб йўқ. Ҳозир Пири Мафияни фош этиш чора-тадбирларини белгилаяпман! Ҳа-ҳа-ҳа...

Шу кўргилик етмай турувди ўзи, — деб ўйлади Лорелия. — Буёқда Мухаммад Расул машмашаси. Уёқда Пири Мафия... Отамни бадном қилиб ташлайди улар. Асли имони бутмикан унинг?! Э, худо, қандай кунларга қолдим? Нечун Георгийга дучор қилгансан мени? Жонимни азобда ёқиш учунми? Оҳ-ҳ... — Илк учрашувларидан кейин, орадан бир ой ўтиб, тоғ этагида, қапада ўтирганида осмондан тушгандай Георгийнинг эшиқда пайдо бўлгани ёдига тушди, Лорелия ўшанда тоби қочганлигини баҳона қилиб шерикларидан ажралиб қолган, аслида узлуксиз саъйи-ҳаракатлар кўнглига теккан, шу чўққига чиққан тақдирда ҳам ҳеч вақо ўзгармаслигига имон келтирган. Умиди узилган бир пайт энди юлдузи қақнаётган гроссмейстер Георгий Расулович шундай рўпарасида пайдо бўлган. Ва майин жилмайиб деганки, Эйнштейн айтмоқчи, сиз — альпинистлар жонингизни жабборга бериб чўққига чиқасизлар, йўқотган нимангизни ахтарасизлар ўзи?

— Сизни! — Зиқланиб ўтирганлиги боисми, Лорелия шундай деган, пича кўнглини ёзгиси келган, жилмайган.

— Жудаям ширинсиз-да, Лорелия! Шунинг учун ҳам ажални бўйинга олиб, ўз оёғим билан қошингизга келдим!

— Майли, ўлсам ўлай шу муҳаббатда, денг, — Лорелия хандон отиб кулган.

— Майли, ўлсам ўлай шу муҳаббатда! — деган Георгий.

Бало экан ўшандаям бу, — деб ўйлади Лорелия, — агар, манави машмаша орага совуқчилик солмаганида ундан сарафроз, ундан кўра меҳрибон бормиди оламда? Кун сайин мендан узоқлашиб кетяпти. Шунинг ўрнида бошқа биров бўлса бунчалар ситам ўтказмасмиди? У мендан безган, худо билсин, асти севмаган. Мениям кўнглим жиз этмайди-ку, ахир! Ҳаммаси риё, ҳа, шундай, ҳаммаси ёлғон. Асли мени топташ учун яратган уни. Ҳа, майли, эртага буям синар, буям менинг ҳолимга тушар ҳали. Шунда салом бераман, вақтида босар-тусарингни билмаган эдинг, қалайсан энди, Георгий?! дейман. Тавба, нега одамлар бир-бирини бунча ёмон кўради? Бир-бирига хиёнат қилади, чалади? Нега?

Ушанда... Қўмита раисига ҳали муовин бўлишганича йўқ, аввал бошда шотирлар кўғирчоқ театрида ошкоралик масаласига доир кенгаш қақчиришди, улар шу оқ-

* Карл Макк (1752—1828) — австриялик фельдмаршал. Наполеон Бонапарт қўшинлари билан жанг қилган.

шом, газетада ёзишча, кенгашдан кейин кўфирчоқ тоифасига мансуб бўлганлигимиз учун бизнинг ҳақ-ҳуқуқимиз камситилмоқда, деб намойиш қилишди. Шундан келиб чиқиб, кўфирчоқ тоифасига мансуб бўлганларнинг талаб ва истакларини ўрганиш бўйича нуфузли комиссия тузилди, унга атоқли кўфирчоқбоз Пири Кўфирчоқ раис этиб тайинланди.

Шу хабарни ўқигач, Султон Мирзо: — Воҳ! — деб юборди. — Ахир, бу Пири Мафия-ку! Юқоридагиларнинг кўзи қаёқда? Наҳотки мундай бир тузукроқ одам топилмаса? Ёки... шотирларнинг ўзи шунга талаб қилишдимикан? Агар шу гумон рост бўлса, хатарли. Олдини олиш зарур. Қалтис хатолик ўтди-да. Пирларини юзага чиқариш учун... Касофатлар. Эҳтимол, Пирнинг ўзи ташкил қилгандир? Ҳар икки ҳолдаям охири бахайр... Хў-ўш, энди у қандай тадбир белгилар экан? Бу ҳаракатдан кузланган мақсад аниқ. Аввал ҳар бир ўйин телевизор орқали намойиш этилсин, дейишади. Жамоатчиликка яшин тезлигида таъсир ўтказишнинг замонавий воситаси — шу. Буни ҳисобга олмаганмиз биз. Кўпчиликни оғдириб олишгач, кўфирчоқ тоифасига мансуб бўлганларнинг келажагини таъминлаш кун тартибига қўйилади. Ҳа, худди шундай бўлади. Падарига лаънат! Падарига минг лаънат ҳаммасининг...

— Дикқат, дикқат! Муҳтарам телетомошабин дўстлар! Кўфирчоқ тоифасига мансуб бўлганлар ҳам вилоятимизда алоҳида нуфуз тутади. Шунга инобатга олиб, бугундан эътиборан кўфирчоқ театри, унинг артистлари, инжасанъат намуналари билан сизни таништира борамиз! — Шундай деб диктор қиз расман кузларини сузди ва илтифот юзасидан жилмайди. — Бугун кўпминг сонли телетомошабинларнинг талабларига мувофиқ ёрқин истеъдод соҳиби Абду Шотир фаолияти ҳақида кўрсатув берамиз. Абду Шотир кўфирчоқбоз Пирнинг тарбиясини олган... Ҳозир у рок-музыка оҳангларида «Таъзим» деган пантомимани ижро этади. Марҳамат, томоша қилинг.

Абду Шотир таманно билан саҳнага чиқиб келди, сўнг қора шляпасини қўлига олди-да, манглайи ерга теккунча эгилиб таъзим қилди, кейин шляпани қийшиқ қўндириб, паришон қиёфага кирди. Муаллақ ҳаракат қилган кўйи гўё йўл боса бошлади. Баногоҳ аллаким рўпарасидан чиқди, йўловчининг нимасидир ғашига тегди шекилли, бурнини жийирди, мунча кеккаймаса бу, деган каби лабини буриб қўйди. Шувиллаб орқага «оқаётган» лента бўйлаб илгарилаетган туядай чайқалиб яна «юра» бошлади. Сўнг бир нимани эслаган бўлиб қўққисдан тўхтади, каллахум деган маъно англатиб кўрсаткич бармоғини чаккасига босди. Ҳали ўзи учратган ва паст назар билан қараган аслида улуг зот, лекин танимаган, сийини қилмаган. — Биз шундайларнинг қадрига етмаймиз! — У ўкинч ила бош чайқади ва кескин равишда халққа юзланди. Шу чоғ зарби оламни бузиб резу наво таралди, Абду Шотир оҳанглар қуюнида эшилиб-буралиб, минг имо, минг ишора тавсифида ўша зотни таърифлай кетди. Эл бошига қирон солиб, гўё қирқ бошли аждаҳо юртга тажовуз қилди. Қон йиғлаган — ким, тиз чўкиб худога ёлворган — ким. Ниҳоят, ўша зот қилич яланғочлаб аждаҳога рўбарў чиқди ва тонгни шомга улаб у билан олишди...

Лорелия ҳайрон бўлган...

— Нима демоқчи ўзи бу?

Оёқларини айқаштирганча ясланиб креслода ўтирган Султон Мирзо ёйилиб кулимсираган:

— Бошингга бало ёғилганда кунингга яраган ким, эй, авом, танийсанми шунга? Сен унга саждалар қилгин, бурчлисан, демоқчи.

— Кимга?

— Султон Мирзога-да! Ишқилиб, кўз тегмасин. Бошланиши чакки эмас. Қанотимга кириб, астойдил ташвиқот қилишяпти. Аммо-лекин шартлариям шунга яраша. Илож қанча, бажарамиз-да энди. Лекин Одил Шеровични жойидан жилдириш осон кўчмайди. Хў-ўш...

Шу чоғ жавонда чиқиллаб турган биллур соат таққа тўхтади, яратган эгам жон ато этгандек у Султон Мирзо томонга юзини бурди ва унинг кўзгусида Шотир Бек кўриниш берди.

— Ташвиш тортманг, оқсоқол, — деди у, кўз остидан тикилганча. — Ният холис бўлса, худо қўллабиди.

— Бўлмааяпти-ку! — Султон Мирзо асабий, чинқириб юборди.

— Қаловини топиш керак, қаловини. Бўшашиб ўтирган билан биров бўлдириб бермайди-ку!

— Қани ўша қалови, қани?

— Бир шаввоз бор...

— Хўш?

— Узиям, чўпоннинг чўқайини уради.

— Нима бўпти шунга?!

— Анойилигингиз ҳеч қолмади-да, оқсоқол. Одил Шеровичнинг қовушини ёлғиз ўшагина тўғрилаши мумкин, тушундингизми?

Султон Мирзо бир сесканди, сўнг гезариб соатга юзланди. Норозилигини яширмай тўнғиллади:

— Ким у?

— Шотир Шайтон.

— Шотир Шайтон? Бу кишим нима даъво қилади-лар... кейин?

— Шотир Шайтонми? У, биринчидан, ўзимизнинг одам. Иккинчидан, оламшумул провакатор. Омон бўлсангиз, ҳали бундайлар асқотади сизга. Раҳбарлик осонми, оқсоқол. Ҳатто Пир ҳам Шайтонга суюнган, душманлари юрагига унинг тилини бигиздай санчган. Сиз ҳам... олишингиз мумкин-ку уни саркотибми ё болалар тарбияси бўлими...

— Ноҳалол йўл.

— ...Лекин замонавий.

— Бизга тўғри келмайди.

— Келади! — деди Шотир Бек кескин оҳангда, муҳокамага ҳожат қолдирмай.

— Мен бир ўйлаб кўрай?

— Эртадан бел боғлаб ишга киришсинми?

—

Шотир Бек, бошқа иложингиз йўқ-ку бари бир, деган каби чап лабини қимтиб, мийиғида кулди, сўнг унинг акси ўчдию одатдагидек, соат чиқиллаб юра бошлади. Султон Мирзо аввал бўзарди, кейин шолғомдай қизариб кетди. — Вой муттаҳам-эй, вой муттаҳам-эй! Одамга ўхшаб мундай оёқ узатиб тинчгина ўлай десанг, шунга ям қўймайди-я! — Тутақиб, жаҳл билан соатга узалди ва уни олиб полга урди. Чил-чил синган биллур қопла-лама кўз ёшидай тирқираб кетди. Шу пайт даҳлиздаги тошойнада Шотир Бекнинг хафагазак қиёфаси намоён бўлди, бироқ унинг овози равоқдаги гулдон ичидан гулдираб чиқди:

— Узингизни босинг, оқсоқол. Биз шунчаки, сизнинг ҳолингиздан хабардор бўлайлик деб... Демак, келишдик, Шотир Шайтон эртага енг ҳимариб даврага тушади. Сизнинг номингиздан унга сўз бераман энди...

Султон Мирзо — хона ўртасида — захрини ичига ютганча серрайиб туриб қолди. Пичадан сўнг ўзига келди шекилли, қалт-қалт титрай бошлади, нафаси қисиб, ҳаво сира етмаётган каби бирдан ташқарига отилди...

Эртаси куни ҳали тонг бўзармай ноғора нағмасидан шаҳар қалқиб уйғонди. Бир малак чаппар уриб, кунбо-

тар тарафдан шундай ўйинга тушиб келдики, ҳатто Тамараҳоним ҳам бунчалар хирому бунчалар муқом қилмаган, нозу ишва билан юракларни бунчалар кўйдирмаган эди. Лекин у ўтиб кетган ҳамоно изида, Одил Шерович мунофиқ, Одил Шерович ғаламис, Одил Шерович бюрократ, деган шубҳаю миш-миш хазонадай тўзғиб қолаверди. Дилларида шу фасод илдиז отаётганлигини одамлар сезишди, аини пайтда миш-мишга рағбат туйишди. Уша малак ўтган кўчада шундай қўланса бурксидики, нақ димоғни ёргудай. Шунинг баробарида у афъюндай ҳушни олиб, кишилар ўз-ўзидан, Одил Шерович мунчалар ифлос, деб шивирлай бошлади.

Бу ҳол тушга довур узвий тарзда давом этган, одамни танбалликка ундаб, фисқу фужурга майл қўзғайдиган ғаюр рез шаҳарни батамом чўлғаб олган...

Шу малак кечга томон муштипар аёл шамойилида Улус ҳақида ўйлаш Умумвилоят қўмитаси эшигидан оҳ уриб кириб келган, икки қўли бир тепасида бўлиб, қон йиғлаб, атрофига одам йиққан, сўнг, Одил Шеровичнинг дастидан дод, деб кўзёшини дарё қилган. Оҳ деган, уҳ деган, мендан нима ёмонлик ўтдики, у қарғади, деган, қарғамаса гулдай қизимнинг оёғи синмас эди, оёғи синмаса бир йилдан бери касалхонада ётмас эди, касалхонада ётмаса Ҳошим суюқ уни йўлдан урмас эди, суюқ йўлдан урмас қизим қўзилаб юрмас эди, мен ҳам куйиб кетмас эдим, деган. Мунинг ўзиям, боласиям гуруҳбоз, ҳозир қайта қуриш, э, вой, шундай жойда ким ушлаб турибди уни, бу дунёда адолат йўқ экан асли, энди ўзимни ўлдирганим бўлсин, деб чиқиб кетган у. Фақат орадан бир ярим ой ўтгач, шу даргоҳга яна ўз оёғи билан кириб келган, энди Шотир Шайтон бўлиб, ҳақни қарор топтириш ва болалар тарбияси соҳасига мутасадди сифатида...

Бунга довур арзчи бўлиб у Одил Шеровичнинг устидан имзосиз хат ёзган; вакил бўлиб бориб шикоятни текширган; мўрдашўй бўлиб унинг майитини ювган; гўрков бўлиб гўрини қазган; ичқуяри бўлиб тобут олдида борган, қабри устида ваъз айтиб, кўзининг сийдигини оқизган...

Шунда Султон Мирзо нари-бери юрганча ички бир ҳадик билан бот-бот қиблага тикилган, бот-бот кўкранини чангаллаган, ахийри, сабри тугаб даҳшатга тушиб зорланган: — Йўқ, йўқ! Бундай яшаб бўлмайди, тушиб бўлмайди бунга! Одамқушлик бу! Истеъ...

Шунда супа лабидаги гужум Шотир Бек шамойилига кирган, тарқақайлаган шох билан у Султон Мирзонинг қулоқ-чаккасига чунонам ўхшатиб шапалоқ туширганки, Мирзо ҳовлининг бир четига учиб кетган. Кейин дераза ойнасини дириллатиб қаҳрли бир овоз учган: — Упкангни бос, оқсоқол! Ҳайит қурбонсиз бўлмайди! Адолат учун кураш ҳеч қачон осон кўчмаган! Кемага тушдингизми, чидайсиз, йўқса...

Жинлар ёпирилиб ичини эзиб ташлаган каби Султон Мирзо ётган жойида бирдан чинқириб юборган...

Шундай бўлган, ҳа, шундай...

Пири Мафия отамнинг юрагини олиб қўйган эди, — деб ўйлади Лорелия, — одам деган шунчям пасткаш, шунчям ёвуз бўладими, а? Георгийнинг қарашлариме-ей, Пирга ўхшаб кетади, эҳтимол, шунинг учун жиним суймас уни. Ҳа-да, бири шотирларни, яна бири тошларни ўйнатади, фарқи шу! Йўқ, йўқ, унчалик эмас! Инсоф билан айтганда, Георгий бошқача одам, анавидан худо сақласин! Эримнинг мавқе тутиб туриши ёқмайди менга. Шу ҳолига тожга даъво қилишичи?! — Георгийнинг бераҳмлиги, ўзига бино қўйиши бе-

жиз эмаслигини, асли ичида бир бало борлигини у фаҳмлади. — Келиб-келиб, Паганинидай бадрўй кимса мусиқа оламини остин-устун қилиб юборган-ку, ким шуни туш кўрган ахир, балки буям... — Бугун ўйин қолдирилган пайтдаги Георгийнинг аҳволу руҳиясини кўз олдига келтирди, сўнг: — Ҳеч-да, — деган ўйга борди, — анови исканжадан чиқиб бўпти у. Инсоний заковатининг янги имкониятларини очиб беролмайсиз энди, Георгий Расулович, — дея заҳарханда қилди Лорелия, — эртага оёғингиз осмондан бўлади шекилли? — Эрининг эҳтимолдан холи бўлмаган инқироzi дилида зиғирча аянч қўзғамасди, кўзларини чирт юмиб пича ётди, яна зиқлана бошлади, гўё жарликка туташ зимистон кўчада кетяптию босаётган ҳар бир қадами ҳалокатга гирифтор этиши муқаррардек...

Хона шу қадар сокин эдики, шахмат донаси урилган тахтанинг тикирлаши ҳам, Георгийнинг ҳисирданиши ҳам — бари-барчаси аниқ-тиниқ эшитилиб турарди. — Наҳотки ҳалиям кўнгил узмаган бўлса? Чиқмаган жондан умид деганлари шу-да, а? Ҳозир ҳ нима қилаётган экан? — Лорелия беихтиёр ўрнидан тура келди, шундай қилиш гарчи хаёлида йўқ эди, бироқ қандайдир куч таъсирида бориб, эшик кесақисига суюнганча залга кўз ташлади. Георгий ҳамон рўпарасидаги деворнинг юқори қисмига, афтидан, суратга — Лорелияга бу кўринмас эди — тикилиб ўтирар, зўриққаниданми, йўғон томири бўртиб чиққан, тиришган манглайида эса хаёл шарпаси кезинар эди. — Нима экан у? Мунча термулмас бу?

Георгийнинг ақлини ўғирлаган нима? — Шуни билиш ниятида у залга чиқди ва, секин эрининг тепасига бориб, ўгирилди, аввал бошда чап тарафда очик турган китобга, ундаги мансубага, сўнг бошини кўтариб деворга қаради ва суратга кўзи тушди. — Тавба, шунинг нимасига мунча тикилмас у? — Лорелия суратдан кўз узмайтуриб худди бир буюмни ўйнаётган каби эрининг бўйнидан қўлини ўтказди ва одати истиғно билан: — Георгий! — деди, — мунча қийнамасанг, Георгий! — Суратдаги Исо алайҳиссаломнинг илоҳий сокинлик ҳукмрон рафтори унинг хаёлини банди этди. — Йўқ, бари бир, ишонгим келмайди шунга! — дея бадгумон ўйга борди, кейин яна Исонинг сеҳрига берилиб, муҳокама юрита бошлади. — Ҳақиқатан ҳам, агар у, Лазар, тур ўрнингдан, деса ўлган одам тирила қоладигандек. Бунга шак келтириш гуноҳ, лекин мен ишонмайман шунга. Кимдир, қачондир ўлганга қайта жон ато этувчи шундай бир қудрат бино бўлишини истаса истагандир, шунга шу нақлни тўқиб чиқаргандир, тўқиб чиқариш баробарида ўзиям ишонса ишониб қолгандир, эҳтимол. Кейинчалик шу нақл асосида Исонинг суратини ишлаган мусаввир ҳам шундай бўлишини хоҳласа хоҳлагандир. Ахир, кўнгилга таскин берувчи шундай гапларни ўзимиз ҳам худ кўрамиз-ку, бандан ожиз, Пири Мафияга ўхшаганларнинг товони остида қолиб топталганда, ширин жонидан ситам ўтганида кимга ёлборишни, кимнинг оёғига бош уришни билмай, қисмати хўрликда кечишга маҳқум эканлигини англаб тўлғониши, шўрлик отамга ўхшаб талвасага тушиши, қон ютиши табиий, ахийри, бу ёруғ оламда дилёраб бирон жонзод топилмагач, хаёлан шундайни бино этмай, унинг қўли билан адолатни тикламай, унинг қўли билан ғанимларидан ўч олмай иложи қанча?! Лекин шу билан бирон нима ўзгариб қоладими, ахир? Йўқ! Йў-ўқ, йў-ў-ўқ!

...Чўбир отга шотирлари мингашгунча Султон Мирзо тинч эди, кунлар, ойлар ўтди, кейин қор ёғди, излар кўмилди. Ва аста-секин Шотир Шайтон хиром этган ўша кўчалар бўйлаб тагин фасод ивирсий бошлади.

Нима эмиш, Султон Мирзо мунофиқ эмиш, тилда ўзга — амалда ўзга, аздаҳидил улусгаям қайишмасмиш! Нима эмиш, немисга у сотилганмиш, шу боис яккаю ёлғиз қизиниям ўз оти билан Кунтуғмиш эмас, балки Лорелия дея атармиш!..

Аввал бошда Султон Мирзо фосид бу иғвони писанд этмаган бўлди, теварагини олиб юрганлар ўзларини торта бошлагач, пичоқ бориб суякка қадалгач, ахйир қирқ йиллик қадрони Қора Мушукка у ёрилди.

— Дунё тескари айланиб кетдимми дейман, Қорабой? Оёқдан ушлаб орқага торта бошлади-ку, бу нокаслар!

Қора Мушук кўп балони биладиган, қўлидан иш келадиган писмиққа ўхшаб димоғдан таънодор товуш чиқарди: — Имҳм. — Сўнг хўжасига таассубан у ҳам оёқларини айқаштирди ва бир нимани ўйлаган, ўйлаб алаҳсиган каби бурнини чуқалай бошлади. Унинг иржит панжаларию кўзлари жаланглаб ўғринча қарашди Султон Мирзога сира-сира ёқмади. Мушукнинг иззатини билмай жуда бемалол, беписанд ўтириши ҳам дилига озор етказди. — Куним сенга қолдимми энди? Кўтар жийда-халтангни! — деб жеркиб ташлагиси, борки аламини шундан олгиси келди-ю, тагин ўзини босди. — Дўст бўлиб сир олган, душманнинг ишини қилиб юрмасин шуям, — деб ўйлади.

Қора Мушук тирноғидаги нажасни шимиға артди-да, курси суянчиқларига тирсакларини тираб, пича ясланди. Кейин Султон Мирзонинг кифти оша ташқарига улуғвор назар ташлади.

— Имҳм. Жўра, бу фитнами ё суиқасдми?

Бу гал унинг қулоқ-чаққасига тарсаки тушишига бир баҳя қолди. Султон Мирзо қўл кўтаришга кўтарди-ю, мушукнинг кўзлари чақчайганини кўриб, шаштидан қайтди.

— Сени жин урдими, Қорабой? — деди у ранжиганини яширмай, тумтайиб, — Пир ҳам бунча калондимоглик қилмайди менга, биродар.

Қора Мушук бу гапни қулоғи остидан ўтказиб юборди. Ҳеч вақо бўлмаган каби хотиржам, ҳатто пича ювош тортиб, бирмунча салим овозда: — Пир тушмагуч таҳдид қиялтими, а? — деб сўради, сўнг оёқ учига қараб ўйга толган киши сиёқига кирди. Ниҳоят, бошини кўтарди ва Султон Мирзога тик қараб: — Катта фалокатнинг бошланиши бу, жўра! — деди юракка ваҳм солувчи овозда. — Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!

Қора Мушукнинг гап оҳангида силқиб турган нохайр-хоҳлик Мирзонинг жон-жонидан ўтиб кетди. Азбаройи ғазабини босиш учун ўрнидан турди ва у дераза олдиға борди.

— Мендан нима хатолик ўтдики, бунча зуғум қилсанг? Пати юлинган уккидай ўшшасан, Қорабой.

— Эй, жўра, жўра. Нимасини айтасан, уйингнинг пешайвони тушиб кетди-ку, ахир! Эртадир, кечдир, жиловни Пир олади энди, биласан, қасоскор у, Мирзонинг одами деб нақ кўкимни кияди. Шу азоб жонимга зарилми? Сендан бир ҳиммат кўрганимдаям, бошқа гап эди. Дунёдан умидим бор, бола-чақа дегандай...

— Ўлиб қутулмасам, тириклайин қутулмайман шекилли ундан?

— Ҳа-а, жўра, вақтида айтдим, кўзингга қара, ҳо-ов, бошинг бориб деворга урилмасин тагин, дедим, қулоқ солмадинг. Ишнинг пачаваси чиқдию! Энди-и ўнглаш қийин. Сичқонлар ким бўлмаса, ҳатто шулар ҳам сотилиб кетди-ку! Қирриқ кўрсичқон ҳам кеча жуфтаник ростлади. Ошхонадан файз қочди, жўра. Пир бало экан, касофатларга автономия ваъда қилипти. Лекин бунга йўл қўйиб бўлмайди. Сичқон мардумдан паст халқнинг ўзи йўқ. Қара, тузингни еб, хатар туғилган захоти тузлиғингга тупуриб кетишди. Шу кунларда Георгий

Расуловичникига ўтиб тирикчилик қиялман десанг. Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман, Султон Мирзо!

— Пишлоқ опчиқай, оч бўлсанг?

— Ҳа, йў-ўқ! Бароқ хоним кунимга яраб турибди. Улар аҳволда эмасмиз. Ишқилиб, бир амаллаямиз-да.

— Бароқ хоним?

— Ҳм-м. Пирнинг суюкли надими, — деди Қора Мушук пича ифтихор билан. — Шу ёшга кириб, бундай нозиктаб, бундай офатини сира кўрмаганман. Э-э, жўра, бизнинг қавм эгалламаган жой дунёда қолмаган экан ўзи. Энди шу... сичқонлар масаласи... ташвишлантириб турибди-да одамни.

— Бир гап бўлар, Қорабой. Пир айтган-қўйган-да.

— Йў-ўқ, масала жиддий. Кеча Бароқ хоним Пир билан музокара олиб борган. Битта шартим бор, дебди Пир, сичқонлар эвлашса, кенг уйнинг келинчаги — шулар, агар биз уддалаймиз десангиз, марҳамат...

— Қандай шарт экан у?

— Пир зотнинг тузига дар қолиб турибди, жўра.

— Қанақа зотнинг тузи?

— Имҳм, — Қора Мушук ёши бир жойга борган раиснинг дўлворлигига астойдил ачинди шекилли, синиқ кулимсиради. Бир нима демоқчи бўлди у, яна бошини қашиб туриб қолди. Атрофга аланглади, фавқуллодда муҳим сирни очмоқчи каби тараддуд ичра пича энгашди. Сўнг: — Султон Мирзаевич, — деди шивирлаб: — Гап бундай: ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ барабар ёнади! — Қора Мушук аллақандай илинж билан унинг кўзларига қадалиб қаради, сўнг ҳафсаласи пир бўлиб, — бир замбил гўшт... — дея тўнғиллади. — Муовинларинг ким томонда ўзи?

— Қўйинларига қўл солиб кўрмадим ҳали.

— Имҳм, Георгий Расулович-чи?

— Мен билмадим, Қорабой.

Алами келди чоғи, Қора Мушук пихиллаб кулди. — Э, омон бўлинг-э, хўжайин! — деди у қўққисдан «сиз»сираб. — Куёвингизнинг кўнглидагини бир четга қўя турайлик, ҳатто тумшўфингизнинг остида нималар бўлаётганлигини билмайсиз сиз! Жонзот борки, таъма билан яшайди, итниям, битниям, ўзига ағдариб олди Пир, биласизми шуни?

—

— Фалокат оёқ остида, жўра. Юзингга оёқ босишга ҳаддим йўқ, лекин начора, бунақада узоққа бориб бўлмайди. Сичқонларни умидвор қилиш керак эди, уларни асраш бўйича жамият тузмайсанми, мана мени мутасадди қилиб қўймайсанми! Ҳаммаёққа айғоқчи ташлаб, шотиру шотирбаччаларни қўшиб сотиб олмайсанми! Ваъдани қуюқ қилиб, бирининг тўпписини бирига кийгизиб юборавермайсанми?! Сендан нима кетди, жўра! Бугунни амалла, эртага худо подшо!

— Қўлимдан келмайди бу, Қорабой, қўлимдан келмайди бу. Кўр асосини бир йўқотади, бас. Бошда чув тушганим етар!

— Имҳм. Пирга дум бер унда. Йўқса пайингни қирқиб юборади у. Эрта қизингга шикаст етса, мени бўғизлаб кетишса, қапанг куйиб қолса...

— Сен ҳид олиб тур-да. — Гапи ўролиға тушмагач, Султон Мирзо ғарибона илжайди. Сазоси ўлган Қора Мушук эса мунғайиб паста тушди, оғир-оғир одим босиб остонаға етгач, қайрилиб Султон Мирзога қаради ва ўнг қўлини силқиб, деди: — Чао, маэстро!

Эртаси кун ёш шотирларнинг Биринчи Умумвилоят кенгашида сўзга чиққан Шотир Қул дабдурустан қўмита раисига кўрқоқ дея айб тақади.

— Йўқса биз, — деди у, — аллома Муҳаммад Расулдан жудо бўлмаган, жудо бўлмаган бўлур эдик унинг дуру ноёб «Нақл»идан!

Президиумда ўтирган Султон Мирзо асабий, лабини жийирди, сўнг сўз сўраб вазмин ўрнидан турди-да, минбарга борди, атай кулимсираб солиҳона гап бошлади: — Шотир Қул, ука, Муҳаммад Расул жаҳолат қурбони бўлганлиги рост, лекин уни қаро ерга тикқан ким? Ўзлари эмасмикин мабодо?

— Демагогия! — Шотир Шайтон зални нақ бошига кўтарди. — Қачонгача аравани қуруқ опқочасиз, ўртоқ Мирзаеч?! —

— Дуру ноёб экан ўша «Нақл», — деди Султон Мирзо тўлқинланиб, — уни таъқиқ этган ким? Ўзлари эмасмикин мабодо?

— Провакация! — деди ҳаяжондан бўғилиб Шотир Қул.

— Регламент! — дея тўнғиллади Абду Шотир.

— Ўртоқлар! — Султон Мирзо энгил тин олди, сўнг чиройи очилиб ўтирганларга юзланди. — Ҳозирги шароитда шундай баҳсу мунозаралар бўлиши табиий. Бугун қувонч билан сизларга шуни маълум қилмоқчиманки, дуру ноёб «Нақл» бой берилгани йўқ! Ҳа, ишонинг, кишилар жонини тикиб бўлса-да, уни асраб қолишган...

— Шундай! — Қандайдир хоним лўкма ташлаб аввал унинг гапини бўлди, кейин биров ўрнидан турди: Қора Мушук! Мажлисга раислик қилаётган Шотир Бек тартиб сақлансин деган маънода микрофонни чертди. Сўнг Қора Мушукка қарата: — Марҳамат, ўтиринг! Султон Мирзаевич гапини тугатсинлар. Фикрингиз бўлса кейин айтурсиз, — деди. Қора Мушук каловланди. Жойига энди чўка бошлаганида ёнида ўтирган Бароқ хоним иргиб турди-да: — Бунинг гапи жуда муҳим, масалага аниқлик киритади. Талаб қиламан, сўз берилсин! — деб қичқирди.

— Талаб қиламиз! — Шотир Шайтон шовқин кўтарди.

— Ўртоқлар, ўртоқлар, тартиб сақлансин, — Шотир Бек илтижо қилган бўлди.

— Биз талаб қиламиз! — Бароқ хоним, мунча додирамасанг, деган каби Қора Мушукнинг биқинига нуқиди. — Сўз берилсин!

— Сўз берилсин! — Айюханнос солди Шотир Қул.

— Баски, шундай экан, қани, эшитайлик-чи, — деди Шотир Бек, — Қўғирчоқ тоифасига мансуб бўлганларнинг талаб ва истакларини ўрганиш комиссия раисининг бўлажак муовини, тузилажак сичқонларни асраш жамиятининг бўлажак раиси Қора Мушук қандай янгилик билан бизни хушнуд этар экан?

— Ўртоқлар... — деди Қора Мушук буткул додираб. — Айтмаганимга қўймади-да ўзи. Султон Мирзо... — эксплуататор.

— Вей, жинни, қўлёмани айтсанг-чи, қўлёмани! — дея уни турткилади Бароқ хоним.

— Қўлёмма... Ўртоқлар... Пирда... Мафияда...

Султон Мирзо аввал титраб кетди, сўнг лаблари гезарди, ва эҳтимол, дўлдай ёғилган қарсақлар зарбидан... яшин урган чинор каби гурсиллаб полга қулади.

Оғзидаги ошини, халтасидаги тошни олдиргач, роп-па-роса бир ҳафта у касалхонада ётди. Ҳали сўфи азон айтмайтуриб, худонинг берган куни телефон жиринглар, мунтазам бир овоз уни ажалдай таъқиқ этар эди: — Султон Мирзо? Ҳали тирикмисиз? Сиз билан гаплашаётган — Робот. Маълумингиз бўлсинки, гўрингиз қазиб қўйилган. Кафанлик тайёр!.. Энди биз ҳақсевар арбоб Шотир Бекнинг тонгги газетада эълон қилинган мақоласини ўқиб эшиттирамиз: — «Аллома Муҳаммад Расул нақли» инсон заковати бино этган мумтоз обидадир. Жаҳолат ҳам, бидъат ҳам уни маҳв этолмади. Мусибатли йилларда у жонфидо шахс ёстиғи остидан ўзи-

га паноҳ топди. Пири Мафиянинг маърифий хизматлари тўфайли бугунги кунга келиб, асар дунё юзини кўраётир. «Нақл»га ҳар биримиз юрагимизнинг тубидан жой беришга бурчлимиз! — Кейин худо жон ато этгандек, бурчакда турган телевизор экрани бирдан липиллайди ва...

...бағоят сипо кийинган Абду Шотир саҳнга чиқиб келади. Аскар каби у оёқларини жуфтлаб хиёл бош эгади-да, назокат ила таъзим қилади, сўнг димоғини пича кўтариб, тўмтаяди. Бир оз сукут сақлагач, чўзиб томоқ қиради ва: — Ўртоқлар! — дейди у калондимоғлик билан, нолинчоқ овозда, — шундай миш-мишлар қулоққа чалиняпти, как будто биз... ҳа, ҳа, как будто бизда лицо, демоқчиларки, қиёфа йўқ эмиш! Қиёфа?! — Унг қўлини у ҳавода ўйнатиб ярим доира чизади, сўнг ҳайратини изҳор этиб: — Қиёфа! — дейди. — Нима ўзи бу? — Тўсатдан ўзи кескин оҳангда изоҳ беради. — Биринчидан, ҳеч қандай қиёфани биз тан олмаймиз, қачонки эзгулик ва адолат ҳаққи, халқ манфаати ҳаққи кураш кетаётган бир пайтда. Иккинчидан, қиёфа — нима? Мана, сизнинг қалбингиздан жой олган бир қиёфа, — Абду Шотир хамирдан қил суғурган каби ҳаракат қилади. — Уни олиб бурда-бурда қилиб ташлаймиз. Сабаб? У шунга маҳкум! Нега? Чунки манфур шахснинг чиркин башарасини ниқоблаб келган. Хўш, ўша манфур шахс Муҳаммад Расулдек алломани тириклай ерга кўмиб, устига тупроқ тортган бўлса-чи?! Ўша манфур шахс, «Нақл»ни асраш лозим, дегани учун бошқа бир фозилни таъқиқ этган бўлса-чи?! Ўша фозил муттасил қувғинда яшашга, Пири Мафия деган ном остида иш кўришга мажбур бўлган бўлса-чи?! — У пича сукут сақлаб, янада хазин ва янада ҳасратли овозда дейди: — Кеча мандан, нега тирноғингизни олмайсиз, ахир, ўсиб кетибди-ку, — деб сўрашди ёшлар. Шунда айтдимки, ҳали эрта, тирноқ олмайман мен, токи адолат тантана қилмагунча! Ўртоқлар, исён бу, ўша манфур шахсга, Султон Мирзоларга қарши исён бу!..

Ўша кунлар, Султон Мирзо жинни бўлиб қолипти, деган миш-миш оғиздан оғизга кўчди. Беморлар келиб эшикдан мўралар, Султон Мирзога улар ҳайвонот боғидаги маймунга қарагандай ачиниб қарашар эди. Ахийри, шўрликнинг тоқати тоқ бўлди ва шифохонадан чиқиб кетди. Уйига келгач, бир ҳафта иситмалаб ётди. Гоҳо у чиндан ҳам телбаваш қулар, ўзича аллақимга: — Раислар қуллуқ бўлсин-ин! — дер эди. —...ким? Йўқ, йўқ! Тополмадингиз, устоз, Бисмарк эмас бу! ...Ежов? Йў-ўқ... Берия? Қанақа Берия?! Э-э, фозили замон, сиз тополмадингизми, демак, билингки у Адольф Виссароновиш... Ҳа-ҳа-ҳа. ...Битта илинжим бор, шуюм ушалсон. ...Ҳа, шундай, пича сабр қиласиз энди. Ҳе-ҳе-ҳе. ...Биламан, устоз, биламан, ҳеч нарса ўзгармайди. Ҳо-ҳо-ҳо...

...Ҳа, ҳеч вақо ўзгармайди, — деб ўйлади Лорелия фикрини давом эттириб, — ахир, масиҳнинг ўзи ўлимага маҳкум бўлса, у қандай қилиб жони узилганга қайта жон ато этиши мумкин? Ҳеч, ҳеч... — беихтиёр кейинги сўзларни у овоз чиқариб айтди, Георгий сергак тортиб бошини кўтарди ва хиёл қоматини ростлади, сўнг ёқтирмаган каби унинг қўлини нари суриб қўйди, Лорелиянинг хаёли чалғиди, — буларнинг тагида қандайдир макр ё ёвуз бир ният ётади, — шу хаёл билан у Георгийга юзланди, — мана, буям каромат кўрсатмоқчи, шунга шунча тўполон, шунча оворагарчилик, қанча одам сарсон! Соверишаётган пулларини етим-есирларга бўлиб беришин... Йўқ, йўқ, бу билан ҳеч нима ўзгартириб бўлмайди. Бири кам дунё. Буни из-

га солиш мумкинмикин сира? Йўқ, ҳеч, ҳеч қачон. Қачон беш бармоқ бирдек бўлганки, энди бўлсин. Кимки эвини топса, бошқалар ҳисобига ўша яшайди. Бундайлар эса, худога шукр, оз эмас, яна ғарибга қийин, яна бечоралар илоҳа яратади ва яратганидан имдод тилайди, шу тахлит ўзини авраб кун кечиради. Шунақа. — У афсус билан бош чайқаганча айланиб ўтди-да, Георгийнинг рўпарасидаги курсига ўтирди. — Буям авлиё бўлмоқчи. Нима азоб сенга? Ниманга етмайди, ё тавба-а!

— Георгий, нима қилмоқчисан ўзи? Мунча жонингни қийнамасанг, ахир, ютқазсанг, ютқазарсан. Шу билан осмон узилиб ерга тушармиди! Билсанг, ютган тақдирингдаям ҳеч бало ўзгармайди. Боя, ҳолингни кўриб... — Иситмалаб ётган Султон Мирзонинг куйиб-пишганлари ёдига тушдию унинг юраги тўлиб кетди, шунча йил бирга яшаб, ҳеч маҳал Георгийга ачинмаган эди, ҳозир бирдан милклари намланиб кўзларида ёш ҳалқаланди, сўнг юзини ювиб тушди. Ва англадики, ўзгаларни ҳайратга соламан деб қилаётган саъйи-ҳаракатдан наф йўқ, турмушга маъно киритадиган бўлак нарса. Ҳозир у шунинг шарпасини пайқагандай бўлди. — Мен... мен бундан бўён...

Георгий уни энди кўриб тургандай кўзларини катта-катта очди ва ҳайронлик билан Лорелияга тикилди.

— Биласанми, ҳозир нима ёдимга тушди, Георгий? Бўйи бир қарич қизча эдим, ҳар оқшом бувим Орзигул деган пари ҳақида чўпчак айтиб берарди, ўшанда мен бунинг чўпчаклигини қаёқдан билай, ёти-иб ўйлардим, қани энди мен ҳам Орзигулдай пари бўлсам, юзларим ойдайд бўлса, унинг ошиғидай ошиғим бўлса. Уша йигит Орзигулдан жониниям аямас экан. Сен билан мен... шунча бирга яшаб... — Георгийнинг кўзларида у тугаб бораётган сабрни, гаплашишга топган вақтингни қара, деган зардани кўрди-да, жим бўлиб қолди. — Кечир! Мен сендан хафа эмасман, Георгий! Тушуманман!.. — У туриб кетмоқчи бўлди. Лекин аллаким этагидан босиб тургандек, нимадир тилига кўчмай қолгандек, шунинг олдида эртанги ютуқ ҳам, ютқизик ҳам сарик чақага қимматдек эди гўё. — Сен тушунсанг-чи, ахир, Георгий, намунча куюнасан? — деди у дабдурустдан. — Шунчасини ютдинг, кимдир сениям ютади-да энди. Ҳаёт шунақа-ку ўзи. Ҳаммаси бориб турган бемаънилик, бошқа ҳеч вақо эмас, сенинг курашинг ҳам, ютуғинг ҳам, ютқизинг ҳам! Ҳеч қачон барчага бирдек нафинг тегмайди, ҳатто пайғамбар бўлган тақдирингда ҳам! Шуни билиб қўй! Билиб қўй, шуни!

Георгий, ниятинг нима ўзи, деган каби тажанг бир аллозда унга тикилиб турар эди. Лорелия эрининг қимтилган лаблари учида, нега ғашимга тегасан, деган маънони уқди, ва англадики, у жеркинмоқдан бери бўлиб турибди. Шунда алланечук гуноҳкор ҳис этди ўзини ва кўзларини олиб қочди.

— Лорелия! — деди Георгий вазмин оҳангда, — сени ҳеч тушунолмай қолдим. — Ҳазабданми, унинг тувуши бўғилди. — Айт, нима хоҳлайсан мендан? Муродинг нима ўзи?

— Биласанми, Георгий, мен... мен ўйлайманки... кейинги пайтларда... англашимча...

— Тинч қўй мени, Лорелия! Феълимни биласанку!.. — Георгий қолларини асабий керди, жағ пайларни туртиб чиқди, сўнг худ-бехуд кўзларини пича юмиб турди-да, тагин чимирилганча китобга энгашди ва мансубага назар солди, кейин бошини кўтариб — Лорелияни буткул унутган каби суратдаги Исо алайҳиссаломга тавалло қилиб узоқ термилди, у кўзларини юмиб яна ўйга толди, Георгийнинг саъю ҳаракати ва беписанд муносабатида кишини таҳқирловчи нимадир бор эди. Лорелиянинг хўрлиги келди. — Имдод тилаяпти... Йўқ,

бу жўрттага шундай қилади. — Бир хаёл шартта бурилиб, ётоқбўлмага кириб кетгиси келди, яна ўзини тутди. — Кўрай-чи, қани, нима каромат кўрсатар экан? — Чамаси, бир чойнак чой ичулик вақт ўтди, ниҳоят, Георгий шахмат тахтасининг нариги четида турган филин боя фарзини турган катакка сурди. Тангликни сира ҳам юмшатмас эди бу.

— Рух билан шоҳ беради сенга, — деди Лорелия, ортиқ чидаёлмай. — Қочасан. Фарзининг қурбон бўлади. Фил билан рухини оларсан, лекин манави сипоҳини у илгари сурса борми, буям кетди деявер. Шунда сенинг отинг қолади, унда фил, уч пиёда... Обру борида этагингни йиғ. Яххиси, таслим бўл ё эртага ўйинга борма, Георгий!

— Эртага мен ютаман! — Қироат билан айтилган бу гап Лорелияни сескантириб юборди, сачраб у бошини кўтарди, назарида, ҳукм каби қатъий бу сўзни Георгий эмас, қандайдир ҳукмфармо устивор овозда айтгандек эди. Бу синоатнинг тагига етолмай, у жовдираб турганида Георгийнинг лаблари яна гезара бошлади.

— Шусиз ҳам яшашинг мумкин-ку, ахир! — Лорелиянинг бўғзига шу маломат тикилди. Георгий ўрнидан турди, тураётиб, боши айланиб кетгандек юзи буришди, кейин тепадан, Лорелиянинг тубанда қолиб кетганлигини писанда этгувчи, бинобарин, ғашини кўзғовчи акбарона назар билан жуда ҳам тепадан унга киё боққанча ҳалиги овозда: — Истасам, ҳозироқ ўзимни чемпион деб эълон қилишим мумкин, — деди, — лекин...

Лорелия унинг тувуши қандайдир ҳасратдан хазин тортиб чиққанини пайқайди, лекин деган сўз талаффузи шу қадар синиқ эшитилдики, хоин туйғулари шўрликнинг юраги япроқдек титраётганини, бир нимадан қаттиқ безовта эканлигини ошкор этиб қўйди, шуни англагач, алланечук беҳосият хавотирдан Лорелиянинг юраги ҳам зирқираб кетди, кўнглида ғашлик кўзгаган бу сезим, энг ёмони, хосиятсиз бир балони бошлаб келётгандек эди.

— Георгий! — деди у, ўзини ночор ҳис этиб, — биласанми нима... мундай... очиқ гаплашиб олишимиз керак, Георгий!

Унга туюлдики, баҳсу мууроқабат — бари-барчасига этакни силкиб, ҳозироқ Тошкентга, уйга кетиш керак. Ёлғизлик ситамидан қутулиш, гарчи жини суймаса-да, рўзғор икир-чикирларига кўмилиб тинчгина яшаш шу тобда унга ҳаммасидан авло бўлиб кўринди. Георгийга илтижо билан термулди у, шу чоғ эрининг: — Гаплашадиган гап ҳам қолмаган! — дегани қулоғига чалинди. Даъфатан Лорелия эсанкираб қолди, кейин йиғига ўхшаш бир нима ичидан тошиб келдию эрининг билагига ёпишди:

— Мунча тошбағир бўлмасанг? Мунча қийнамасанг? Ахир, қон қилиб юбординг-ку мени, Георгий!

Георгий оғир хўрсинди, сўнг қўлини секин тортиб олди. Лорелиянинг очиқ қолган бармоқлари, боя чўғдай чатнаган меҳри, дийдаси музлаб кетди. — Такаб-бур, — деб ўйлади алам билан. — Бадбин! — Ва, Георгийнинг бояги кибру ҳаво билан тепадан беписанд қарши худди сурат каби кўз олдида туриб қолди. — Нега тақдир шунга рўпара қилди мени? Мунчалар бахтиқаро бўлмасам! Э, худо-о! — Георгийнинг, истасам, ҳозироқ ўзимни чемпион деб эълон қилишим мумкин, деган гапи қайта бошдан эшитилгандай бўлди, у маҳзун оҳангда шундай деганлигини буткул унутди, шу боис, бу гап, хусусан, эртага мен ютаман, деган писанда атай хўрлаш учун айтилгандек бўлиб туюлди, юрагига наштадек ботди, кўз остидан, ғазаб билан у Георгийга қаради ва унинг шими киссасига қўл суқиб, гўё мавқе сақлаб туришида ҳам чидаб бўлмайдиган такаббурликни кўр-

ди, асаблари чатнаб жағи қариша бошлади, шунда, — бундайлар, бундан манманлар ҳам ўтган-ку, ахир, ярим дунёни бешикдай тебратиб Амир Темур ҳам ўтган-ку, шулар нима бўлдию бу не бўларди, адам шамоли пайти келиб ҳаммасини хазондай тўзғитади, ҳаммасининг кули кўкка совурилади, — деган ўйга борди ва хахолоб кулиб юборди, кулатуриб, кеку аламдан иборат тугун юрагида чигил бўлиб қолганлигини ўзи ҳам ҳис этди. Шунга жавобан ғазабми, нафратми ва ёки адоватми, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир ифода кўрарман деб эрининг кўзига тикилди, йўқ, Георгийнинг боғи тажанглиги буткул тарқаб, юзлари мулоим тортган, қарашлари ҳам бағоят сокин, фақат кўзлари ичида аллақим Лорелияга тикилиб тургандек, ундан кулаётгандек эди гўё. Лорелиянинг вужудига титроқ югурди, миясига қон уриб, гарчи ўзи истамаса-да, ғайришуурий тарзда хунук хахолоди ва асаблари қақшаб, шахмат тахтаси турган столни жўрттага ағдариб юборди.

Полга сочилган доналарнинг шиқирлаши ниҳоят тинди ва яна хонага оғир сокинлик чўкди, ташқари жимжит — олам сув босгандек, ҳатто фалак ҳам бу кеча чақинлар чақмас эди.

Қадам товушлари сукунатни парчинлади — Георгий гўё ҳеч вақо бўлмаган каби секин бурилди-да, дераза рўпарасига бориб, ўйчан туриб қолди. Ҳатто телба-тескари қилиғи билан ҳам Георгийнинг иши бўлмаганлиги Лорелияни адоий тамом қилди. Боши айланиб, кўзлари тинди, кейин қон тепчиган юзлари ловуллаб ирғиб ўрнидан турди, ётоқбўлмасига томон қайрилмоқчи бўлди-ю, лекин шу заҳоти оёқостида турган шоҳга кўзи тушиб, уни тепиб юборди, сўнг яна — ҳатто ўзи истамаган ҳолда — бўғиқ кулди, кейин тошиб келаётган юраги қон бўлиб кўзларидан оқди — хўнграб йиғлаб юборди у.

— Узингдан бошқани ўйламайсан! Одам эмассан сен! Бадқирдор. Ҳа, ҳали... — Угирилиб, Георгийга қаради у, эри орқасини бериб, дераза олдида қилт этмай турар, ҳатто пинак бузмаган эди, шуни кўриб, унсиз бир ингроқ билан бармоқларини тишлади ва қайрилиб, беихтиёр ётоқбўлмасига қараб юрди. Зеро, бош ургулик ўзга жой ҳам йўқ; бориб Лорелия ўзини тўшакка ташлади-да, юзларини парёстиққа босганча қалт-қалт титрай бошлади. Кейин ичиндан хўрсиниқ ва бир дунё йиғи тошиб келди. Орқасини бериб турган Георгий, унинг кенг яғринлари ҳеч хаёлидан кетмас, эрининг шу туришида ҳам ғурурини топтовчи алланима яширин эди. — Нега бордим ўзи? Тирғалиб нима қилардим? Э, худо! — Бўлиб ўтган дилгирлик асорати жонини ўртай бошлади. — Нимагаям қиқдим шунинг олдига? — деди у бошини сарак-сарак қилиб, афсус-пушаймон зарбидан ўзини қўярга жой топа олмай; қилмишидан туғилган норозилик заҳри шу қадар кучли эдики, Георгийнинг кўкини кийса-да, ўзини ўтга-сувга урса-да, дунёнинг кулини кўкка совурса-да алами босилмас, шу боис нима қиларини билмай тўлғанар эди у. — Ер билан битта қилди-я! Мени камситиш учун атай... — Георгийнинг беписанд қараши кўз олдида келдию тутатиб туриб кетди. Қуйи лабини қонатиб юборгудек тишлаб, юзларини тўсганча ингранди: — Э, худо, нега мунча ғариб қилиб яратмасанг мени? Гуноҳим нима, ахир? Нима ёмонлик қилувдим сенга? — Яна юзтубан, тўшакка ўзини ташлади. — О, худо! Художон! — Сиқташдан таққа тўхтади у, бошини кўтарганида тўлқин-тўлқин сочлари чайқалиб кетди. — Чиндан менга кўнгил қўйганмикан шу? — деб ўйлади дераза ортидаги гунафшаранг оламга тикилганча, шунда ички бир овоз йўқ дея жавоб қайтарди унга. — Ҳеч... — Балодан халос этувчи фавқуллода мансуба топиш умидида ўзини ҳам

аямай кўкариб ўтирган Георгий кўз олдида келди, кўрқинчми, ҳар қалай, шунга ўхшаш нохуш туйғудан жунжикиб кетди у. — Қандай одам бўлди бу? — Қандайдир шуъла эрининг кўнгил кўчасидаги зимистон қаърни гўё ёритиб юборди, ўша ерда ғимирлаб юрган жониворни кўргани сайин Лорелиянинг ваҳми ошди. — Тавба қилдим! Қандай одам бу, ахир? На ўзини аяйдим, на бошқани. — Шунда иккинчи учрашувлари ёдига тушдию баттар юраги увишди унинг. — Сизга уйланмоқчиман... — Рози бўлмасам-чи? — Яратганнинг иродаси шундай... — Лорелия хандон отиб кулган. Георгий бурилган-да, индамай кетаверган.

Кечмишининг ўша лаҳзасини қайта бошдан яшай бошлади гўё ва Лорелия аён кўрдик, Георгий йўлак бўйлаб кетиб бораётир. Ҳаммаёқ оқ-оппоқ, қори куралган йўлак муз қотган, лекин унинг оёқлари музга ботиб-ботиб кетади, изидан эса ҳовур кўтарилади. Нега ўша пайтда бунга у эътибор қилмади экан? Тавба, худди шундай бўлган эди-я, худди шундай бўлган. Кейин Георгий унинг бўйнига гўё кўз илғамас ипни солиб тортган, шундай куч сезгач, Лорелия беихтиёр унга эргашган. Сўнг у жонидан азиз кишидек, ҳозир уни йўқотиб қўядигандек юрагини ҳовучлаб кетидан югурган, бориб унинг йўлини тўсган. Георгийнинг кўзларига қараган, шунда боши айланиб оёқлари бўшашиб кетган. Негаки унинг кўзларида қабариқшиша кўзойнак бору кўзойнак ортидан аллақим унга тикилиб тургандек эди гўё.

Лорелияга у фалати қараган, бироқ ҳеч нима демаган. Қабариқшиша кўзойнак ортидан ҳамон қорачиқлар тешиб юборгудек назар билан унга тикилиб турар эди...

Лорелия кўзларини чирт юмиб олди, шунда ҳам дилидагини уқувчи назар таъқибидан қутула олмади. Юрагини кўрқинч чулғаб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди у. — Наҳотки жодугар бўлса? — Уйлаган ўйидан ўзи чўчиди, қўллари япроқдек титраб туриб қолди у, кейин жон халпида бориб чироқни ёқди, шундагина бурчакда ўзига тикилиб турган жувонга кўзи тушди. Бир лаҳза суратдек қотди, кейин: — Ким бўлди? Қаёқдан кела қолди? — деган ўй кечди хаёлидан. Ва жувоннинг аянчли буришган юзида, ташвишланиб қарашларида ҳам шу таҳликали саволни кўрди. Жувон ичкўйлагининг бурмаларини ғижимлаб турар, у Азроилнинг қошида зир қақшаётган каби эдики, ўзининг ноҷор ва аянчли кўриниши билан ҳар қандай одамни даҳшатга соларди. Лорелиянинг кўзи унинг бармоғидаги Сфинкс кўзли узукка тушди. Алланечук таниш эди бу, беихтиёр чап қўйига, сўнг яна жувоннинг узугига қаради. Шундан кейингина тажанглик исканжаси иҳёл бўшади, анави ўзининг акси эканлиги, яъни рўпарасида тошойна турганлиги шуурига етиб борди. У бирдан ҳолсизланди ва: — Мунанақада жинни бўлиб қоламан, — деб ўйлади, — нима азоб бу? — Юраги гупириб, вужудига муздай тер тошганлигини ҳис этди, бўшашиб диванга ўтирди, шу чоғ тошойна равоқидаги тимқора, жундор нарса алвастига ўхшаб ғимирлаётганлигини пайқаб чинқириб юборай деди, ҳаяжонини пича босиб зингил солиб қарагач, у тўзғиб ётган париги эканлигини англади, бироқ кўзларига ишонмади, — менга бир бало бўлди ўзи. Жин чалдимикан? Анови... — Яна унинг хаёлидан, жодугармикан, дея гумон кечди ва совқотган каби қалт-қалт титрай бошлади. — Георгийнинг ёнига чиқсамми ё? Бунақада эсдан кетиб қолиш ҳеч гап эмас, — у зўрға ўрнидан турди, гарчи Георгийнинг олдида чиқман деган ўйда бўлса-да, ихтиёрсиз равишда дераза томонга бурилди, ниҳоят, дераза равоқидаги чала чекилган «Мальборо»га кўзи тушди, шу заҳоти сигарет қолдигидан тараладиган нохуш ҳидни димоғида туйди, кўнгли айниди, лекин... «Мальборо» қути-путиси билан

залда қолган, шу тобда уёққа чиққиси, анавини кўргиси йўқ эди, узалиб шуни олди ва лабига қистирди, уни чўғлантираётди, доналарнинг шахмат тахтасига урилиб шиқирлаганини эшитдию бири-биридан нохуш бугунги воқеалар таассуроти руҳини эзиб юборди. Бояги таҳлика, кўрқинч, жонини ўртаётган ҳасаддан энди асар ҳам қолмади, одам боласи чидолмайдиган мусибат бошига тушган каби у муштипар бўлиб мунғайди. Кейин, — ҳатто сигарет қолдиғини қаёққа ташлаганини ҳам эслай олмайди ўзи, — толғин кўзларини шифтга тикиб ётганча шуни англадики, ҳеч қачон кишилар бири-бирига дўст бўлмайди. Туғишгандан кўра яқинсиниб юрадиганлар аслида шу муносабатлари ҳақида ўйлаб кўришмаган. Ҳаммаси алдоқ, риёкорликдан бўлак нарса эмас. Қачонки манфаатлар тўқнаш келганида ҳар қандай яқинлик паторат топади. Мана, Георгий, Лорелияга ундан кўра бегона афзал-ку! Етти йил бир уйда яшаган, етти йил бир ёстиққа бош қўйишган, лекин ўйлаб кўрса, Лорелия у ҳақда ҳеч вақо билмайди. Рост, ойда-йилда у қуёнчиқлайди. Эҳтимол, кўпчиликка бу қоронғидир. Тагин девордаги суратга термулиб, соатлаб тавалло қилади, буни ҳеч ким хаёлига келтирмас, лекин Лорелиянинг ўзи-чи? У ҳақда яна нима билади? Ҳеч нима. Ҳеч маҳал улар яхлит бир оламга айланмаган, айланмайди ҳам. Лорелия яна шуни англадики, ўзиям тамомила холи, ҳеч кимсанинг дахли бўлмаган, ўз сири, ўз ўйи, ўз кечмишига эга айрича хилқатдир, ўзга хилқатлар билан яктан, яқиният бўлиши, бир-бирига қўшилиб кетиши мумкин эмас, асло мумкин эмас!

Одамлар мунча риёкор? Мунча мунофиқ бўлмаса улар? Ит ҳам, бит ҳам ўзини ҳақман дейди. Тили айлангани сайрайди, баландпарвоз гапларни хуш кўради. Нима эмиш, адолат эмиш, нима эмиш, миллат эмиш, миллат-а... — У кўшниси, доғдор артистни кўз олдига келтирди, — зилзиладан бир кун олдин телевизорга чиқиб, оламни бузган, сен учун жоним садақа, халқим, деган, эртаси кун — халқ бошига мусибат тушганида бола-чақасини олиб қочиб қолган. Тавба-а. Манфаат йўлида мунча мунофиқлик қилмаса булар? Одамзоднинг ҳар қандай саяо ҳаракати замирида асли пинҳон бир ният — шахсий манфаат яширин бўлади. Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам. Отам шундай дерди. Ҳада, миллат деганиям, адолат деганиям аслида ўзим дейди, ўзим бўлайин дейди...

Мана, Георгий. Нима эмиш, фавқулодда мўъжиза кўрсатармиш, инсоният заковатининг янги уфқларини очармиш. Нечоғлик олижаноб бу ният, лекин шу ҳавойи гап замирида бозор-ўчардан тортиб мен олиб киядиган шипаккача яширин-ку!

Ойим-чи? У ютса, севинганидан чапак чалиб юборади. Нега? Куёвим чемпион, дейди, ҳеч кимга гап бермайди. Давранинг тўри шуники. Куёвим, дейди-ю, аслида... ҳаммаям шу. Залда ўтирганлар ҳам... йўқ, йўқ, буларнинг манфаати бўлакча. Биров бошқа бировни ейишдан ҳузур топади улар. Ё раббий, одамзод наҳотки шунчалар тубан бўлса? Рим киборлари гладиаторларни бежиз олиштиришмаган. Зўрдан зўр чиқиб қон тўкишидан улар завқ топишган. Икки зўраборни тишлатиб қўйиш, қайсики маккор, қайсики ёвуз, қайсики кучли бўлса рақибни ўлдиришга маҳкум этиш, ўзларини улардан да устивор, ҳукмфармо сезиш даҳшат-а?! — Гарчи бурчакка тақалиб қолган бўлса-да, ҳамон чопқисини ташламай, жон талвасасида ҳансираётган Спартак, унинг нақ бўғзига найза тираб турган рақибни, тепада мавқе сақлаб ўтирганча бу манзарани кузатаётган киборлар Лорелиянинг хаёлидан ўтди. — Қабоҳат. Разолат бу, разолат! Одамзод наҳот шунчалар тубанлашиб кетса?! — Кейин отасининг гапи ёдига тушди. — Қизим,

гадойнинг уяти бир эшикдан ўтгунича. Қўлингга милтиқ олиб кўрмагансан-да. Овга чиқсанг, дастлаб кийикнинг чиройига маҳлиё бўласан. Биттасини отиб йиқитсанг, бас, энди отишдан завқлана бошлайсан, одамзоднинг феъли-хўйи шунақа...

Тушида ҳам кийиклару олишаётган гладиаторларни кўриб чиқди у...

...бир маҳал руҳсиз кўз очди. Тун бўйи какра чайнаган каби оғзи тахир, ҳорғинлик танини тўшакка михлаб ташлаган эди. Чаккалари сирқираб оғриб, кўнгли ғаш, нимадандир қаттиқ норози. Кўрдики, ётган маҳали не алпозда бўлса, ҳозир ҳам худди шундай — ҳатто чироқ ўчирилмаган. Хона ёришиб кетганиданми, чироқ синиқиб, уззу-тун ёниб энди адои тамом бўлаётгандек, сўнгги нурларини зўрға таратаётгандек туюлар эди. Тахтапарчин полда ғажим бўлиб ётган пайпоқларию халатига кўзи тушгач, ҳайрон бўлди у, қачон ечингани эсида ҳам йўқ эди, кейин илғадик, тошойна равоқида пахмайиб парики турибди. Парик қандайдир аёлнинг тери-периси билан қўшиб шилиб олинган сочлари каби жуда хунук кўринди унга.

Деразадан қуюлаётган бир тутам нур тошойна қиррасига тегиб синар ва бориб ўлик деворга илашарди. Тонг аллақачон ёришганди, фақат... қизалоқлигида бувиси нақл қилган шайтон келиб, билдирмайин суйқаниб кетгандек Лорелия ўзини оғир ҳис этди.

У, шифтга тикилган кўйи чалқанча ётар экан, аввал шуни англадики, бугун бари бирёқли бўлади. Чала қолган ўйинга ҳам нуқта қўйилади. Сўнг кечаги қилмиши, ўйлари, туши — ҳамма-ҳаммаси бирдан ёдига тикланди. Тузатиб бўлмас хатоларнинг нохуш таассуроти кўнглини хуфтон қилди. Кейин қандайдир калаванинг учи хиёл кўриниш бергандек туюлди, назарида, шунинг нималигини билса, барчаси бирдан ойдинлашадигандек эди. — Нима экан у? — Лорелия кўзларини юмди, кеча ўзи кўрган кинодаги манзара кўз олдига келди. Спартак жон ҳалпида ҳансирайди. Улимга маҳкум. Ҳаёт ундан юз ўгирди, мамот... Найза тиги нақ бўғзига қадалиб турибди. Лекин... Шуни санчишга рақибининг холи йўқ. Қўллари титрайди. Меҳр... меҳр имкон бермайди бунга. Шу ожизлиги учун тақдир уни жазолайди (— орқасидан найза санчишади), Спартакка эса имкон беради, имкон!.. — Ушанда у итдай хор бўлиб ўлиб кетишям ҳеч гап эмасди! Лекин тақдир уни сийлади, унга имкон берди — ўзини ўлимга маҳкум этган киборларни, сўнг жамики қулдорларни даҳшатга солиб исён қилди, у ва унинг шериклари бутун бошли Римни зир титратди. Шукуҳли сенат ҳаётини эвриб юборди, номини шавкатга буркади. Ҳа, агар икки кетса, албатта, ўзи сийлайди. Лекин кимни? Ким бугун ўша имконга эга бўлади? — деб ўйлади Лорелия, вазиятдан келиб чиқиб. Хаёлан аввал тождорга, сўнг Георгийга шундай имкон берди, кейин ўша жойга ўзини қўйиб кўрди. Назарида, аянчли бошланса-да, алоҳал шавкат келтириши мумкин бўлган шу имкон бугун кимгадир насиб этиши муқаррар эди. Ёзмишдан фол очишга кўнгли чопмади, лекин нимадир кўнглига ғулу солганча хаёлида кезина бошладики, уни аниқ тасаввур эта олмай Лорелия қийналиб кетди. Ойиси, кечаги туши, тождорнинг тумшуғидаги овсарлик аломати — бари-барчасини бир-бир хаёлидан ўтказди, буларнинг ҳеч бири тасаввуридаги нимарсага ўғунлик касб этмади. Кеча дераза олдида ўзига орқасини бериб турган Георгий шундоқ кўз олдига келди. — Йўқ, йўқ, бу эмас, — ниҳоят, унинг деворга тикилган кўйи тош қотиб ўтиргани тасаввурида жонланди ва миясида чақмоқ чаққандек бўлди. — Э-э, ўша сурат... мен эътибор қилмаган эканман, — ҳаяжонланиб Лорелия ўрнидан туриб кетди, наҳот унда сирли бир ечим яширин бўлса?

Йўғ-э. Унда Георгийни мунча ўйга толдирган нима ўзи? — Шуни билишни истарди у. Шу пайтга довр деворда осифлиқ турган, неча бор ўзининг кўзи тушган, лекин парво қилмаган қандайдир сурат бирдан фавкуллода сирли тилсимга айланган эди. Бу унинг ақлини шоширди, афир-шафир халатини олиб эгнига илди-да, залга чиқиб борди. Угирилиб, суратга синчидек қадалиб қаради. Ва кўрдик, Пикассонинг «Герника»си. Канвейлер, киффасида испан фашизми акс этган деган бесўнақай отга, халқнинг тимсоли — ярашқисиз ҳўкизга, сўнг Исо алайҳиссаломга бир-бир назар солди. Умидни парчинловчи тасвир...

Мунинг нимасига мунча термулади у? — Лорелия ҳафсаласи пир бўлиб эрига юзланди. Георгий шахмат тахтаси узра мук тушиб ҳамон ўй ўйлар эди, ниҳоят, у хиёл ўмганини кўтарди, чимирилган кўйи киртайган кўзларини яна суратга тикди, ўйчан юзларида севинч шарпасими, ўзидан қониқишми, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир ифода акс этди. Лорелия сергак тортиб бошини кўтарди ва девордаги суратга қаради, устидан биров муздай сув қўйиб юборган каби сесканиб кетди у. — Ё раб-би-ий! — Беихтиёр ёқа ушлади. Боя ўзи кўрган «Герника» ўрнида — лопиллаб сўнаётган шағам, сўнг дафъа бодраган аланга ортида — Исо алайҳиссалом, у майин жилмайганча тикилиб турар эди. Лорелиянинг оёқ учига довр қалтироқ югурди. Кўзларини у хиёл олиб қочди. — Наҳотки?... Ё менга шундай туюлдими? — Тағин ялт этиб суратга қаради. Уша — бесўнақай от, ўша — ярашқисиз ҳўкиз! «Герника». — Менга нима бўлди ўзи? Ё тавба. — Лорелия суратдан кўзини узиб, тахтадаги вазиятга назар солди. Сурат билан эрининг ҳаракатларида ҳеч бир мантиқий боғланиш кўрмади у.

Георгий қора шоҳга таҳдид қилаётган филини ҳам қурбон қилди, сўнг фил турган катакка ҳарифи шоҳини суриб қўйди.

Лорелия, ҳайронман, деган каби лабини буриб кифтини учирди, — эсини еб қўйганми бу? Биргина аспипиёда, фил, рух... Мосуво бўлдинг, Георгий! — Шунда аллаким девор тарафдан ўзига тикилиб тургандек, устидан кулаётгандек бўлиб туюлди унга, сачраб шу ёққа қаради ва майин жилмайганча малиҳона назар солиб турган Исо алайҳиссаломга кўзи тушди ва бирдан фикрлари остин-устун бўлиб кетди. — Боя... Пикассонинг «Герника»си... ё худо! Наҳотки... — Кўрган-боққанларига ишонгиси келмай, аввал Георгийга, сўнг яна суратга кўз ташлади. — Ё тавба! — Исо алайҳиссаломнинг қаншарига тикилиб турганича, у, кеча кечкурун ҳам шунга кўзи тушганлигини, сурат кеча ҳам шу алпозда бўлганлигини эслади, демак, боя у чалғиган, эҳтимол, бу галлюцинациядир, азбаройи чарчоқ дастидан яхши кўрган асарни кўзига кўрингандир?! — Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, — деб ўйлади у атай ўзини чалғитиб. — Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ. Лекин кишини ҳайрон қолдирадиган нарса-ку. Суратнинг бирон сири бормикин ё? Георгий шунга англаб турибдимикан? Наҳот ҳеч ким билмаган нарсани у билса? Наҳот у мўъжиза кўрсатса?! — Георгийнинг ғайриоддий юриши, Исо алайҳиссаломнинг маъноли жилмайиши, суратда гирдибалоларнинг кўзга чалиниши — бари-барчасида ақл бовар қилмайдиган қудратнинг сирли ҳаракати яшириндек эди гўё, бу ҳаракат шаккоклик қилаётгани учун Лорелияни жазолашга — эзиб, уни ерга тикиб юборишга қаратилгандек эди. Кеча кечаси таъқиб этган устивор назар баногоҳ кўнглидан кечдию кўрқинч балои жон юраги орқага тортиб кетди. — Наҳотки?..

Георгий, ниҳоят, аспини айланма йўлдан олиб келиб қора катакка қўйди. Аспининг зуғумидан қочиб, қора

шоҳ ўзини четга олди, оқ шоҳ ҳам унга бақамти — охирги катакка сурилди. Кейинги сафар шоҳ билан измаиз келаётган қора сипоҳ унинг ҳимоясига ошиқди — бошқа ҳеч бир илож йўқлигини Лорелия кечроқ англади — шу тариқа қора шоҳ қочиши мумкин бўлган бирдан-бир йўлда ҳам тўсиқ пайдо бўлди. Кейин...

...Лорелия беҳол кўз очди ва кўрдик, сертук қўллар олдинга чўзилаётди. Беихтиёр у чинқириб юборди. Георгий — экранда — бамайлихотир, бутун гавдаси билан энгашди-да, аспини яна тўдага солди, бу гал у шоҳига бақамти — оқ катакка келиб жойлашди. Тождор, афтидан, қочираман деган илинжда шоҳини қўлига олди, олди-ю, уни қайси катакка кўярини билмай музтар туриб қолди. Бир йўлини ўзининг руҳи тўсиб қўйган, орда эса пиёдаси, биқинда — фили... Нариги тарафга чекинай деса оқ шоҳ...

...Мот!

Лорелия босинқираётган ва тушида жарга тойиб кетаётган каби сесканиб тисланди ва беихтиёр, ҳам юзларини яширди, ҳам кўзларини чирт юмиб олди. Назарида, оламни тутиб турган қандайдир устун синди, ҳаммаси кунпаякун бўлиб кетди ва кўкка сачраган зарралар қайта унинг кифтидан босди, зил-замбил бу юк ичидаги бир нимани эзиб юборди... — Ҳали шу сатрларни ёзиб бўлмайтириб, хона ичи кўкиш шўълага тўлиб кетди. Беихтиёр бошимни кўтариб деразадан зимистон қаърига тикилдим. Қорамтир булутлар фалакни қоплаб олган, гоҳ улар чок-чокидан сўкилар, шунда ўрикнинг қуриган шохларини эслатиб олов таралар, қасирлаш зарби дераза ойнасини зириллатиб юборар эди. Менга туюлдик, қасирғалар аллақандай унларни ҳам олиб учаётди. Бир лаҳза тош қотиб қулоқ тутдим, фаҳмимча, аллаким муттасил таъкидлар эди: — Шунда у ўзгарди!

— Шунда у ўзгарди! — Мен бу овозни аниқ эшитдим, у жуда бўғиқ, жон бераётган бечораникидек шикаста, сўниқ эди. — Ким бўлди бу? — Шунда арвоҳлар ва жинлар ҳақида неки билсам, неки эшитган бўлсам, бирдан бари ёдимга тушди. — Наҳот Георгий ундан норози? Наҳот у хун сўраган Дания қиролининг арвоҳи каби ҳамон изғиб юрибди?! — Юрагим увишиб кетди. Тун қабристондек сокин, зулумот даҳшати оғир эди. Баногоҳ, макрли сулувлар кўп балоларни кўриб, ахийри аллавастига айланади, деган фикр келди хаёлимга. — Лорелиямикан? — Шу чоғ бояги овоз янада таҳдид солиб ёпирилди. — Ёз: шунда у ўзгарди. Алам ва ҳақирлик бечорани эзиб, ер билан битта қилиб ташлади.

— Шахмат майдонида... инсон фантазияси учун... чексиз имкониятлар...

Қора шоҳ ҳамон — экранда — муаллақ осилиб турар, Лорелия эса ҳамон умид узгиси келмай даҳшатли орзиқиш билан унинг сўнгги саъийи-ҳаракатига кўз тикар эди. Ниҳоят, шоҳ қалтирай бошлади, сўнг тарақ этиб ўша — ёзмишида бор бўлган мусибат равоқига қулаб тушди. У тирик жон устига қулаган, босиб қолгани типирчилаётган каби бир неча бор оғир ботиб қайқалди, сўнг тақдирга тан берди гўё, оғир ғамга чашиб тек туриб қолди.

— ...Инсон заковати... мисли кўрилмаган... гениал комбинация!

Сокин портлаган олқишлар ғовури хонани тутиб кетди. Лорелия — экранда — ўзини кўярга жой тополмай анги тождор сари талпинаётган тўдани, Георгийнинг оёғи остига келиб тушаётган алвон чечакларни аниқ кўрди.

— Субутсизлар! Сотқинлар! Қачон буларда тайин бўлдики, энди бўлсин? Уч йил бурун анави бахтиқаро-

нинг этагини ўпган, уни кўкларга кўтарган ҳам шулар эди-ку, ахир. Бугун эса ерга уриб, топташмоқда, хор қилишмоқда, хор. Э, худо, қачон бу ғариблар кўли устунга мутелиқдан залос бўлади, қачон? — Эътибордан қолган тождорнинг бир четда мунғайиб туришию Георгий ҳамто писанд қилмаётган, пойида тўшалиб ётган чиннигуллар — Лорелия шу гулни жонидан ортиқ кўрар эди — шикаста дилида бир дунё армон кўзғади. Шу чоғ аллаки билиб-билмай чиннигулни, гулни эмас гўё Лорелиянинг юрагини эзгилаганча камера сари интилди, сўнг экранда юзларига ҳаяжон тепчиган Ашраф Алиев намоён бўлди, Георгий эмас, балки ўзи оламни остин-устун қилиб юборган каби у шоён бир мамнуният билан шуни айтдики, ушбу дамда ялли инсоният янги даҳосини олқишлаётир. Ва яна шуни ҳам қайд этиш керакки, Георгий Расулович жаҳондаги навжувон тождор. Навқирон чемпионнинг истиқболи порлоқ. Уғлидаги фавқуллода истеъдодни эрта пайқаган Ориф Расулов олти ёшидаёқ уни Москвадаги махсус мактабга етаклаб боради...

Мендаги иқтидорни ҳеч ким пайқамаган, ҳеч ким менга йўл кўрсатмаган! Менинг шазнимга ҳеч қачон шундай гаплар айтолмайди ҳам! — Лорелия ҳаётда янглиш йўлга кириб, умрини елга соғуриб бўлгандек ҳис этди ўзини. Кўзи етгани шу эдики, бу ҳаётни қайта бошлаш энди сира мумкин эмас, ҳар қалай, кеч, зеро, ҳавас қилгулик ёшидаям эмасди у. — Тугади, соб бўлди ҳаммаси! Вақтида ҳимо беришса мўъжиза кўрсатишим мумкин эди-ку Георгийга ўхшаб. «Гениал комбинация» эмиш. Боягина шу Ашраф Алиевнинг ўзи нималар деб валдирамади! Энди, шунақа экан-да бу ҳаёт...

Икки ойча муқаддам қўмитанинг фавқуллода кенгаши чақирилган, тўшакда ётган Султон Мирзо унда иштирок этишдан бош тортган, бироқ муовинлари келиб, уни ҳоли-жонига қўйишмаган, қатнашмасликка ҳаққингиз йўқ, сизга дахлдор масала, деб кўз очиршмаган. Аскарча кийинган ўша уч сипоҳ зўрға оёққа турган Султон Мирзони олдиларига солиб олиб чиқишган. Фойтунга ўтиратуриб, Султон Мирзо ўгирилиб қизига қараган, кўзлари шунчалар жовдираганки, бугун отасининг бошига муқаррар фалокат тушишини Лорелия ҳис этган, назарида, ҳозир уни шаҳардан олиб чиқишди ва жаҳаннам вайронасига юзма-юз қўйиб, шотирлар ўн қадам чекинишади, сўнг Шотир Бек шафқатсиз йўсинда ҳукм ўқийди:

— Шундай!.. Шундай!.. отиб ташлансин!

Аскарча кийинган икки сипоҳ бешотарларини ўқлашади ва Султон Мирзонинг чап кураги остини нишонга олишади.

— Ут очилсин!

Жаҳаннам вайронаси ларзага келади...

Ушанда мотамсаро кўйнинг ҳазин унлари қулоғига чалингандек бўлган, юраги зирқираб, беихтиёр Лорелия уларга эргашган.

Кўғирчоқ театри зали денгиздай чайқалади. Номдор шотирларнинг қовоқлари солиқ, лашкарбошилар каби улар ваҳм солиб кезинади, шотирбаччалар эса кўнундай изғийди, одамларнинг юрагини ёриб жеркийди, жўрттага дағдаға қилади.

Юрагини олдириб қўйган Султон Мирзо — бир нажоткор истабми — залдагиларга мўлтирай-мўлтирай президиумга чиқиб борди, бўйинларига доғур терлаб кетганди у. Ҳали қўмита раиси ўтирмайтуриб, Шотир Бек ўрнидан турди. — Уртоқлар! — деди у. — Кўғирчоқ тоифасига мансуб бўлганларнинг талаб ва истакларини ўрганиш комиссиясига қўмита ходими Шотир

Шайтон томонидан шикоят тушган. Узларингизга маълум, ҳозир бу тоифага эътибор катта. Шунинг учун масалага жиддий қарашга биз ҳам мажбурмиз. Шотир Шайтон, қўмитада ортиқ ишлай олмайман, деб ёзибди ўз шикоятда, сабаб шуки, раис билан уларнинг орасида кескин зиддият туғилган...

— Ундай бўлгани йўқ шекилли? — деди Султон Мирзо бир нимадан чўчигандек, қисиниб.

— Изэээ, — Шотир Бек, гапни бўлманг, деган каби, атай чўзиб томоқ қирди. — Хў-ўш, мен ўйлайманки, бу масалани коллегия равишда ҳал қилишимиз лозим. Ҳар ҳолда, Шотир Шайтон каби истеъдодлар... изэээ... қўмитага керак. Изэээ, сўз — Шотир Шайтонга. Марҳамат, олдин сиздан эшитайлик, нима бўлган ўзи?

Шотир Шайтон аллақачон минбарга чиқиб олган, сочлари паришон, ўзи жуда ҳам ғариб ва жабрдийда аҳволда эди. — Азизлар! — деди у йиғламоқдан бери бўлиб. — Бундай маҳкамачилик шароитида ишлаб бўлмайди, бир иш қилиш уёқда турсин, ҳатто нафас олиб бўлмайди! Қийналиб кетдим, азизлар! Кеча раисга, Мирзаечга кириб, Муҳаммад Расул «Нақл»ини эълон қилайлик, дедим. Йўқ, қулоқлари кар. Манави девор — нима, у — нима. Ув-в, бола, биласанми, уни нима қилганман, нақ манглайдан отиб ташлаганман, ҳам-м, мен ўтирган хонанинг бўсағасиям бу номни эшитмасин, дейди...

— Қачон?! — Султон Мирзо жони бўғзига қадалиб чинқирди.

— Кеча! — деди Шотир Шайтон ўдағайлаб, сўнг важоҳат билан Султон Мирзога юзланди. — Кеча, эрта-лаб, нима, склерозмисиз?

— Ҳай, ука, инсофинг борми ўзи? Кеча ишга чиқмаган бўлсам, ҳатто қорангни кўрмаган бўлсам?!

— Кеча бўлмаса, олдинги кун! Нима, бундан ҳам тонализми? Сизда юз борми ўзи? Уялинг!

— Бир ойдан бери кўрпа-тўшак қилиб ётибман-ку, нокас!

— Ним-ма-а?! — Шотир Шайтон ижирғаниб афтани буриштирди-да, бирдан авжга миниб ҳужумга ўтди: — Эй, сизда юз борми ўзи? Болангиз тенги нарсани бўралаб сўкаси, уялинг! Нега ҳақорат қиласиз мени? Нима ҳаққингиз бор? Ҳали судда жавоб берасиз! Мен қўймайман энди, керак бўлса Каттагача бораман! Қўймайман!..

— Ҳа, яхши, сал ўзингизни босинг, ука!

— Нега мен ўпкамни босшим керак? Нега ўпка дейсиз?! Узингиз халққа қарши бўлсангиз. Зараркунанда бўлсангиз. Хоин. Ноҳалол... Сиз уялинг, Мирзаеч!..

— Ҳэ-э, уялмайди бу! — жеркинди Абду Шотир.

— Уят бўлса, бекордан бекорга шу жойни банд этиб ўтирармиди?! — деди Шотир Қул.

— Бу инсон ўзидан бошқани ўйламайди! — Шотир Шайтон тутаб кетди. Айни мавридида Бароқ хоним ўтирган жойидан луқма ташлади: — Инсон дема-э! Ҳайф...

— Қулингиз бўлай, хоним, салбий маънода айтдим бу гапни! — Ҳалимона бош эгиб изоҳ берди Шотир Шайтон, сўнг пича тин олди-да, яна аввалги важоҳатда: — Мен бутун кирдикорини очиб ташладим, шахсан юзига айтдим, миқ этолмади. Эй, сиз уялинг. Юз борми сизда, Мирзаеч? Ахир, ишни эвлаёлмасам, ўзим ариза бериб кетаман, деган эдингиз-ку, кетинг-да энди!

— Ҳэ-э, кетмайди бу! — деди Абду Шотир бурнини жийириб. — Сил қилади бу ҳали!

— Курсига ёпишиб олган, — деди Шотир Қул, — канадай!

— Ҳайдаб юбориш керак!

— Шошманглар-ов, ахир, ўзиям гапирсин! — деди

Одам хуноб бўлиб. — Униям эштайлик, қани, нима деркин?

— Нимасини эшитасан? Шу гап-да.

— Пирни сайлаш керак!

— Султон Мирзонинг ўзи яхши! — деди иккинчи Одам.

— Жим-э!

— Одил Шеровичнинг бошига етди-ку бу!

— Пир — улуғ инсон!

— Яшасин Пир!

— Изэээ, — Шотир Бек ўрнидан турди-да, қаламнинг кети билан столни чертди, ғовур пича босилгач, гўё нозирозии алпозда: — Ўртоқлар! — деди у димоқдан овоз чиқариб. — Тартиб сақлансин-да ахир, ўртоқлар! Карвонсарой эмас, қўмитанинг мажлиси-ку бу! ...Хўп, хўп! — Шотир Бек, таслиммиз, деган каби кулимсираб қўлларини кўтарди. Айтганларингиз бўлади. ...Тўғри, давр изн беради сизларга. ...Майли дедим-ку, ахир. ...Ҳозир, ҳозир овозга қўямиз!

Худди шу пайт жуда оғир ҳансираш эшитилди, залда ўтирган одамларнинг нафаси ичига тушиб кетди, шотирлар эса устивор хаҳолай бошладди. Кимдир жўрттага қичқирди, кимдир ғовур кўтарди, хуллас, бошбошдоқлик авжига чиқди.

— Пир!

— Яшасин Пир!

— Ура! Ура! Ура!

Султон Мирзонинг ранги ўчиб, дафъатан юзлари ҳамирдай кўпчиди, кейин у янада ютоқиб ҳансирадию муштдайгина бўлиб мунғайиб қолди. Айни шу лаҳза панжара гулчин эшикнинг бир табақаси шадд билан очилди, аллаким энтикиб юборди:

— У-ў, Пир! Пир!

Кўринишидан жуда ёш, сипо ва хушбичим йигит ичкари кирган ҳамоно тагин шотирлар шов-шув кўтаришиди, шотирбаччалар гўё ўзларидан кетган бўлиб, оҳ-воҳ чекишиди: — У-ў, қадамларига ҳасанот!

— Салламно! Салламно!

— Бахтимизга омон бўлинг, устод!

— Устодни сайлаш керак!

Пири Мафия ҳали президиумга чиқмайтуриб, Шотир Шайтон ирғиб жойидан турди-да, тантанали равишда унинг номзодини раисликка кўрсатди. Кейин Шотир Қул сўз олди ва у айтдики, қисқа фурсат ичида Абду Шотирчалик ташкилотчилик иқтидорини ҳеч ким намоиш эта олмаган. Унингча, энг муносиб номзод — шу, ҳам ёш, ҳам халқпарвар. Абду Шотир эса, олий амалга Шотир Бекдан кўра муносиб арбобни кўрмайман, дўстлар, шунинг учун унинг фойдасига ўз номзодимдан воз кечаман, деди.

— Изэээ, — Шотир Бек сўл мийиғида илжайди, — ўзингдан доно, тадбиркор турганда, ўзингдан халқпарвар, фидойи турганда раисликни даъво қилишга журътинг етмас экан. Шу арбоб, яъни Пири Мафия фойдасига мен ўзимнинг номзодимдан воз кечаман (залнинг шотирлар ишғол этган қисмида қарсак чалинди) ва унга овоз беришларингни сўрайман (қарсаклар). Мен ишонман, Пири Мафия халқ бахт-саодати йўлида катта ишлар қилади (яна қарсаклар). Мен яна шунга айтмоқчиманки, бу ерда кўрсатилган номзодлар тартиб бўйича Пирдан кейин, яъни ҳамиша биринчи ўринда турмоғи шарт (ва яна қарсаклар). Хўш, қани, ўртоқлар...

Ҳеч кутилмаганда Султон Мирзо титраб-қақшаб ўрнидан турди, асабий, бўғиқ овозда: — Комедияни бас қилинг! — деди у. — Мен...

— Утир-р! — деди Шотир Шайтон ҳукмфармо тарзда.

— Утирмайди бу! — деди Абду Шотир. — Уятсиз!

— Э-э, уяти бўлса, амал талашармиди?! — деди Шотир Қул.

— Ахир, бу исён-ку! — Султон Мирзо қалтираб кетди. — Хиёнат-ку!

— Йўқ, оқсоқол, бу — тўнтариш! — Шотир Бек серрайиб кулди.

— Ҳа, яхши, тўнтариш бўлса тўнтариш-да! — деди у алланечук сокин овозда. — Ўртоқлар! Сизнинг иззат-икромингиз ҳам, амалингиз ҳам, ҳимматингиз ҳам зарил эмас менга. Фақат бир шартим бор: сайлашдан бурун бўлғуси раиснинг қиёфасини бир кўрсак! Ахир, у ниқобда-ку!

— Ифвогар! — Шотир Шайтон ўрнидан туриб кетди.

— Бузғунчи! — Абду Шотир турасолиб, теварак-атрофидоғиларга кутқу солди: — Ҳой, яхшилар, оёққа туринг! Бу имонсизни ҳайдаб чиқаринг! Савобга қоласиз!

— Тошбўрон қилинг, халойиқ! — вағир кўтарди Шотир Қул.

— Тинчланинг, тинчланинг! — Шотир Бек яна столни чертди. — Биз бугун расман сайлов ўтказишга...

Шу чоғ ғашга тегувчи ғажур қаҳқаҳа зални тутиб кетди.

— Ҳа-ҳа-ҳа, безовта кўринасиз, Адольф Виссарионович! Кўнглингиз тўқ бўлсин, сиз қаро ерга тикқанлар қайтиб келишмайди, залда ўтирганлар бошқа! Булар сизни танишмайди, ҳали совунигизга кир ювишганича йўқ. Шунинг учун ҳеч тортинмай ниқобингизни олиб қўяверинг! — Боягина титраб-қақшаб, гезариб ўтирган Султон Мирзо энди бемалол, қаддини орқага ташлаб қаҳқаҳа урар эди, кейин у Пири Мафияга ишора қилиб: — Маскада-ку бу мунофиқ! — деди. — Ҳэ-ҳэ-ҳэ, Иосиф Виссарионовичмисиз? Йў-ўқ, Берия? Ежов? Ҳитлер? Ҳи-ҳи-ҳи. Адольф Виссарионович, ҳа, ҳа, шахсан ўзлари!

— Мирзаеч! — Пири Мафиянинг кўрғошиндай сачраган овози ҳаммаёқни куйдириб юборди.

Султон Мирзо бирдан хушёр тортди, қалт-қалт титраганча саҳн четига борди-да, пилдираб пастга туша бошлади: — Йўқ, йўқ! Бундай ҳужжатга мен қўл қўёлмайман, Адольф Виссарионович!.. — Унинг кўзларидан жовуллаб ёш куйилди. — Худо хайрингизни берсин, Адольф Виссарионович! Шафқат қилинг! Муҳаммад Расул яхши одам. Сизни назарга илмай чакки қилипти, тентак-да у, лекин сиз кенг бўлинг, унга ёмонлик соғинманг, Адольф Виссарионович!.. — Қўш табақали панжара гулчин эшикка етгач, қайрилиб у ортига қаради ва шаҳодат бармоғини президиумга нуқаб: — Бу Адольф Виссарионович! — деди. — Мартаба муборак, Адольф Виссарионович! Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа...

Султон Мирзонинг телбаваш қаҳқаҳаси чилчироққа тегиб, аксу садо таратди...

Саҳнга чиқиб келаётганлар — экранда — Георгийни кучишар, юзларидан ўпишар, қутлашар, талотўп тожнинг кечаги соҳибига, назардан қолган шўрлик йигитга на қайрилиб қарашар, на кўнгли учун бир оғиз илиқ гап айтишар, билъакс тўпориларча уни четга итқитиб ташлашаётган эди. — Э, бечора-э! Ғарибсан-да, ғариб. Энди ақлинг етгандир — ҳаётнинг юҳо эканлигига! Мағзингни чақиб, писта пўчоғидай ўзингни туфлаб ташлашдими! Ҳа-ҳа-ҳа! — Лорелия телбаваш кулди. Ўзини қўярга жой тополмасди у. — Ҳа-а, бу Георгий, Георгий! Бало бу! Шу ёшга кириб, бунақа устаси фарангни кўрмаганман! — У синиқ илжайди. Ўзи билган, шу пайтга довур бақамти яшаб келган Георгийнинг кўз юмини очгунча қўл етмас даражада юксакка чиқиб кетганлиги, табиийки, аламини кўзғади, ҳеч маҳал ўзи шундай бўла олмаслиги юрагини вайрон қилди. — Наҳотки, ахир нотавон бир

одам... — Алланечук нохуш ғала-ғовур асабларини чийриб юборди, сил бўлиб тўшақда михланиб ётган кўна касал каби хушламай теваракка аланглади, шовқин таралаётган нуқтани излаб топгач, ўлганининг кунидан ўрнидан турди-да, бориб телевизорни ўчирди, шунда кўзи тиниб чагилиб кетишига оз қолди, тинкаси қуриб деворга суюнди у. Экран липиллаб, сўнгги лаҳзаларда унда намоён бўлган Ашраф Алиевнинг ювиқсиз башараси, сочилиб ётган чиннигуллар, тождорга кийдирилаётган лавр гултожи, ва ниҳоят, мийиғида жилмайганча талотўпга тикилиб турган Георгий унинг ёдида муҳрланиб қолди, кўзларини юмса-да, хаёлидан шу нари кетмади, ҳаяжон тепчиган олқиш ва қийқириқ, ғовурниям босиб кетаётган Ашраф Алиевнинг шоён овози ҳамон асабларини кемирар эди ғўё.

Унинг паришон нигоҳи хона бўйлаб тимирскиланди, кейин у дераза ошиб ғиштин супага кўчди, ҳовли сокин ва кимсасиз эди, лекин Лорелия шуни пайқадикки, мана шу ўлик деворлар ҳам, анави солланган чечаклар ҳам ҳадемай жунбушга келади, ҳозирча портлаб кетиши мумкин бўлган қувонччи сийналарида хоинона яшириб туришибди, ҳадемай анави йўлак ҳам одамга лиқ тўлади, улар садр туша-туша жунуни қўзиган қаландарлар каби қайнаб-тошади, яшил тўсиқни, ҳатто чиннигулларни ҳам босиб-янчиб, оёқ остида пайҳон қилишади, қийқириб оламни бузишади ҳали. Георгийни бошларига кўтаришади. Эртага дунёни босиб кетади унинг суратлари...

Телевизор устида ётган ҳафталик газетага кўзи тушдию бир тиг юрагига қадалгандай оғриқ туйди у. — Ким шуни ташкил этдийкин? — деб ўйлади Лорелия инграганча, сўнг ёстиқдай пакет юзидаги босма ёзувларга кўз қирини солди: «...Шахсан Георгий Расуловичга.

Тошкент. Муҳаммад Расулнинг жонфидо дўстларидан». — Пири Мафиянинг иши бу! — Лорелиянинг баттар алами келди, ҳатто отаси бас келолмаган куфроний бу тўда, хўққабоз бу кас олдида ўзининг ҳам ожиз эканлиги эзиб юборди уни. — Одамзод шунчаём пасткаш бўладими, а? Юзага чиқай деб балодан қайтишмайди-я! — Қани энди қўлидан келсаю Пири Мафияни ҳам, унинг шотирларини ҳам битдай эзиб ташласа. Бунинг сира иложи йўқ эди. Қанчадан-қанча одам мана шу азият туйфайли ҳоли забун, бу номард хилқатда қон ютиб ўтишини англаб этди у. — Эй, яратган эгам, қандай дунё бўлди ўзи бу!

Георгий Расулович номига жўнатилган ҳафталикда «Аллома Муҳаммад Расул нақли» чоп этилган, Шотир Бек ёзишича, ноёб бу асар йиллар бадалида маърифатли инсон томонидан тўғиёдек асраб келинган. Султон Мирзо кабилар вақтида ҳатто «Нақл» қўлёзмаси билан таниш бўлганларнинг бошида ёнғоқ чақишган. Неча одамнинг ёстиғини қуритган. Аммо ўша маърифатпарвар, гарчи умрини тикиб бўлса-да, қатли ом йиллари «Нақл»ни сақлаган. Бугун унинг солиҳ жонфидолиги туйфайли асар қайта бошдан халқ мулкига айланди. «Нақл»ни ярим аср асраб, айна кунда нашрга тайёрлаган (ўқувчига тушунарли бўлсин учун асар тилини у бир қадар соддалаштириб олган — Ш. Б.) Пири Мафияга эхтиромимиз чексиз.

Аллома Муҳаммад Расул нақли — Георгийнинг бино бўлиши ҳақида

1. Мен, Муҳаммад Расул, нақл этмоққа бурчлиманки, жаҳолат тутуни офтоб юзини тўсиб, оламни зулумот қоплагач, жабрдийдалар оху зори фалакка ўрлади. Мен, Муҳаммад Расул узлатга чекиндим ва худованду каримдан одил салтанат ва мурувват тиламоқдин ўзгани ихтиёр этмадим. Алоҳал, арзу нолам ул мартабали

даргоҳга етиб, валлоҳи аълам шомдан тонгга ўтар палласи — уйқу-уйғоқ ётган жойим — воқеан зулумот ёришди ва фалак қаъридан ўликка жон ато этгувчи солиҳ бир калом ёғилди: қиёмат-қойим аввалида аҳли муслим юзидин шарм, дилидан ишонч ва диёнат кетгусидир. Баҳри муҳит ўрнида увлаган саҳро ва заққум дарахти бино бўлур. Волидаи муҳтарама ўз фарзандидин, бандаи мўмин ўз яратганидан юз ўгирур. Ҳазиният чўкмиш етти иқлим яъжуж-маъжужлар ва Дажжол истилосида қолмиш, азим азоб чеккан мазлумнинг ҳамду ноласи фалакни тутгай. Имдод тилагай у. Шунда ўзи бино этганининг дарду оҳидан Падар нусратли ўғлон бино этур, мусоҳибим, мадҳи улёнинг бино бўлмоқдин азал вазифаси — саодатманд кўнгилларга саховат дархтини эмак, афиф сифатларни қайта бошдан тирилтирмақдир.

Айтадиларки, жоҳиллик жаҳолат туғдиргай, эзгулик — карам. Ва яна айтадиларки, яхшилик яхшиликдан бино бўлгай...

Бугунги газеталар устида яна бир ҳаворанг пакет қаппайиб турар эди. — Ё тавба, қачон кела қолди бу? — Ҳали остонада фаррош кампирнинг ҳозир бўлгани, бир нима деб миңғирлагани Лорелиянинг хаёлидан кечди. — Ўша қолдирдимми ё? Ишқилиб... — Ички бир қўрқинч билан у хиёл қаддини ростлади, юраги ҳапқириб, борди-да, конвертни қўлига олди. «Шахсан Георгий Расуловичга.

Тошкент. Муҳаммад Расулнинг жонфидо дўстларидан».

Тирноғининг уч-учидаги ваража аста-секин Лорелиянинг аъзойи баданига ёйилди ва ҳовур каби кўтарилла бориб кўнглини озурда этди. Кўзлари тиниб, чап қабоғи уча бошлади. Қийноқ ичра: — Тагин нима бало бўлди экан? — деб ўйлади. Шуни билиш рағбати туйфайлигина у пакетни очишга тутинди. — Яна газетами? — Бирдан Лорелиянинг силласи қуриди, сабру тоқати адо бўлиб, жонидан тўйиб кетганлиги ўзигаёям аёнлашди. — Ҳаммаси остин-устун бўлиб кетдимми дейман? — Ҳафталик кўзига балодай бехосият кўринди. Уни бир четга улоқтиргиси келди, ихтиёрсиз равишда аввал биринчи, кейин очиб ички бетларга кўз югуртди. — Хайрият, — ҳеч гап йўқ эди, апир-шапир тўртинчи саҳифага назар солди. — Пири Мафия билан суҳбат? — Унинг манглайи тиришди. Сарлавҳа остидаги қуйидаги ёзувга нигоҳи тушди: «Худованди каримдан одил салтанат... тиладим деган калом учун халқ душмани дегувчи ғаддорлар замони ўтди...» Ва ўша машъум хатнинг кўчирма сурати...

Хона димиқиб, сира ҳаво етишмаётгандек, юраги уришдан тўхтаб қолаётгандек азим азоб туйди у. — Шунча ғурбат бир, шу тилхатнинг чиқиши бир бўлди. — У кўзларини юмди, назарида, боши айланиб, ҳозир қулаб тушадигандай. — Хонумони куйди. Тамом. У дунёю бу дунё қочиб қутулиб бўлмайди бундан. Ҳамма айб ўзида. Калтабин, қўрқоқ, ярамас. — Шошиб қолган Султон Мирзонинг ёш боладай довдирашлари, дастлаб истеъфо бераман деб умтилганлари бир-бир хаёлидан кечди. — Ўзидан бошқани ўйламади. Георгий билан орамизни бузгани камдай манглаймга тавқи лаънат илди. Кимсан ўша — замони ўтган одамқушнинг қизи, дейишади энди. — У ингранди. — Бош кўтариб юролмайман. Бу кунимдан ўлганим яхши. Ҳали ўғлимнинг юзигаёям солишади, унгаёям маломат қилишади, эзиб-топтаб, ер билан битта қилиб ташлашади. Айби нима унинг? Гуноҳим нима эди менинг, эй, раббим! Қаёқдаги кулфатларни бошимга солмасанг, ахир? Етти пуштимизнинг куни битди, кўз очиргани қўймайди булар! — Қўлидаги газетани у нимта-нимта қилиб ирғитди, шунда капалак-

дай учиб-қўниб бир бўлак оёғи остига келиб тушди. «Қўмита пленуми»? Лорелиянинг тиззалари қалтираб кетди. «Шу йил 13 апрель куни пойтахтда, қўғирчоқ театрида Улус ҳақида ўйлаш Умумвилоят қўмитаси пленуми бўлиб ўтди. У бугунги яшариш жараёнида қўғирчоқ санъати тутаётган роль ва бу жаҳоннинг актуал проблемаларига бағишланди.

Пленумда улус ижодиётига, халқ талантларига ғам-хўрлик қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилди. Шунингдек, маданий меросга янгича қараш проблемаси кун тартибига қўйилди.

Пленум ташкилий масалани кўриб чиқди. Улус ҳақида ўйлаш Умумвилоят қўмитасига раис ва правление аъзолари сайланди. Уз қўл остидаги иш соҳасига раҳбарликни таъминлай олмагани, ўз обрўйини тўкиб қўйгани учун С. Мирзоев қўмита раислигидан озод қилинди. Қўмита раислигига икки кишининг номзоди қўйилди. Сайлов пайтида улус Г. Расуловни ёқлади. У 72 овоз билан қўмита раиси, 37 овоз олган П. Мафия раиснинг биринчи ўринбосари этиб сайландилар...»

Нақл

II. Умри узоқ бўлмай, илалабад, ўзгалар умри зийнати ва ғарибу бенаво ҳимоятида кечгай, залолатда қолмиш одамиятни ул ҳидоят сари иқтидо қилгай демишлар ва аниқ исмини Георгий оти ила аташни ихтиёр этмишлар...

III.

Олти яшаринда ул илму аъмол истаб, ўзга шахрни манзил тутгай. Муҳаррам ойининг бир шоми ғарибонида анинг кулбаи дилини мажҳул ғулу чулғамиш. Падар ўғлонининг кўнглига солмишки, ҳимоятталаб муҳибимидод тилаб дарду оҳ чекур. Жонини кўюрга жой топмай ҳасратли кеча субҳигача йўл юрмакни ул ихтиёр этмиш ва чошгоҳ маҳали оёғи тортмиш хилхонага етиб бормиш. Ва кўргай, босиб ўтилмиш гул косасида қатра ёш титрар. Ва кўргай, қавми азим азоб туюр. Ва кўргай, алар юзига ҳижоб ёпилмиш сабий дафнига ҳозир. Мотамсаро қавмига яқинлашмоқ баробарида яна ул кўргайки, сабий киприкларида-да шабнам киби ёш илинмиш. Унга аён ўлмиш... ва ўнг қўлини азот кўтариб, айтмиш, аслан бинони нобино этманг! Ва ул тупроқда ётмиш ҳабибига назар солимиш, нафас урмишки: — Қаюзи муааллақ чоғи эртадур, муҳибим, тура кел! Ва, уйқуси учмиш киби сарнигун Кунтуғмиш ётган ўрнидан тура келмиш...

Ашраф Алиевниги ўхшаш чинкиллаган овоз қўлига чалинди. Лорелия паришон, пича гарангсиб турди, сўнг хаёлини йиғиб олди-да, — ана, келди, — дея муҳокама юрита бошлади, — бир йўлини топиш керак, — жони ҳалқумига тиқилиб, беихтиёр ўзини тошойнага солди, очларини тўрилаган бўлди. Боя бекор зални ташлаб чиқибман-да асли. — У пушмон бўлиб, қўйи лабини тишлади, ҳозир муқаррар Георгийга рўбарў чиқиши, шунда бир оғиз, ҳа, ҳа, жиллакурса, бир оғиз ширин сўз айтиши, хурсандман Георгий, дейиши лозимлиги хаёлидан кечди, маъво тортиб кўзгудаги аксига — ҳазин жовдираётган кўзларга термулди, бирдан ўпкаси тўлиб афсус-надомат билан бош чайқади, — қўлимдан келмайди бу, қурбим етмайди! — Рўҳан буткул синганлигини, Георгийнигина эмас, ҳатто ойисини ҳам шу тобда кўргани кўзи йўқлигини ҳис этди у, маҳзун бош эгди. — Сенинг олдинда бурчлиман, Георгий, лекин наchora. Бизнинг оила бахтиқаро экан шекилли. Кечир, ке-

чир мени, Георгий! — Шундан кейин дийдаси тамом совуди, бажо, бошини кўтариб дераза оша йўлакни кўздан кечирар экан: — Кетиш керак, — деган қатъий тўхтамага келди. — Ғудранган ким бўлди? Ашраф Алиевми ё?. — Ҳозир у тўқнаш келиб қолса ўнғайсизлик туғилишини, мулозамат қилиш лозим бўлишни ўйлаб қийналди. Шу пайт унинг хаёлига: — Ахир, мен буларнинг барчасидан юз ўгирияпман-ку! — деган ўй келди. — Кетиш керак! Ашраф Алиев тугул анавининг ўзи чиқмайдими олдимдан! Энди бари бир, энди ҳеч ким қайтара олмайди мени, ҳеч ким!

Йўлак тугул яшил тўсиқ орти — кўча ҳам сокин, ундан нари — қирлар кимсасиз, тоғ этагидагина битта-яримта тошбақасимон машиналар қўнқайиб турар, олам сув босгандай осуда эди. Тагин пича энгашди у ва офтоб нурида найзанинг тигидек ловуллаб ёнаётган чўққи бор бўю баста билан кўриниш берди. Лорелиянинг безовта кўнглида бир илинж ғимирлагандек бўлди. — Кетиш керак, — деб ўйлади у маҳобатли Абсурддан кўз узмай, хаёлан юрагида туғилган ниятнинг амалга ошган палладаги таъсир доирасини чамалаб: — Худди атом бомбаси портлагандай бўлади, аввал мана бу уйдаги, кейин шаҳардаги, сўнг оламдаги шодумонлик, урҳо-ур бирдан тинади. Георгий шарафига қадаҳ сунаётганларнинг юзлари буришиб кетади, мотамсаро шивир-шивир бошланади: — ...шундай, шундай!

— Наҳотки?..

— Шундай!

— Кўргулик экан-да...

— Шундай. Бандалик энди, Георгий Расулович, бандалик!

— Мусибат!..

— Шундай...

...Лорелия Султоновна бевақт кетганлиги муносабати билан...

— Нима бўпти ўзи?

— ...шундай, шундай.

Газеталарнинг тўртинчи саҳифасида бериладиган таъзияномани у хаёлан тасаввур қилди: йўғон қора ҳошия, ичида ҳарфлари қоп-қора ёзув: Лорелия Султонова. Кейин одатда шундай сўзлар айтилади: Узбек совет тоғ спорти оғир жудолликка учради. Бешафқат ўлим орамиздан совет альпинизмининг таниқли намояндаси Лорелия Султоновнани олиб кетди...

...Унинг ёрқин хотираси дилимизда абадий яшайди. Имзо. Имзо. Имзо. Тепада — сурати. Суратда у худди калака қилаётгандек кулиб турган бўлади — бу дунёдан, шотирлардан, Георгийдан...

Палахса-палахса тоғ ўрқачлари, жаҳаннам ваҳми яширин даралар хийла олисда эди, бироқ деразадан сурат каби кўзга яққол ташланиб турган шу манзарага, худонинг ғазабидек қайнаб тошиб чиққан чўққига тикилар экан, тош қотиб туришга маҳкум хилқатнинг тирик жонга адоватино беомон қаҳрини ҳис этгандек бўлди, назарида, чўққининг атрофини олиб Азроил қуюндай изғир, қонга, қурбонга илҳақ эди у. Лорелия зада юрагида ғаюр севинч туйди. — Кишт, Георгий! — деди у бурилиб ғаладонга кирар экан, сўнг анжомларини шоша-пиша юктўрвасига жойлай бошлади. — Аввал ҳайрон бўлишади. Ахтаришади. — Қаёқда қолдилар шундай пайтда?! — деб кўйиб-пишишади, кейин хабар топишгач... — У саросимага тушган кишилар ангорини яна кўз олдига келтирди.

— Наҳотки?..

— Шундай кунда-я... нима зарил экан хонимга, ахир?!

— Шу чўққига чиқаман деб бугун ўйингайм келмаган эканлар-да?

— Йўқ, зални ташлаб чиқиб кетдилар.

— Нахотки?.. Ғалати аёл эканлар-ку, а?
— Рост. Мен ўз кўзим билан кўрдим. Жуда асабий эдилар...

— Ажал-да, ажал. Асли кун битган, насиба тугаган.
— Тўғри айтасиз. Кун битгандан кейин қийин.

Улгуриш керак. Тезроқ кетиш керак бу ердан. Шунда... — ўзича, Георгийга мурожаат қилди у, — одамлар сени бирдан унутади, Георгий! Унутади! Сен шунга маҳкумсан. Чунки менинг ҳаракатим сеникидан минг чандон сирли, дахшатли бўлиб туюлади уларга.

— Нима бўпти ўзи?

— Анави чўққига чиқаман деб...

— Ҳатто Амин Селимович чиқолмаган-ку унга.

— Шунга айтинг! Аёл боши билан!..

Ҳамма мен ҳақимда гапира бошлади, Георгий! Эрта-лаб газеталарни опкелишади. Кўрасанки... — Лорелия таъзияномаю суратни хаёл қилди. Назарида, шу сурат қимордаги туз каби Георгийнинг қўлини босиб тушади. Нега шундай қилганлигини биргина эри билади, билади-ю, бироқ тилига чиқара олмайди, ҳатто кейинчалик, шахматшунослар мана шу ўйин ҳақида ёзатуриб, бот-бот уни эслашганида ҳам. — Шундай, Георгий! Сенга ўзимни оёқости қилдириб қўймайман! Сен ўйлаган бечора пиёда эмасман мен! Уч оламан! Отам ҳаққи, ўзим ҳаққи, ўч оламан! Энди сенинг галинг, чидайсан! Чидамай, иложинг йўқ. Бир умр куйиб ўтасан! Шунча! — Лорелия унинг сочлари оқариб, ҳеч кимга қўшилмай телба бир алпозда юришини хаёл қилди, лекин бу унга ҳузур бағишламади, шундай бўлишига ишонмади, — ҳа, ўзидан бошқани ўйлармиди у, — деди алами келиб, тутакиб, — лекин, бари бир, куяди-ку! Довруғи бўғилгани, жиллақурса, хурсандчилиги татимагани учун куяди-ку! Куяди. Алам қилсин. Келиб-келиб, шундай кунда-я... дейди, ёнади-тутади, ичини илон кемиради. Қани энди уддасидан чиқсаю Лорелияни қиймалаб ташлагал! — Эҳ, дейди, пича олдин билганимда-ку... — дейди. Наилож. Мен эса шу қилганига атай жилмаятуриб... — Лорелия ўзининг гўё тобутда, ўлмаган каби гулдачи очилиб, жилмайиб ётган ҳолатини кўз олдига келтирди, бош учиди — Георгий, мотамсаро алпозда маҳзун туради, — отаси ким эдию бунинг қизи ким бўлсин! — деб ўйлайди. Ҳа, худди шундай бўлади! Шошмай тур ҳали, туғилганинга пушаймон ейсан! — Ғарибудиёр Георгийнинг мусибат чанғалида сарғайиб сўлиши, Лорелиянинг майжитини опкетаман деб, ҳужжат тўғрилайман деб ўзини тўрт деворга уриши, охир-оқибат маънан синиб, адои тамом бўлиши, ҳатто кейинчалик кимгадир бу кунги фавқуллодда ечим ҳусусида сўзлагиси келган тақдирда ҳам Лорелия ва унинг ўлими ҳақида изоҳ беришга тўғри келиши, юзи кулса-да, ичи куйиб, ахийри қон бўлиб кетиши хаёлидан кечди. Осмон узилиб тушганда ҳам, қасддан Лорелия шундай қилди, дея олмайди. Нозиктаб, оқсуяк. Фурури йўл қўймайди бунга. Ҳар қанча зил кетмасин, ичида ҳар қанча ёмон кўрмасин, бари бир, йўқ ердаги ёлгон-зиқини тўқиб чиқаради: — Тож кийишинг шарафига шу чўққини забт этай деб, мен... ва ҳоказо. Мунақалар аёли, умуман, ўзининг атрофида ноҳуш гаплар айланишини ўлақолса ишташмайди. Ҳаммаси хаёлий бўлса-да. Начора, фиш қолипдан кўчди. Шундай қилайинки, тоабад эсидан чиқмасин! Луқма талашаётган шотирбаччалар, ҳатто ўша Пири Мафия ҳам бир сесканиб тушсин! Ифлослар! Суф сенинг сирру синаотингга... — Кийиниб жаҳд билан энди даҳлизга чиқаётганида Георгийга рўпара келди, баданида илон ўрмалаган каби жунжикиб кетди у. Кейинчалик, ушбу қиссага маълумот йиғатуриб, бирга униб-ўсган психолог дугонасидан эшитдимки, тахминича, аввалига Лорелия режаси бузилишидан қаттиқ чўчиган. Сўнг

зални ташлаб чиқиб кетгани ёдига тушган. Бари бир, интиқом туйғуси устун келган. Отасини янчиб ўтган тўда кўзларига Георгий шамойилида кўринган ва ички адоватини ортиқ яширмаган. Турмуш ўртоғини (у айнан шундай деб айтди — муаллиф) кўрмаганга олиб четлаб ўтиб кетмоқчи бўлган.

Георгий, табиийки, унинг энгил-бошига ажабланиб қараган. — Йўл бўлсин, Лорелия? — деган, хавотир тўла товуши титраб чиққан, албатта. Лорелия ҳайрон бўлган, тўхтаган. Турмуш ўртоғининг қўлидаги гулларни кўришни истамагандек индамай тураверган...

— Йўл бўлсин, Лорелия?

Лорелия, нима ишинг бор, дегандай таадди билан уни ёнлаб ўтди-да, зиналарни бир-бир босиб супага тушди. Шундагина кўча эшик олдига қора «Мерседес», унинг теварағидаги хушхол кишилар салоҳияти унинг шаштини қайтарди, аввал бошда, нима қиларини билмай пича шошди у, бўшашган кўйи бир-икки одим босди, кейин, нима бўлса бўлар, деган ўйга борди ва қадамини тезлатди, оломонга юзини тескари буриб кўчага чиқди-да, уймалашиб турганларни четлаб ўтиб тоққа олиб чиқадиган йўлга қайрилди.

Баногоҳ Георгийга, сўнг одамларга тўқнаш келгани, шу кимарсаларни четлаб ўтишга мажбур бўлгани баттар аламини кўзғади, бирон кимсага қорасини кўрсатиш нияти йўқ эди, ҳаммаси ҳам зигирёдай кўнглига урди. Бироқ манфаатию ҳузуржонидан бўлак ҳеч вақони ўйламайдиган шумшук оломон шу ерда ҳам унга тинчлик бермади, ҳоли-жонига қўйишмади, шу ерда ҳам уни топташди ва бу — чўмилаётган пайти гала безбет устига ёпирилиб келиб, масхара қилиб кулгандек ноҳуш таассурот қолдирди унда. Аламзада юрагида чексиз нафрат туйди. — Мен уларнинг хўрда-бурдаси эмасман-ку, ахир. Қачонгача таъқиб этишар экан? Хай, шулар ҳам муродига етсин. — Ҳадемай анави хабар ёйилиб, булар саросимага тушиши ва бақрайиб қолишлари хаёлидан кечди, шунда кўнгли пича таскин топди, бироқ шу заҳоти англадики, талотўпнинг саросимаси оний — бир лаҳзалик, нари борса бир кунлик, бир ҳафталик, ҳаёт эса абадий, Лорелиянинг юлдузи учганидан кейин ҳам гўё ҳеч вақо бўлмагандек бу тўда яшайверади, кимдир тўй қилади, кимдир қўшиқ айтади, дейлик, бир кун сочлари ҳам оқаради, мункиллаб, асога суюниб қолишади, лекин бу ёруғ оламдан кўнгил узгилари келмайди. Султон Мирзаевич, юрагимга қувват бўлган бойлигим — сен, яна бири — аъмолим, дер эди, аъмолиям, ўзини ҳам фасодга қориб ташлашди, шўрликнинг юраги ёрилган чиқар! Хўш, нима бўлди, нима ўзгарди? Ҳеч нима. Уям ўлади, Пири Мафия ҳам. Кимдир эрта бир кун «қабр»ни очади, Пири бадном этиб, Султон Мирзони ёқлайди, гўё адолат тантанаси учун курашади. Бу курашининг замирида ҳам унинг қандайдир манфаати ётади аслида. Шу кунларни кўриш насибамда йўқ экан. Лекин аминманки, ўшандаям манави жилға жилдираб оқиб турган бўлади, ўшандаям Георгий каби қайсидир худком оламини ларзага солиш умидида тожга даъво қилади, ўшандаям, — Лорелия ёнидан балиқдек сузиб ўтаётган машинага армон билан тикилди, — кимдир «Мерседес»да сайр қилади, бироқ... — Лорелия бўлмайди. Қайтиб мана шу йўлдан ҳеч қачон юрмайди у! Юрмайди... Лорелия яна шунга англади: тириклик шундай тилсимки, ҳеч маҳал у кўнгил узишга имкон бермайди. Аяси, шўрлик аяси... Унинг дийдаси юмшади, бироқ шахрига қайтгач, ҳар қадамда дуч келадиган таҳқиромуз назарлар, шотирлар ўйини, кимсан, кўмита раиси — Георгий бир-бир хаёлидан ўтдию дарди-дунёси қоронғи бўлиб кетди.

— Утир! — Бу гап кўнглида қоришиб ётган қанча таъна-маломатнинг бири каби бўлиб туюлди унга.

— Лорелия! — Аллаким бир мушт ургандек, у сачраб бошини кўтарди. Рўпарасида «Мерседес»нинг эшигини очиб турган Георгийни кўриб, бирдан кўнгли юмшади, ҳозир эри бағрига олиб: — Кўй, Лорелия, шу гина-кудуратингни унут! — дейдигандек, жиллақурса кўнгли учун: — Ҳеч аразчилигинг қолмади-қолмади-да. Наҳот мени ўйламасанг?! — дея суядигандек, бармоқларини тароқ қилиб сочларини силайдигандек туюлди унга ва ўпкаси тўлиб кетди.

— Георгий?! — деди у ҳайрат билан, кўзларида ёш ҳалқаланиб, — сен?..

— Утир!

Ихтиёрсиз равишда у орқа ўриндиққа чиқди ва жойлашиб ўтирар экан, энгилгина хўрсиниб қўйди. Шундан кейингина Лорелия зимдан эрига қаради ва тоққа бирга чиқишган пайтларидаги каби у ҳам қалин кийинганлигини пайқайди. Георгийнинг ниятини фаҳмлаб юраги музлаб кетди. — Ҳали буям менга эргашайди-я? Афтидан, чўққига чиқмоқчи шекилли? Ҳоли-жонимга бу қўядимийўқми ўзи? — Отасининг, мундай оёқ узатиб тинчгина ўлай десанг, шунгайм қўймайди булар, деган гапи хаёлидан кечди. Тўхтат, тушиб қоламан, демоқчи бўлди у, лекин шуни айтишга журъати етмади, баттар бўғилди. Георгийнинг салоҳияти кўз илғамас зулм каби уни эзиб турар эди. — Одам эмас бу! Сенми ошга тушадиган пашша, деб атай ўчакишиб келган. Соядай илакишиб хит қилмасайди ҳали! Йў-ўқ, бунинг нияти бошқа, билади, ёнимда юрса қийналарман. Мен уриниб-суриниб ётсам-у, бу киши чўққига чиқиб олса — биринчи бўлса, ҳамма ни тонг қолдирса! Бадкирдор. Яна бир карра эзиб, қаро ер билан битта қилмоқчи. Вой, ёвуз-эй! Шунчаям пасткаш бўладими киши? Вой, иблис-эй! Ҳали сен шошмай тур! — Заҳарханда қилди. — Сен ўйлаганчалик анойи эмасдирман, ахир! Шундай қилайинки, тоабад эсингдан чиқмасин! Тоабад пушаймон бўл, тоабад қон ют, қон йиғла... — Жиллақурса, мана шу кимсадан аламини олиш мумкин экан, Лорелия шуни ҳис этди, баногоҳ, кузов манглайидаги кўзгуча орқали ўзига тикилган нигоҳни илғаб қолди у, ҳайдовчининг юввош боқишларида, тантиқ, ҳамма қон қақшасаям сен ўз билганингдан қолмас экансан-да, деган маъно яширин эди, Лорелия шуни уқиб, худди биров таҳдид қилаётгандек, эшик томонга пича сурилди ва баттар қунишиб, деразага юзини бурди. — Сенга нима? — деди у асаблари қақшаб, сўнг ўрқач-ўрқач тоғларга кўз юборди. — Қорда қолиб лўкиллаб чапаётган туяларга ўхшайди-я, — деди пичирлаб, атай ўзини чалғитиш учун. Пича беридаги олачалпоқ қирлар олдинга силжиётган тошбақага ўхшаб кўринар эди. — Бугинага нима экан? — Гарчи, Лорелия муҳокама юритишга сира-сира истамаса-да, бари бир, ўзини чўмилаётган, манави ҳайдовчиниям устига ёпирилиб келган нокас ўрнида кўрди. Ва, азбаройи бўғилганидан дод деб юбораёзди. — Ё қудратингдан, эгам! Мундай оёқ узатиб бемалол ўлганиям қўймайди шекилли, бу аживалар? — Шу чоғ йўл четида мунғайиб турган қабрга унинг кўзи тушди. — Улим барҳақ! — деди у отасининг гапини эслаб, — лекин ҳамма гап она қорнидан ерга тушгач, сўнги манзилингга қандай етиб келишда. Анави қабрда ётган ким? Бир қаро кунда, шу овлоқ жойда паймонаси тўлишини сира ўйлаб кўрганмикан у? Тирик жондан қолган охирги асар. Ҳали тош ҳам қўйиб улгуршмапти. Нега ғарибнинг бир ўзини яккамахов қилиб кўмишди экан? Йўқлагувчига зор бир бенаво эканми ё? Ва ё отамга ўхшаб бир манглайи қорамикан? — Аянчу изтироб Лорелиянинг жонини қақшатиб юборди. Яқин ўтмишда Султон Мирзога гирдикапалак бўлган, уни ос-

мону фалакка олиб чиққан, эшаклари сувдан ўтгач эса ташлаб юборган, наннки ташлаб юборган, балки ҳақноҳақ даъво ва маломат билан ўбдан топтаган, оёқости қилган тўда саъю ҳаракатлари хаёлидан кечди. — Нақадар хиёнаткор, нақадар омонат бу дунё!..

Йўлга чиқишдан бир кун аввал бориб Лорелия отасини кўрган, Султон Мирзо гарчи ҳали амалда бўлса-да, мартаба муборак Адольф Виссарионович, деб чиқиб келганидан буён хаёли жойида эмас, бир нуқтага тикилганча ётгани-ётган эди. Дори ҳиди қўлансиган хонага кирган заҳоти Лорелиянинг нафаси қайтди. Султон Мирзонинг телбаваш сиёқига кўзи тушиб, келганларига пушаймон бўлди у.

Лорелияни кўрган Султон Мирзо аввал бошда қўриқиб кетди, қўли билан юзини тўсиб: — Кет! Кет! — дея чинқирдию хўнграб йиғлаб юборди, онаси ўртага тушгач, ахир, қизингиз — Кунтуғмиш-ку бу, дегач, бир оз тинчиди, унга ётсираб термулганча узоқ ётди, сўнг бежо кўзларига алланечук мунг чўкди, лаблари асабий титраб киприклари намланди. — Қизим! — деди у умрида илк даъфа меҳри жилва қилиб, — она қизим! Кунтуғмишим! — У нажот истаган каби титроқ қўлларини чўзиб Лорелияга талпиди. Ва унинг бармоқларидан тутиб, қаттиқ сиқди. — Сен бошингни бандоқ кўтариб юр, она қизим!

— Ҳаммаси бўлмағур гаплар-а, ада?

— Нима-а?

— Муҳаммад Расул?..

— Молчать!

Султон Мирзо бирдан жазавага тушди. Ирғиб ўрнидан турди-да, тикрайиб Лорелияга қаради.

— Сен нима демоқчисан ўзи? — деди у иягини чўзиб. — Шу тавки лаънатни ёпиштирмоқчимисан менга! Ўргилдим сенинг макру синоатингдан! — У бориб, хона бурчагидаги курсини хиёл орқага сурди ва қадимий ёзув столига ўтирди, хиёл қоматини орқага ташлаб, ясланди-да, вазмин назар солиб: — Бу мартабани биз сўранди олганимиз йўқ! — деди совуқ писанда билан. — Берган ўзлари, оладиган ҳам. Ўн марта ариза кўтариб чиқдим, худо хайрингизни берсин, мени кўтқаринг, ана, ёшлар бор, талабгор, кучларини синаб кўришин, дедим, йў-ўқ, Султон Мирзаевич, нима деяпсиз ўзи, бошқа муносиб кадр бўлганида сизни овора қилмас эдик, ишонч билдирилдими, энди ишлайсиз, қўлга олинг, тартиб ўрнатинг, дейишди. Буёқда аҳвол бунақа. Бизнинг жойга кўз тиккан мафия бор, доғули Пир бор. Тинч ётармиди улар? Иғво қилишади, фисқу фасод тарқатишади. Лекин Султон Мирзоям осонликча жон бермайди! Биз сизга суянамиз синглим, сизларга таянамиз халқимизнинг маэстролари! Ҳаммаси изга тушиб кетади. Хў-ўш, бизга қандай хизмат бор?.. Омон бўлинг, саломатлигингиз керак. Илтимосим шуки, ҳар хил қаланғи-қасанғи тўдаларга қўшилманг! Шу ёшга кириб, гуруҳбозлик қилиб барака топгани билмайман! Шунақа гаплар. Хўп, хайр, бугун жуда оғир кун бўлди, иш кўп, биров уй дейди, биров машина. Ишлайдиган одамнинг ўзи йўқ. Ҳа-ҳа-ҳа. Давр шунақа. Юлиб қолсам, дейди ҳамма. Ничево. Хайр, одамлар кутиб қолишди. Бешта кам ўнда Каттагаям чиқишим керак... — Султон Мирзо ўрнидан туриб, хайрлашгани расман қўл чўзди, шу чоғ нимадир ёдига тушди шекилли, — ҳа, ҳа, — деди маънос тортиб, сўнг столи айланиб ўтди-да, қўлларини орқасига қилганча хона бўйлаб вазмин одимлай бошлади. — Сиз Лорелия Султоновнасиз, а?

—

— Гап бундай, Лорелия Султоновна! Мен тушунман, сизларгаям қийин. Қайишим керак, буниям биламан.

Лекин начора, бошбошдоқлик. Каттаю кичик масалани ҳозир умум ҳал қилади. Бундай пайтда шуни унутмагинки, фақат гуруҳларгина ютиб чиқади, холос... Уларнинг лидерлари билан ҳисоблашмай кўр-чи, оёғингни осмондан қилиб юборишади. Тўғри, Георгий доно йигит, лекин тўдаси йўқ-да унинг. Қайси лавозимга номзодини қўймай, кўз очиб-юмгунча бадном қип ташлашди. Шунақа, талаш-талаш. Умид қилиб, менга кўз тикиб юрманглар тагин...

— Бизга ҳеч нима керак эмас, ада!

— Молчать! Ҳа-ҳа-ҳа! Нима керак сенга? Адолат тантанасими? Ҳэ-ҳэ-ҳэ! Халқнинг манфаатими! Ҳў-ҳў-ҳў! Сенга ўхшаган оғзиқаттанинг қанчасини кўрди-ик. Шотир Бек деганлар, ашуласи авж бўлса-да, ўзи кичик тортиб, келиб оёғимиз остида эмаклаганларини кўрди-ик! Ҳэ-ҳэ-ҳэ!..

Султон Мирзонинг истеҳзоли ўша қаҳ-қаҳаси тагин оламни тутиб кетгандек бўлди. Лорелия кўзларини юмиб, буни унутмоқ истаган каби бошини сарак-сарак қилди. — Еши бир жойга борганда амал талашиб керакмиди унга?— деб ўйлади.— Мана энди қўлоғидан ушлаб мағзавага ботиришди. Узи пиширган ош, айлансин ичсин, ўргилсин ичсин.. Бахтиқаро Макк. «Мен бахтиқаро Макк бўламан!» Шўрлик барон. Эй, худо, бормисан ўзи? Яратган дунёининг боридан йўғи яхши-ку, ахир! Қаёқдаги қаланғи-қасанғиларга қўшилиб, амал талашиб, биров битимни ўлдирай деса, ҳатто шунга имкон бермай ивирсиб юришдан мурод нима ўзи? Ё тавба, бугун, шу асрда мўминларининг ҳоли шуми?— деб ўйлади у захарханда билан, сўнг кеча ўқиган Георгийнинг маҳв этилиш тафсилоти хаёлидан кечди.

Нақл

IX. ...Нусратли Георгий шул йўсинда каромат кўрсатмишки, қавми эътиқод ила изидин ҳамд айтмиш. Илло ноинтибоҳ мушрик анинг ишоратидаги лозим ва лобид нажот йўлидан тойрилмиш, иддао қилмиш, нусрат ва акбарлик даввосида яратганнинг карамини истифода этмиш.

Георгий мазохир кўк сори юзланиб, истидъо қилмишки, Сен азалсан, суюб яратган ўзинг, ҳукми ҳозиқ ўзингсан, агарчи гофил мункир келса, кўрсатмиш йўлингни нораво билса, ироданг не эрур?

Ва У айтмиш: аларни-да кечир ва сен аларга-да Ҳиматда бўл!

Ва мадҳи улё аларга карам қилмиш...

Орадан йиллар ўтиб, мусибат куни ҳақидаги ушбу қиссага маълумот йиғатуриб, Лорелиянинг психолог дугонасидан эшитдимки, тахминича, ўша лаҳза Султон Мирзо қисматидан у ёзғирган. Унга юраги ачишган. Лекин Муҳаммад Расул нақл этган масиҳни у зинҳор-базинҳор Георгийга нисбатлаб кўрмаган. Кейин у муқаррар, онасини ёд этган.

Аям нима қилаётган экан ҳозир? Эрта-индин қизим билан куёвим кепқолади деб куйманиб ётган чиқарда?— Тинчлигини бузиб, ўй ўйлашга халал бераётган ғайришуурий таъсирни сезди у, хиёл сергак тортиб бошини кўтарди ва машина эшигини очиб турган Георгийни кўриб, чимирилди, сўнг атрофга аланглаб англадики, манзилга етиб келишибди. «Мерседес»дан тушатуриб,— Георгийдан, сен қайтасанми, деб сўраш керак эди,— деган ўйга борди,— балки у қайтар? Шундай қилгани маъқулдир?.. Нега аям уни жонидан ортиқ кўради, а? Қизиқ, куёви бўлса бўпти-да, ахир, бари бир бегона-ку. Бунинг нимасини мунча ёқтирар экан? Ҳарқа-

лай, ўғил кўрмаган, эҳтимол, шунга шундайдир? Э-э, бу Георгий, Георгий!— У эрининг чайир билакларига назар солди,— ёнимда юрганиям дурустга ўхшайди,— деб ўйлади кейин.— Энди менга зиёни тегмайди, адашмасам, чўққиға чиқмоқчи у. Шунгайм човлингни тик-э! Ҳа, майли. Менга деса, осмонга устун бўлмайдингми?! Ойим бунинг нимасини мунча суюр экан, а? Тавба. Осма кажавода қаёққа элтмоқчи у? Тентираб юрмайлик деб шундай қилдимикан ё? Зеҳни ўткир, бало бу Георгий, бало. Лекин ошиқиб нима, қачон бўлмасин, бари бир етиб бориладиган манзил-ку. Ҳаёт фожиадан иборат, унинг ҳамма кўчалари бир жойга олиб боради. Хемингуэй шу гапни жуда топиб айтган-да. Эҳтимол, шу сатрларни ёзаётган пайти билиб-билмай ўзини ўлимга чоғлагандир?! Аям шунчалар яхши кўришимни билармикан? Шўрлик бирдан чўкиб қолса керак, а? Менинг куюгимда... Ҳаёт шу-да ўзи, ҳеч кимгайм мурувват қилмайди. Унинг ҳамма кўчалари бир жойга олиб боради. Георгий шу тобда нималарни ўйлаётган экан? Бахтиёрмикан у? Ахир, боягина чемпион бўлди-ку. Уйдагилар ҳали бу янгиликдан беҳабар чиқар? Худо билсин, Тошкентда энди тонг отяпти,— Лорелия, соат неча бўлди экан, деган ўйда енгини Ҳимараётиб, чап билаги сиқувдан холи эканлигини пайқади.— Э-э, қурғур қолиб кетибди-ку. Кеча оқшом ечиб олиб телевизор устига қўйган эдим-а. Ҳа, майли, Георгий ҳали қайтиб боргач, уни кўради, шунда тўйимиз ёдига тушади, никоҳ оқшоми ўзи тақиб қўйган эди, эслаб дили вайрон бўлади. Шунақа. Уйдаги ҳар бир жиҳоз ҳам мени эслатиб туради унга. Уртанади. Куяди... Аям ҳали ухлаб ётгандир? Қаёқда! Бу кеча куда-андалар киприк қоқмаган, ҳозир дастурхон атрофида ўтириб, тождорнинг шарафига қадах чўқиштиряпти. Йўқ, йўқ, отам бир аҳволда... Анави гап-сўзлар... Хурсандчилик татирмиди? Бизникилар уйда кўмилиб ўтиришган, буникилар...— Лорелия аллаким ўмизидан олиб Ҳимо берганлигини пайқади, нима гап ўзи, деган каби гарангсиб эрига қаради.

— Тушамиз.

— Тушамиз?— Қалин қорға оёқ босди у, сўнг шундоқ манглайда юксалиб турган маҳобатли чўққиға кўз қирини ташлади.— Шунга чиқиш керакми энди, а?— деди у масхараомуз алпозда,— мунча важоҳати хунук бўлмаса бунинг?— Чўққи муз қотган аждаҳо каби даҳшат солиб турар, кунботиш тарафга қулаётгандай туюлар эди. Лорелия кўзларини чирт юмди, қайта очгач, тагин кўрдик, шундай. Ҳайрон бўлди у. Қоға учи узлуксиз шу ёнга оғиб борар, сермалган қилич каби у булутларни кесиб тушар эди гўё.— Эй, худойим-эй, бу кўргулигинг нимаси энди! Амин Селимовичнинг бежиз боши айланмаган, бежиз учиб тушмаган экан-да у, яратганнинг ғазоби-ку бу!

— Ҳа, топдинг, худонинг ғазоби бу. Амин Селимович ҳу анови қоядан қулаб тушган.

Лорелия сесканиб кетди, у ялт этиб овоз келган тарафга қаради. Георгий ҳазин жилмайганча ўша қояга ишора қилиб турар эди. Сирини олдирган каби Лорелия ожиз қолди ва эрининг иродасига итоатан чўққи томон юз бурди. Амин Селимович қулаб тушган ўша қоядан пича юксакда яна бири шамширдек туртиб чиққан, у янада сирли ва маҳобатли эди.— Шуниси маъқул,— дея кўнглига тугди у, Селимовичдан, жилла қурса, бир қадам илгарилабди, деб юришади!— У Георгийга юзланди ва:— Сен қайтасанми?— деб сўради атай, хушласлигини сездириб. Георгий гапини ерда қолдиргач, ғаши келди, тагин:— Сен... қайтасанми?— деди хиёл зарда аралаш. Лекин ичида:— Бари бир эмасми, менга деса бориб Канченжангига чиқмайдимми энди, деб қўйди ва зимдан унга қаради. Кўрдик, кеча

кечқурун не алпозда бўлса, ҳозир ҳам шу кўйда — юзидан қон қочиб, кўзининг остию лаблари кўқарган.— Бир балога чалинди бу,— беихтиёр девордаги сурат ёдига тушди, Лорелия шунча вақт уйда ўтириб, мундай бир қизиқмапти ҳам. Ахир, олиб астар-аврасини титиб ташласа бўлар эди-ку. Шуниси алам қилди унга. Бироқ ҳар қанча ўқинмасин, ўқинган бўлиб ўзини чалғитишга уринмасин, бари бир, қандайдир қўрқинч юрагини ҳаприқтириб турганлигини, бундан қочиб қутулиб бўлмаслигини англади, бир лаҳза иккиланиб тургач:— Нима бўлса бўлар,— деди-да, кунчиқарга юзланди ва филнинг қуймичидай дўппайиб ётган бел бўйлаб чўққи сари юра бошлади.— Ўзингда омонат қўйилган нарса-ни эгасига топширинг, сизга хиёнат қилган кишига сиз хиёнат қилманг!— Шу тиловат Лорелиянинг дил уйини ёритди. Фаҳмича, хиром этик кийган аллаким таъқиб этиб гўё изма-из келар эди. Шунда Георгийнинг ўзини бир фалокатга чоғлаган кишиникига монанд бояги ангори унинг кўз олдига келди,— наҳотки у?... Тагин?...— Лорелия тўхтаб, ортига ўгирилди, бироқ эрининг юзига қарашга ҳадди бўлмади.

— Сен қолақол, Георгий!— деди у астойдил, шу боис овози титраб чиқди, бир хил бўлиб кетди у, ҳозир эри, қайтамаиз, деб қолса агар, кўнмоқдан ўзга иложи йўқ эди. Лекин Георгий ундай демади, гарчи товуши меҳрга йўғрилиб, ҳирқираб чиқса-да, иродаси бошқача бўлди.— Қани энди тез-тез юр, Лорелия!— Георгийнинг товушидаги ўксик оҳанг дилида шундай бир аянч туғдирдики, ўзини чоғлаган фалокат муқаррар юз беришига ортиқ шубҳаси қолмади, айни пайтда ҳадик ва хавотир туйди, афтидан, олдинда нима бало кутаётганлигини Георгий ҳам билар, ҳалоқат Лорелия англаганидан кўра қўрқинчли ва оғир бўлгудай эди. Унинг тиззалари қалтираб кетди. Бурунги қатъияти буткул адо бўлиб, йўлида давом этар экан,— наҳот,— деб ўйлади,— наҳотки унгаям қийин бўлса? Қўй шу ғурбатни Георгий, кечир мени, десаммикан? Шундай десам, тилим қирқилмас, ахир? Наҳотки шу арзимаган гина-кудуратни деб... мен-ку, хай, аёлман, лекин у-чи? У эркан-ку, ахир. Ҳой, бас қил, қайт энди, йиғиштир шу тентакликни, деса-чи...— Шу чоғ тобора яқин келаётган вертолёт ғувирю қушлар сайроғига монанд наво таралди ва у ноғоранинг шиддатли садоларига эш бўлиб тушди. Куй аста-секин сокинлашди, сўнг хонанданинг масрур хониши уни босиб кетди: «Бу кун қуршамишдир беҳисоб дўст-ёр, юлдуз мисол чақнаб сингдим дилларга...» — Шунақа — деб ўйлади Лорелия. — Бугун сенга миллион-миллион одамларнинг ҳаваси келади. Бугун сенинг дўсту ёринг беҳисоб. Довруғинг дунёни титратиб турибди. Бугун сенинг туғилган кунинг, Георгий! Лекин шунини унутмаки, вақти-соати етиб, ҳатто кўёш ҳам ботади. Сен ҳавлиқма кўп, Георгий. Бу чўққиниям забт этарсан, ниятингга етарсан, шунда-да, билиб қўй, «Тождорнинг қўш ғалабаси», деб ёзишмайди. Бу гал сен ютқаздинг. Имкон менга насиб этади. Уша Пирю шотирларнинг фиску фасодига ҳам, сенинг асъасаю дабдабанга ҳам — ҳамма-ҳаммасига ўзим чек қўяман!— Лорелиянинг бояги меҳридан асар ҳам қолмаган, толғин ва асабий эди у. Ярим чақиримча йўл босгач, тўхтаб пича нафас ростлади, сўнг, ўша қояга довор сабрим етармикан, деган уйда тагин чўққига қаради. Кўзларига у янада ҳайбатли, ваҳимали кўринди, танидаги гадир-будир жароҳат чандиқлари каби юракка аянч солар эди. Қоянинг қайқи учи булутларни тилиб, даҳшат солиб тушаётгандек. Кўзларини юмди у.— Ҳеч бир ишим бароридан келмади-келмади, э, худо.— Абсурдга чиқишга-ку кўзи етмас, чўқлаган манзилга етиши ҳам маҳол эди. Чекинишга эса номус изн бермас-

ди. Устига устак, Георгий соядай эргашиб келар, бундай шаронтда тўхташ, нафас ростлаш ҳам мушкул кечарди.

Ўзини мажбурлаб бўлса-да, тагин илгарилай бошлади у. Лекин қайтиб қояга қарамади. Ниҳоят, чўққининг аждаҳо думидек буралиб ётган этагига етишди.

Лорелия қайта бошдан ботинкаси боғичларини тортиб боғлади. Юктўрвадан анжомларини олаётиб, Георгийнинг:— Ма, арқон,— деганини эшитди. Беихтиёр:— Нимаа? — деди писанда қилиб, — ҳали сен ҳам чиқмоқчимисан, Георгий?— Жўрттага айтган кейинги гапи шу қадар синиқ чиқдики, ўзи ҳам нохуш аҳволда қолди. Бирдан ўзига, отасига қилинган зуғумлар, юз-хотирсиз кишиларнинг беор хуружи ёдига тушиб, шу тобда ҳам андиша қилиши ортиқча туюлди ва у димоғини кўтариб кибр билан эрига қаради. Георгийнинг лаби қимтилганини кўриб, саркаш бир завқ туйди, сўнг калхатдек ҳурпайиб турган чўққига синчи каби назар солди— чиқишга ўнғай бўлган йўлни чамалай бошлади. Алланечук ғаяр қувват юрагини тошириб, тагин у қочирим қилди:— Яхшиси, шу ерда мени кут, Георгий!— Шундай деб у чақмоқтошга оёқ қўйди ва бир ҳалп билан ярим қулочча ўрлади, кейин чап оёғини ковакка тикиб, тизза бўйи кўтарилди. Энди имиллаб-симиллаб бўлса-да, тикка чиқиши ёки бир сакрашда чўққининг нарёғига ўтиши, сўнг қиялаб бориши мумкин эди. Лорелия гарчи, ажал истаб шу жаҳаннамга келган эса-да, савқитабий ҳушёрлик қалтис ҳаракатдан уни тийди, оёғи тойиб чагилса — бас, жарга учади, ниша синиғидай йилтираб ётган тошларга урилиб нимта-нимта бўлади. Қўрқинч уни сескантирди, худди шу пайт аввал юракка қутқу солувчи ноғора садолари, кейин даъватчан унлар қулоғига чалинди: «Имкон бир берилур умрингда сенга...» Телбавор жазава таъсирида у қояга сакради, дафъатан ўнг оёғи остидаги тошининг уқаланганини ҳис этди, шунинг баробарида журъати парчинланди, жони халқумига тикилиб,— наҳотки?— дея ўртанди.— Наҳот қулаб тушсам? Наҳот адо бўлди?— Ваҳму аросатда бўшашиб кетди, бултур Канченжанги чаққатуриб, тойиб йиқилган Чўянбоевнинг ўқириги эшитилгандай, шу ўқирик дарани тутиб қулоқларини қоматга келтиргандай бўлди, шўрликнинг паррихта танаси, буришиб кетган юзи кўз олдидан ўтди, пича наридаги бутага чанг солиб, жонҳолатда ўзини кутқаришга умтилди. Шу чоғ бу ваҳмга сира ботишмаган заифона чирсиллаш қулоғига чалинди, кейин шохча синиб қўлига келди ва у мувозанатини йўқотиб чагила бошлади. Юраги сидирилиб кетди. Шундоқ қўл чўзсанг етгудек жойда балқиган офтоб кўзларини қамаштирди, сўнг гирди қора тортиб бирдан чекилди ва осмон қаърига сингиб кета бошлади.— Кўнглимга солган экансан-да ўзинг!— Аъроф ўйлари, ношукрлиги, Георгийни сил қилгани — ҳамма-ҳаммаси кўнглидан кечди. — Э, худо, шунинг учун жазолаяпсанми мени? Кечир! Ўзинг кечир, илоҳим!— Улим ваҳми аралаш бир фарёд ичидан тошиб келиб бўғзига тикилди ва оламни зулумот босди.— Кечир!— Шу чоғ унга туюлдики, бир дунё адолатсизлик сўнгида яна бир адолатсизлик рўй бераётир. Оҳ чекиб, кимга нола қилсан? Еқлагувчиси борми ўзи? Бирдан шуурининг бир чети ёришди ва ўчоқ бошида қуймаланиб юрган ойиси ажиб равшанликда кўриниш берди.— Аяжон!— Шу мунгли ўтинч қулоғига чалинган каби ойиси бошини кўтариб унга қаради, қўрқинч тўла кўзларини катта-катта очиб, сенга нима бўлди, қизим, демоқчи каби лабларини қимтиди.

— Аяжон!

— Жоним қизим, қизгинам! Дардингни олай қизим, сенга нима бўлди?!

XIV ...Шул асно нусратли Георгий анинг ва ўзининг ёзувида бор бўлмиш куври неъмат ҳали бул эрмаслигини кўнглида сезмиш. Яхшилиқ муродида азтаҳидил умтилмиш ва озурдажон ҳимосига даста тамоми етмиш.

Зеро, раббил оламин рўзи қиёматда бино этмишига дегай:— Бандам, хаста ўлмиш чоғимда невчун ҳол сўрмадинг? Ва бандаси дегай: — Эй, раббано, невчун сенинг ҳолинг сўрайки, ўзинг наҳрулҳаёт эрсанг?

Раббил оламин яна айтур:— Огоҳ ўлмадингму, ажз бандам хасталанмиш, илло нусрат қилмадинг. Магар анинг кўнглин сўрсанг, маним раҳматимга эришгай эрддинг.

Кейинчалик, мусибат куни ҳақидаги ушбу қиссага маълумот йиғатуриб, Лорелиянинг шўрлик ойисига рўбарў келдим, икки букилиб, мунғайиб қолган бечора аввал Султон Мирзони айтиб йиғлади.— Охирги кунларда боёқишнинг хаёли жойида бўлди, битта гуноҳим— кўрқоқлигим, деб қон йиғлади, бутун дардини тўкиб солиб қизига хат битди, жўнатгунча бўлмай...— Кейин у мени ўчоқ бошига етаклаб борди.— Уша оқшом, қудалар кеп қолармикан, ош дамласаммикан, деб шу ерда куймаланиб юриб эдим, бир маҳал қизгинанинг зорлангани қўлоғимга чалингандай бўлди. Мундай қарасам, шўрлик қизим тоғдан қулаб тушяпти. Кўзимга шу кўринди, болам, аниқ кўрдим. Қизим ҳар аяжон деганида юрагим бир узилиб тушди. Жоним қизим, дейман, дардингни олай, дейман, қани қўлимдан бир ҳимо келса. Оҳим худога етдим, бир маҳал фаришта унинг қўлтиғидан олди... Бу не кароматинг, худойим, дейман, мунинг кўзимга кўрингани нимаси? Уйлаб, ўйимга етолмайман. Ай, болам-ай!.. Шунда қизимнинг юзи доқадай оқариб кетувди, йўқ, мен дуойи жонини қилгач, ҳалиги келиб қўлтиғидан олди, денг...

Аллаким Лорелиянинг қўлтиғидан тутиб, суюгандек бўлди. Шунда миясига бир зарб урилди, гўё қақмоқ чақдио ажиб равшанликда майин жилмайиб турган Исо алайҳиссалом шундоқ кўриниш берди унга. Енгил ҳимо туфайли ўзини ўнглаб олди, шу чоғ аллаким:— Кўзингга қара, Лорелия!— дегандек туюлди.— Георгий?!— Кўнгли уйини ёритиб юборган туйғулар бирдан сўнди. Георгийнинг ҳимоясига маҳтал бўлгани, шу туфайли омон қолгани, зорлангани — ҳамма-ҳаммаси учун ўзидан нафратланиб кетди ва аламда қоврилиб тағин тепага талпинди...

Уқпар булутлар қирмизи тусга кирганида у чўққига қўл чўзса етгудек жойда турарди. Вужуди лаҳча чўққа айланган, томирлари лўқиллаб хиёл тортишар, қони қизиб кетганиданми ҳеч вақо кўзига кўринмас эди. Чойшабга ўхшаб ётган қорларни айланиб ўтди-ю, буёғига чиқиш амримаҳол эканлигини англади. Қолган бўлса, уч қулочка жой қолган, фақат шамол ялаган тошлар силлиқ, ҳам адл эди.— Энди понасиз силжиш осон бўлмас.— Қайрилиб у шафаққа қаради. Уша — муаззам замин ҳозир унинг оёқлари остида бир бурдагина бўлиб ётар эди. Қуёш эса темирчи сандонидан учган чўғдайин жизиллай-жизиллай қорга сингиб бораётганди. Ҳадемай қоронғи тушади. Олам зимистон қаърига сингади.

Чўққи устида бир сир яшириндек Лорелиянинг дили орқиқди, тезроқ чиққиси, тезроқ шундан огоҳ бўлгиси келди.— Бечора Георгий, ахийри қолиб кетди-я. Ҳар қанча уринмасин, бари бир, ниятига етолмади у! — Лорелиянинг дилидаги тўфон тинган, алланечук таскин

топган эди у. — Апир-шапир белидаги арқонни олди-да, ёзди, сўнг узалиб тошнинг ёриғига пона қоқа бошлади. Жоникқанидек қўллари қалтирар, болға эса тошга тегиб уни парчинлар, ушоқларини пайраҳа каби сачратиб юборарди. Арқоннинг учини понага илдиргач, оёқостидаги тошга таяниб ясланди ва чўзилиб бирон қарич тепадаги айрига пона сўқди. Уни қоқатуриб, болға тойиб кетди ва жимжилоғини нақ эзиб юборди. Оғриқнинг забтидан боши айланиб кўзлари тинди, бир ҳовуч қор эгнига кириб, оёқларининг учига довур сирғалиб тушгандай бўлди...

Ниҳоят, чўққи манглайига даста етди. Ёриққа пона суқар экан, нуқул ҳансираар, нафас ростлашга эса сабри етмас, буткул ҳолдан тойган эди у. Тин олай деса, назарида, қўлу оёғи акашак бўлиб қоладигандек. — Э, худо, ўзинг қўлла энди! — Кўзларини юмиб астойдил тавалло қилди. — Узинг қўлла энди, худойим! Жиллақурса, бир марта менинг тилагим ҳам ижобат бўлсин, — аллақандай ҳовур оёқучидан то бошига довур кўтарилиб борди-да, жони чиқиб кетди гўё. Ортиқ тоқати қолмагач, ўзини ташлаб юборса юборгудек алпозда тек туриб қолди. Шу пайт аллаким тагин қўлтиғидан олди ва тағин пича ҳимо берди, шунда темир йўлга қулаб тушиб, ғилдирак тагида қолиб кетмайин дея жоникқан кишидай бесабр ҳаракат қилди у, жонини сақлаб қолиши мумкин бўлган жойга умтилди.

Лорелия ғадир-будирга оёқ тираб, тошларга ёпишганча тепага талпинар экан, на оғриқни ва на силжиётганини сезар, савқитабийи илинжгина кўнглил узишига имкон бермай турар эди. Азоб ва уқубат эса чиқмаган жон умидини парчинлар, дам сайин, нафас сайин адо бўлиб бораётган эди у. Зил-замбил тош осылгандек тани оғирлашиб, сезимлари сусайган, шуурида бир интилишгина яшар эди, холос. Ниҳоят, у бирдан эзиб-янчиб ташлаётган кучнинг таъсиридан халос бўлди, хавф ариганлигини фаҳмлади. Тин олатуриб, юзлари чатнаб кетганлигини, музга босгани сайин ловуллаб ёнаётганлигини ҳис этди. Бўлак ҳеч вақо рўй бермади. Алоҳал, ўрнидан турмоқчи, нима бўлаёттир, шуни билмоқчи, мундай тевааракка қарамоқчи бўлди, бироқ қўллари иродасига бўйсунмади, бошини кўтаришга қурби келмади, гўё шол бўлиб қолган эди. Аянчли шу қўлига ўзининг кулгиси қистади ва бир нима келиб бўғзига қадалди.

Лорелия бошини кўтарганида куёш ҳали буткул ботмаган, унинг қирмизи шуъласи сачраган қонга ўхшаб кетарди. Ер жуда ҳам пастда қолган ва жуда ҳам омонат кўринар, алланечук бегона эди. У оёқлари остида увол бўлиб ётган заминга қараб, заҳарханда кулди. Сўнг тирсақларига таяниб ўмганини ердан узди-да, қўлларини тошга тираб хиёл қаддини кўтарди, чайқала-чайқала мук тушгач, пича тин олди, кейин зўрға оёққа турди. Келиб изғирин юзига тикандай урилар, кўз очиргани қўймас, у — Лорелия, қаерга оёқ босиб турибди — ўзи билмайди, кўз очишга ҳоли йўқ, маст каби чайқалар, ҳар чагилганида ҳозир тойиб қўлига дарага қулаб тушишини ҳис этар, бироқ сира ўзини қўлга ололмасди.

Кўзларини йириб, зўрға очди у. Шунда қоя-поя билан қўшилиб қулаб тушаётгандек ҳис этди ўзини. Кўнгли беҳузур бўлди. Назарида, қорайиб ётган тоғу тошлар ҳам, ирқит булутлару заҳриқотил изғирин ҳам — ҳамма-ҳаммаси аламини ичига ютган отасига ўхшар, афтидан, Лорелияни кўргани кўзлари йўқ эди. — Мен уларни топтаб ўтдим, — деб ўйлади Лорелия, маҳзун, шикаста. — Георгий эса мени...

— Қурбақани боссан варқ дейди. Бугун демаса, дейдиган пайти келганда дейди. — Отаси шундай деган. Ушанда у эндигина қўмигага раис бўлиб ўтган эди. Ло-

релия сезган, шунга довур бирон ойча Султон Мирзо нимадандир чўчиб, юрак ҳовучлаб юрган. Бир оқшом сўрида ёнбошлаб чой ичаётган Султон Мирзонинг оёғи эчкиникига ўхшаб кетишини у пайқаб қолди, туёқларини кўриб, беихтиёр: — Вой! — деб юборди. Султон Мирзо сергак тортиб, ялт этиб унга қаради ва секин оёғини кўрпача остига тикди.

Лорелия тош қотиб қолган эди.

— Нима, адангни энди кўряпсанми? — деди ойиси.

Султон Мирзо унга чақчайди.

— Ҳа, жин чалдим сени? Ё алайҳиллаъна кўриндим кўзингга, а?

Лорелия отаси ёмон кўриб қолганлигини қарашидан сезди. Бироқ ҳеч қутилмаганда Султон Мирзо: — Бери кел, қизим, — деди ипакдай майин овозда. Лорелия ҳали ўзига келмай туриб, супа лабида керилиб турган қурбақани кўрди, — шуни босиб олмай тагин, — деган ўйда сўри томон боратуриб, кўрдик, отасининг кўзи кўкиш тоблаб кетди, гарангсиз қолди у ва беихтиёр қурбақанинг оёғидан босиб ўтди.

— Варқ! Варқ! Варқ!

— Молчать!

Кейин Мирзо уни ёнига ўтқазди ва айтди: — Қизим, қурбақани боссанг варқ дейди. Бугун демаса, дейдиган пайти келганда дейди.

Отаси яна айтди: — Қирқ ёшимда кўрган қизимсан. Эсингни таний туриб, тагин мунча ўзингни ўтга, сувга урасан, тентак. Ут ўтлигини билдирса, ўт бўлармиди у? Сув сувлигини билдирса, сув бўлармиди у? Утда куйма, сувда чўкма, дейман. Менинг бошимга тушган мусибат сенинг ҳам бошингга тушмасин, дейман. Шунинг учун ердан оёғингни узма, шунинг учун ҳаддингни бил, зинҳор ундан нарига ўтма!..

Босиб ўтишингни шу абгор тошлар ҳам ёқтирмас экан-да?! — деб ўйлади Лорелия, ғира-ширада янада ваҳимали бўлиб кўринаётган тоғу тошларга тикилганча. Сўнг исқанжага олган санчиқ дастидан ғужанак бўлиб қолди, ичи музлаб қалт-қалт титрай бошлади у, тинкаси қуриб мук тушди, кўзлари юмилиб кетди унинг. Шунда отасини тевараклаб олган туёқлилар авзойи яна кўз олдидан ўтди. — Улаксага кўз тиккан қузғунга ўхшашади. Нима эмиш, ҳақ эмиш, халқ эмиш, аслида, нафсидан бўлак ҳеч вақо кўзларига кўринмайди. Мана, мен нуқул Георгийни айблайман, худком, мени кўролмайди, дейман. Ўзимни ўлдираман дейман. Ичимдан нима ўтишини эса битта ўзим биламан, звини топсам, ўзимдан ҳам яшираман. Яшаш учун кураш, тирикликнинг ёзилмаган йўл-йўриғи шунақа шекилли-да. Шундай кун кўришда, шу нифоқ, шу адоватда нима маъно бор? Отам дунёни қизганди, Муҳаммад Расулнинг кўкини кийди, лекин унгаям талабгор чиқди-ку! Ундан ҳам юлиб олишди-ку! Пири Мафия дунёга устун бўлармиди? Шотир Бек қараб турармиди энди?! Мен ҳам шуларнинг қилиғини қипман-да, а? — Беҳол кўзларини очди ва у кўрдик, сув босгандек ҳаммаёқ жимжит, олачалпоқ олам бир бурда бўлиб оёқлари остида қунишиб ётибди. — Эришганим шуми? Шунча мотам тутдимми шунга? — У қийшайиб қолган понага, сўнг эгарнинг қошидек қўнқайиб турган чўққи мугузига нигоҳ ташлади, ҳали одам боласининг қадами етмаган жой бу, шу ёшга кириб бунчалар шуқухли манзилга чиқши ҳали насиб этмаган эди, эртага газетачилар асъасаю дабдаба билан чанг чиқаришади, Лорелия Султоновна деган ном қалдироқдек учади, гарчи шуни у англаб турса-да, хўрсиниқ аралаш ўксик бир сезимдан бўлак ҳеч вақо туймайди, назарида, кечмиши ҳам, саъю ҳаракатлари ҳам, ҳали дилини вайрон қилган изтироблар ҳам, умр бўйи юраги-

ни эзган армон ҳам — ҳамма-ҳаммаси бирдан ўзининг маъносини биратўла йўқотди; ғам тўнган кўзларини қуйига тикди у, кўрдик, зулмат пардаси ёпирилиб келаётган уфқда сувайдо каби бир доғ қолибди, қуёш қуюндига айланиб битибди.

Назарида, олам қўрғошиндай қотди...

Санчиқ дастидан у букчайиб қолди, шундагина қуюнда мезондай учаётган булутларни кўрди, шу қуюн ҳалпини ҳис этди, бироқ на унинг ўкиригини эшитди, на бўлак нарсани. Тўзғиётган булутлар бирдан титилиб кетдию ҳайҳотдай жарлик кўзига чалинди, юҳодек ютаман деб турар эди у. Кўрдик, қуюнда арқоннинг учи сигирнинг думидай ликиллаётир. Сал бериди эса ханжардек санчилган поналар. Қайтиб тушиш осон бўлсин учун Георгий шундай қилганини у фаҳмлади, хазин жилмаган кўйи баттар қўнишди, кейин чиройли бошини орқага ташлаб фалакка термулди, нимадир кўнглига ғулу солди, шуни эсламоққа тиришди. — Э, ҳа, қани ўша нигоҳ? — Кўз учиди ахтариб тополмади уни; фалак тобора зулматга чулғаниб бораётган эди.

Лорелиянинг кўзлари юмилди, қўниша-қўниша тош қота бошлади у. — Спартак имкони дегандинг, мана у, лекин нима ўзгарди, нима? Ҳеч нима! Э, хомхаёл, хомхаёл! — Илк дафъа Лангарга чиққанида ёш боладай севинганлари, кейин ҳовлилари, ўчоқбошида куймаланиб юрган ойиси, Канченжанги сафарида тоғ касалига чалиниб, қоядан учган йўлдоши, унинг паррихта танию даҳшатдан буришган юзлари бир-бир хаёлидан ўтди. — Нима азоб? Нима зарил эди унга? Ҳаддингдан оҳсанг, қисмат ўч олади. Шундай қудрат борми ўзи? Наҳотки у қандайдир сипоҳлар сиёқида отамдан ўч олди? Йўк, йўк, ҳаёт фақат шуни англаш учунгина берилмас? Ахир, унда нега ниҳом этилади бу тилсим? Бунинг маъноси нима?.. Наполеон қирғинбарот қилди, деб ўйлаб эдим кеча, — жуда ҳам қуйида чумолидай изғиётган, бири-бирини қиличдан ўтказётган гала унинг тасавурида жонланди. — Шўрликка ҳавас қилиб юриб эдим, хўш, аслида нимага эришди у? Рост, дунёни бир коса сувдай чайқалтирди, дейлик, ўчмас ном қолдирди, лекин у ҳеч ўйлаб кўрганмикан, мужмағил бу оламда номи қолди — нимаю қолмади — нима? О, Лорелия, Лорелия! Кўзингга ҳеч нима кўринмади-я! Жонингни жабборга бердинг-а! Нимага интилувдинг? Қани ўша ахтарганинг?! — Лорелия англадики, Наполеону Спартакнинг ва ҳатто Георгийнинг ҳам жонини ёққан, доимий ҳаракатга ундаган аслида шу, вақти-соати билан бу қулларнинг ё миллатнинг ва ёки инсониятнинг шаъни билан боғлиқ кетган, холос. — Нима у? Нима ўзи? Тинчимизни ўғирлаб, шунча безовта қиладиган, бизни шу кўйга соладиган нима? — Кўзларини очиб, илтижо билан фалакка термулди, — саъйи ҳаракатингда маъно борми ўзи? Нега бино этдинг? — Кўрдик бало-қазодай қора қуюн босиб келар эди. — Наҳот?!

Нақл

XVII. ...Шунда ул айтмиш, мен ушбу оламнинг соҳиб-би эрурман. Одам Ато ҳам, Иброҳим ва Мусо, Муҳаммад Расуллилоҳ ҳам асли мен, менинг ўзим, менинг исмим ва менинг сифатларимдир. Мен ўшал сифатларда умматларимга кўриниш бердим ва олам равоқини анвойи чечаклар ила безадим, яхшилик дарахтин кўкартиб, заволга юз тутмиш хилқатни яшартирдим.

Эй, ҳабибим, сизга суюнчли хабар айтурмен, сиз ҳам ортингиздагига суюнчли хабар етказинг: ҳабибим, сизга дўстмен! Ва яна айтингки, муҳаббатим сизга! Ва мен, ҳабибим, сизга раҳматлар олиб келдим!

Ҳабибим, ғарибу бенаводин меҳрингиз дариф тутманг

ва йўлдан озган ғофилга йўл кўрсатинг, биродар бўлинг, умид қўлини чўзинг!..

Бошини қўйи солинтираётиб, оёқ учида бир таниш ангор Лорелиянинг кўзига чалинди, ҳайрон бўлди у, сўнг жағ пайлари туртиб чиққан, бўғриққан юзларга тикилиб қаради: — Георгий? Нима истайди у? — Георгийнинг ҳолига ич-ичидан аянч-ла кулди. — Наполеон! — Шунда киприкдек тизилиб қолган поналар унинг ёдига тушди. — Бу ҳалиям умид узмапти-да?!

Георгий илкис силтанди, силтанди-ю, шу заҳоти тек қотди, бир тажанглик юзларига қалқиб чиқди, кейин эгилиб оёғи остига қаради. — Нима қилмоқчи бу? — Георгий бошини кўтаргач, кўрдик, ҳасратданми кўзлари тиниб, юзлари яна бўғриқиб кетибди. Кейин унинг қўли чўққида тимирскилана бошлади, бежо бармоқлар емиш қидираётган ипак қурти каби кезинар, тутиб олгудек нарса илинмагач, тагин пича силжир ва яна серманар эди. Гоҳо хиёл титраб кетгани, жониққани аён сезилиб қоларди. Шу қўллар боя беҳад хотиржам ва комил ишонч билан фарзинни илгари сурган, жарга уни тикиб юбориш ҳисобига қора шоҳни халтақўчага қамаган, кейин улғувор бир ҳаракат билан аспини келтириб ҳужумга ташлаган, ақлларни шошириб мўъжиза кўрсатган эди. Шу тобда эса...

Лорелия ўзи сари тилар-тиламас узалган қўлни, сўнг кенгайиб кетган қорачиқларни, улардаги сокин кўпаётган норозилигу безовта кўнгил ҳасратини илғади. Илғадио булар ҳаммаси ўзи сувратини кўрган Исо алайҳиссаломнинг боқишлари каби ғайритабиий туюлди. — Нима истайди у? — деб ўйлади Лорелия мажҳул алпозда. — Муроди нима унинг? — Бирдан кўзлари хира тортиди, шунда жуда муҳим бўлган муҳокамасига ҳали якун ясаб улгурмагандек туюлди унга, шунинг нималигини эслашга тутинди, алоҳал, ўзига мулоким боқиб турган Исо алайҳиссалом рафтори унга кўриниш берди. — Сен кимсан? Нимасан? Мунчалар сирлисан? Аслингдан хабар бер?

Назариди, зимистон қаърида қалдироқ қасирлади.

— Вифаниялик Лазарь деган кимсага жон ато этганинг агар рост эса, мадҳи улё эсанг, менга йўл кўрсат! Унинг кўнглига солдиларким:

— Расулиллоҳ неники сизларга буюрган бўлса, қилинглар ва неданки сизларни қайтарган эса, қайтинглар!

Унинг шу каломга инонгиси келди, бироқ бунда ҳеч бир маъно йўқлигини, яъни инонганда-да бошидан мусибат аримаслигини идрок этди. Ва яна у шуни англадики, инонмоқ истагани ҳам, масиҳ ҳам мана шу чўққи каби бир тилсимдир. Масиҳ рафторида унга кўриниш берган суврат, сийратини кўрмоқ эса ҳеч кимга насиб этмагач.

У сўроқ сўрдики:

— Сувратингга боқиб, унинг англагани шуми эди? Унга жавоб айтмадилар.

У сўроқ сўрдики:

— Илоҳий ечимларни кўрибми эди у?

Аммо жавоб айтмадилар.

— Қандай тилсимдир бу? Ё раббано!

Шунда ҳаммаси илгари, жуда илгари, минг йиллар бурун, ҳатто ундан ҳам аввал ва ёки тушида бўлиб ўтгандек туюлди унга. Жисми-жонини чангак қилиб ташлаган оғриқ ҳам, ўзининг чўққида омонат ўтирганию кимнингдир шувёққа чиқолмай тирмашиб ётгани ҳам — ҳамма-ҳаммаси қандайдир мавҳумлик касб этди, буларнинг тақдирига доҳиллик ҳисси йўқолди ва анчайин туш каби хотиридан ўча бошлади. Баногоҳ у кўз юмган хилқатда зимистон чокини тилиб чақмоқлар чақаетган

дек, жуда сирли ҳодисотлар рўй бераётгандек туюлди, шулар ичида кўрмас армонга айланадиган бир тилсим асрори воқе бўлаётгандек эди, шу сезим туфайли тугаб бораётган иштиёқ дилида аланга олди, беихтиёр кўзларини очди ва сачраб кетди у. Уша — етти йил илгари Спортсаройида рўпара келиб, Азроилдан кўрққандек титраган, сўнг: — Лорелия?! — дея тош қотиб қолган Георгий...

Нақл

XVIII. Георгий ўн тўртга тўлиб, ўн бешга қадам қўймиш, ки қуршаммиш олам ва қавм ичра карам кўрсатиш пешонасига ёзилмиш эрди. Шунга ноил бўлажак анжуман эртаси, қасри олий бўсағасида олам ҳодис заифага ул рўбарў келмиш — сувратинда азим иштиёқ, сийратинда забун руҳ устивор, ани кўриб ул ношод ўлмиш. Шунингчун ул ношод ўлмишки, ноатони ато этиш ҳаваси ул зарифа бошига мусибат келтиргай ва яна шунингчун ул ношод ўлмишки, мусибат қавмига маломат келтиргай.

Георгий кўнгил кўзини кўк сори тикмиш ва интибоҳ ила имдод тиламиш: Ё падари олий, дарду оҳим қулоғингга етсун, шу ўксук кўнгилни ўкситма, шу кулфат ўғлингнинг ёзғувида кечсин, ахир, уни бино этган ўзинг, сабру қаноатсиз имон келтирсин ва ўғлинг шод ўлсин!

Расулиллоҳнинг дилига солдиларки, фалакнинг чашми айналридин сел киби ёш оқмишдир ва яна шуни дилига солдиларки, заифани асли Кунтуғмиш оти ила атамишдирлар, анинг ноатони ато этмоғи мадҳи улё кароматига шак келтирилмиш кунда шони ғарибонда, мадҳи улёга ажал косасини тутмоқ баробарида кечгайдир...

Георгий азим азоб туймиш ва эшитмишки, эй, ҳабибим, акбарсен, акбарлик қилғил, қайғу ва ситам етганга ёрдам қўлингни чўз, токи мен сени суяй!..

Чўчиб, бирдан уйғонган каби Лорелия мусибат юкини юрак-юракдан ҳис этди ва жон-жаҳди билан унга талпиди. Бироқ шуурий ошиқиши ҳар қанча тез кечмасин, музлаб қолгандайин қимирлаши қийин бўлди. Қўтқаришга умтилатуриб, кўрдик, Георгийнинг нигоҳи бағоят сокин, юзлари ҳалим ва солиҳ эди...

Эмаклаб, Лорелия беўхшов ҳаракат қилганча понага талпинди, ҳаракатлари сира қовушмас, бармоқлари акашак бўлиб қолган эди. Алам қилгани шуки, арқон шундоқ қўл чўзса етгудек жойда турар, бироқ сира ета олмасди унга. Ниҳоят, узалди, шу чоғ... пона ўқдай юлқиндию учи Лорелиянинг бармоғига урилиб, синдириб юборди; жойидан кўчган тош палахмондан отилган каби чирпарак бўлиб учиб кетди, — баногоҳ у изғириннинг бўри каби увиллашини аниқ эшитди, — арқон отнинг сағрисига теккан қамчиндайин шарақлади-да, кейин илондек сирғалиб кўздан йўқолди...

Нақл

XX. ...Токи мен сени суяй, умринг яшин киби кечмиш эрса-да! Зеро, мунқазир инсон руҳин ўлдирмак эрмас, ани халос этмак мақсудида бино бўлмиш эрдинг, ҳабибим!..

Султон Мирзонинг қизига мактуби

Қизим, тўримдан гўрим яқин! Кўнглим сезиб турибди шуни! Бари бир, сенга бу хатни сира-сира ёзгим йўқ. Юраккинам безиллайди, қизим! «Нега?» — деб сўрарсан эҳтимол. Айтсам-да, тушунмайсан. Буни англаш учун кам деганда етмиш йил умр кечирмиш керак. Улим

билан юзма-юз келишинг, жувонмарг бўлмади деб алдам-қалдам йўл тутушинг, кейин шу айбингни хаспўш-лашга, риекорликка кўникишинг, рўзгорим бадастир бўлсин деб, эътибор истаб, кимсан фалончи эканлигини кўрсатиб қўяй деб қонунни босиб ўтишинг, хато қилишинг, гуноҳга ботишинг, лекин тавба-тазарру қилишни хаёлгайм келтирмай яшаб кўришинг керак бўлади аввал! Қизим, аслида кимгайм юрак ёриб, кимгайм топиниб борар эдинг? Қўрқулик худонинг ўзи бўлмагач!

Дунёни кўтир деганлари шу!

Қизим, мана сен, Султон Мирзо — ким, биласанми шуни? Нечоғлик худбин у, нечоғлик журъатсиз! Ҳеч пайқаганмисан? Йўқ! Чунки кўплар қатори мен ҳам ўзимни сипо тутганман, гоҳо тантилиқ қилганман, хуллас, сурагим ўзга, сийратим ўзга, кишиларда яхши таассурот қолдириб яшаганман. Бу гапларни бировга айтиб бўлмайдим, қизим! Сендан беш баттар мунофиқлар масхара қилиб устингдан кулади, иблислар сени сазойи қилади. Қани, ўзинг инсоф билан айт-чи, шу гапларни ўқиб, мендан кўнглинг совиб бормаяптими ҳозир?!

Туғилиш осон, қизим, ҳатто ўлиш ҳам, лекин яшаш оғир!..

Бошимга иш тушгач, қирқ йиллик қадрдонларим ҳам юз ўгиришди, қизим! Ҳатто тил учуда кўнгли сўровчи топилмади. Мени тушунмай, сен ҳам қайтсанг агар, тобтимни ким кўтаради, гўримга ким ғишт қўяди, ким?

Майли, бўлганча бўлар!

Кунтуғмиш, аввал сен уйимизга бақамти касалхонага бор, куйганлар ётадиган бўлмага кир, кўр! Қўрқма, бечора отанг — Султон Мирзо умрини шу бўлмада кечирган одам бўлади, билсанг!

У-ў, Кунтуғмиш, қизим, биласан, куйган жой илвираб сувочади, дока шунга чаппа ёпишиб қолади, савил қолгурни ҳамшира юлиб олаётган пайтда куйган кўнгли оҳу зорини ҳеч эшитганмисан? Йў-ўқ? Бор, кўр унда, эшит! Қани, юрагинг чидаш берармикан?

Онажоним, бу шундай ситамки, худо кўрсатмасин, ҳатто душманингни бошигайм солмасин уни!

Сенинг отанг — Султон Мирзо, гуноҳи нима — билмайман, шу машъум азобни юраги кўтариб, бу ёруғ кунларга етиб келган ситамдийдалардан. Вақти-замонида шу Пир Мафия шотирлариминан оламини ағдар-тўнтар қилиб, ахйир дунёга ўт қўйиб юборган, не-не одамлар куйиб кетмаган шунда! Э-э, нимасини айтасан, қизим! Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади. Сенинг отанг — ҳали эсини танитайтуриб етим қолган одам, ҳар қанча ҳўшёр бўлмасин, балойи азимда қовурилиб, кўзининг ўтини олдириб қўйган. Қўрқиб, қалтираб яшаш — яшашми?

Дийдиё билан иш битмайди, умр поёнига етган бўлса...

Соқовнинг охирини эшит: на Муҳаммад Расул, на унинг «Нақл»и шунча вақт ўтиб, бировнинг эсига тушгани йўқ. Бугун муллаям шуни хутбага қўшади, тирмизак ҳам шуни айтиб йиғлайди, жумладан, сениям тинчингни ўғирлаган, шундайми? Сенга айтиб қўяй, Кунтуғмиш, агар, у бирон кишидан рози кетган бўлса, билгинки, Султон Мирзодан рози!

Қатли ом йиллари «Нақл»ни ёзиб битиргач, — ўша кезлар мен пойтахтда яшаб, ўқир эдим, — қўлёзмани жўнатди. Мутулаа қилгач, эртаси куниёқ унга хат йўлладим: «Зинҳор-базинҳор асаринг ҳидини чиқарманг, исломпараст сифатида муқаррар сизни айблашади, қиёмат кунларга қоласиз, устод!»

Шу орада уни ҳисба олишган, нима жин урган — билмайман, келиб хат Пирнинг қўлига тушган. Чақиринди, қўлёзмани топиб берасан дейишди, сиқиб сувимни ичишди, эришганлари шу бўлдики, сенинг кўзинг тушган

тилхатни зўрлаб ёздириб олишди. Бор гап шу!.. Оғир йиллар эди, қизим! Бировни қўявер, ҳатто соянгдан ҳадиксирардинг! Бироқ «Нақл», ҳа, ҳа, ўша — тилдан-тилга кўчиб юрган маълум ва машҳур «Нақл» машъум кунлардаям Султон Мирзонинг ёстиғи остини бир лаҳза тарк этгани йўқ! Гоҳо шундай бўлар эдики, кечаси уйқум қочиб, бош остимда бомба ётгандай қўрқиб кетардим. Хонумонимни куйдириши, кулини қўққа совуриши мумкин эди у. Сени ўйлаб, иккиланганим рост, лекин виждонга хилоф йўл тутмаганман! Шунинг учун ҳам юзим ёруғ, шунинг учун ҳам ифтихор қиламан!

Бошимизга не кунлар тушмади, ҳаммасига чидадик. Ният қилган кунлар келганида...

Мен — нодон, хом сут эмган банда, шундай кунлар келганида шотирларнинг тузоғига илинишимни туш кўрибманми, а? Мен туш кўрибманми, қизим, ўша тилхат адолат кунда бошимга тўқмоқ бўлиб тушишини? Мен туш кўрибманми ахир, Муҳаммад Расулнинг бошига етган дажвол шундай бир кунда унинг «ҳомийси» бўлиб тарих саҳнасига чиқишини! Мен туш кўрибманми ахир, эллиқ йил умримни тикиб бош остимда асраган «Нақл» шундай ажойиб паллада кўчкидай эзиб-янчиб устимдан ўтишини!..

Ахйир, жонимдан тўйдим, дараклай-дараклай Пирнинг уйини топиб бордим, — сен билмайсан бу гапларни, қизим, — шаҳарнинг овлоқ маҳалласида яшар экан касофат, сиртдан қарасанг, уйиям қабрга ўхшаб кетади. Шу ёшга кириб, унинг асл қиёфасини ҳеч кўрмаган эдим, ана кетди, мана кетди бўлиб, совуқ терга ботиб ётган экан, тикка устига бостириб кирдим. Азроил ҳам бунчалар хунук бўлмаса керак: қуруқ устухон, на жир, на эт бор. Дарвоқе, икки кўзи косасида чақчайиб турибди. Ё кароматингдан, эгам!

Уфунат чўмган хонага ҳали бош суқмайтуриб, мурданинг қўлидай совуқ бир овоз келиб юзимга урилди: «Хизмат?» «Нега менга айб тақаяпсан? Муродинг нима ўзи?» «Қайси масалада?» «Муҳаммад Расул?..» «Молчаты!»

«Молчаты!» дейиш Пирдан «юққан» менга, Кунтуғмиш!

«Муҳаммад Расулни гўрида тик турғазиб нима қиласан, Пир? Иғвою тухматларинг бошингда таёқ бўлиб синмасин ҳали? Замон бошқача ҳозир!..» «Мирзаеч! Кўп қалдирама. Биласан, ҳаммаси худодан. Бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам асли шу! Уттиз еттинчи йили у мени бор қилди, Муҳаммад Расулни йўқ қилди. Шўрликнинг кунни битган экан, умрига умр қўшиш на шохнинг қўлидан келарди, на гадонинг. Бундан бохабарсанку, Мирзаеч!» «Қўлинг қон сенинг!» «Мирзаеч! Расмий топшириқ, бурч дегандай... Ҳукуматга шак келтириш жоизмикан, а?» «Қўлинг қон сенинг, Пир!» «Қўлим қон эмас менинг, Мирзаеч, қўлим қон эмас! Ким менга шу қисматни раво кўрган бўлса, ўшанинг қўли қон! Мен бу айбни ўзимдан соқит қиламан! — У жазавага тушиб, алаҳсирай бошлади. — Нега мундай қарайсан, менга Муҳаммад?! Бир кўчада униб-ўсган дўстимсан, биламан лекин айб сендан ўтди, Муҳаммад! Узинг мени ерга урдинг, камситдинг, сазойи қилдинг! Айғоқлар гувоҳ жойимга кўз тикдинг! Хў-ўш, мен қўл қовуштириб қараб туришим керакмиди, а? Айб ўзингдан ўтди, Муҳаммад! Қинсиз қиличга нодонгина мушт уради. Била сан, қаҳрим қаттик, жиннифеъл одамман, жаҳл қилсам қочмайсанми! Шунда бошинг омон қолармиди балки Энди у эмас, бу эмас, пешона, ҳаммаси худодан. Кўра кунинг оз экан, биродар. Шуни тушун-да сен ҳам, мундай қарама, менга мундай қарама, Муҳаммад! Таън қилма, биродар, қўрқитма мени! Қўрқитма! — Кейин у сачраб кўзларини очди, ҳаром терга фарқ ботганч

Барча шодликларимни тортиб олсалар, юзимда-
ги, йўк, йўк, сиймомдаги сўнгги кулгичларимни ситиб
олсалар-да, бир пайтлар жаҳонгир боболарим кул-
ларига ташлаган мағрур нигоҳ билан у қиёфасиз
башараларга тикилиб, амирона буюраман:

— Майдан қуй!
— Марҳамат қилиб чектир!
Хоҳ бугун!
Хоҳ келажак,
Хоҳ ўтмиш ҳисобидан.

Гаройиб тушлар

...Тубсиз жарликни тўлдириш учун тупроқ таши-
ётган одамни кўрдим. Отам қиёфасида эди у.
Телевизорда кўрсатишаётган эмишлар менинг
тушимни.

Тупроқ ташиётган киши барчага ўз отаси бўлиб
кўринганидан, ана, бобонгнинг ёшлиги, дермиш
одамлар ўз болаларига.

Сўнг бу қиёфа менга айланди.
Қопларнинг оғирлигидан қисирлаётган суякларим
товушидан уйғониб кетгандек бўлдим. Мен ётган
жой ўша чуқурликнинг тубига жойлашган эмиш-да,
қўл-оёқларим билан сузаётганга ўхшаб типирчи-
лармишман тинимсиз.

«Алаҳсираяпсизми?» деб кимнингдир турткилаёт-
ганини сезиб турар эдим-у, лекин минг бир азоб
билан юқорига қалқиб чиққаним маҳал, қандайдир
улкан қора қўл чўктириб юборарди бошимга
нуқиб...

Майда-чуйда сезгиларимни бир жойга тўплаб, бир
уйғониб олсайдим дейман ўксиниб. «Босинқираяп-
сизми», деб силкилайди ёнимдаги аёл шарпадай.
Мендан босинқираяпсизми деб сўрашяпти, деб ўй-
лайман, ўз жимлигимдан ҳайрон.

Сақичдай шилимшиқ зулматда кўзларим ҳеч нарса
илғамас, лекин мен барибир уйғонишимга қаттиқ
ишонардим, азизлар.

Бутунлай уйғонганимда эса:

— Емон туш кўрдингизми?— деб сўраётган экан
сочларимни силаб туриб хотиним...

Муин Бсису хотираси

«Худога ёлборинглар, маҳшар кун
мени жаҳаннамга улоқтирсин. Лекин,
танимни шул қадар баҳайбат этсинким,
токи жаҳаннамда бошқаларга ўрин
қолмасин.»

Ф. Аттор

1

Йиғлоқи булоқмас,
шоир дарёдир,
шаштин бўғсалар (ўшалар дарёга
жўмрак ўрнатмоқчи бўлганлар),
тўғонларнинг санг кўксин ёриб
яшил майса бўлиб интилар кўкка.

Йиғлоқи булоқмас, шоир — мўмиё
осмонга найзадек санчилган
тоғларнинг кўксидан силқиган малҳам...

2

...Зулматли, аёзли тунларда
беғамлар ғафлатни кучиб ётган чоғ,
пинҳона учрашар шоир
топталган Ватани билан.
Бошини кўксига қўйганча
бўғилиб сўкар —
каззоб ватанфурушларни,
номус даллолари — сохта даҳоларни.

— Фарзандмас улар!

Инонма, Она!

Уларни қўй, улардан ҳатто
мағлуб бўлиб қолишдан чўчиб
пусиб ётган кўрқоқлар авло.
Неки муқаддасдир барини сотиб
қаппайтирган ифлос қорнига
қўнган бир ҳароми пашшани ҳайдашга ярамаганлар,
қандай фарзанд бўлсинлар сенга,
ҳимоя этурми сени Онажон!
Уларни қўй, оқ қил,
мен ҳам қарғайдурман,
сен бир силкин,
менинг эрк билан эгизак
исёнкор қўшиғимга ҳамоҳанг
кўзғол, Онажон!

3

Зулматли, изғирин
Фаластиннинг узун, қорасовуқ кечаларида,
нурланган юрагин чангаллаб,
кўзлари кўкарган, усти-боши хун,
абгор бўлган буюк дўсти
Ҳақиқатнинг қўлидан тутганча...
Муин тентирайди
Фаластиннинг узун қорасовуқ кўчаларида...

4

Йиғлоқи булоқмас,
тарих ғилдирагига ёпишган хасмас —
унинг пўлат ўқидир шоир!
Ер қаҳридан этгувчи огоҳ,
қуёшга қараб куйлагувчи,
ўлимга маҳкум кимсани
севиб қолган аёлдай ғамгин
каллакланган дарахтдир шоир!..

5

Хиёнат қашқирдай увлаган,
Фаластиннинг қорасовуқ кўчаларида
бўғизланган чўчкадай пишқиради тун...

...Олдузлар сачратиб туёқларидан
ёлларини қуёш сийлаган
оппоқ от келади шоир қошига...

Йўлга чиқишар уч дўст
куйлашганча ўзларининг

эрка эгизак,

кўк билан ҳамоҳанг
севикли қўшиқларини
улуғ тангри — Мангуликнинг қошига
саҳарги ибодат учун!

Инсоннинг феъли-характери унинг келажagini белгилайди, у ўз тақдирини ўзи яратади, деган гапни кўп эшитамиз. Эҳтимол, шундайдир. Аммо инсон тақдирини белгилайдиган шундай тасодифлар, воқеалар оқими ва ҳоказолар мавжудки, буни биз лўнда қилиб давр тақозоси деймиз. Унинг камолоти давр билан чамбарчас боғлиқ. Тўғри, юксак ақл-заковат эгаларигина даврдан ўзиб яшашлари мумкин. Аммо бу камдан-кам ҳодиса. Қисса қаҳрамони Эсонбой бундайлар сирасига кирмайди, аммо у камолотга интилганлардан. Эсонбой табиат мўъжизасидан огоҳ бўлган кўни тақдир, омад унга кулиб боқмайди. У бу мўъжизани кашф этиши, қўлга киритиши учун унинг сирини билиши керак. Аммо бундай сирлар баён этилган китоб аллақачон йўқолган, одамлар хотирасида эса чала-чулла сақланган. Ана шу мувоzanатнинг бузилиши тўғрисида фожиа рўй беради. Унинг фожияси мингларнинг фожияси, давр фожияси деб ўйлайман.

Мен қиссада атайин реаллик ва нореаллик чегарасидаги воқеани тасвирлашга уриндим. Нореаллик инсон ақли етмаган, кўз билан кўришу қўлоқ билан эшитишга қодир бўлмасликдан келиб чиққан тасаввур. От биздан кўра зилзилани аввалроқ сезади, мушук қолда узоқ ерга ташлаб келинса ҳам табиий сезгиси тўғрисида йўлни тўғри топиб, уйга қайтади ва ҳоказо. Демак, биз реалликни ўзимизнинг сезгиларимиз, билимларимиз, тасаввурларимиз мисолида қабул қиламиз, холос. Албатта, ана шу — биз билган реалликдан ўзиб кетган ақл соҳиблари табиатда содир бўлиб турадиган кўп мўъжизаларни ечишга уринадилар. Аммо, табиатнинг мўъжизакорлиги мангудир. Шунинг учун ҳам немис олими Ф. Бошке шундай деганида ҳақ: «Бизни қўршаб турган бу оламни ҳайрат билан томоша қилмай бўладими! Ахир, у чиндан ҳам мўъжизадир. Сирасорга бой бу мўъжизалар оламини бирдан эмас, асрлар оша бўлса-да англаб етиш умиди бизни тарк этмайди». Мен ҳам бунга ишонган ҳолда, шунини қўшимча қилгим келади: одамзот агар неча-неча минг йиллар мобайнида йиққан билимларини жо этган китобларни гулханларда ёқмаганида, бу хаёлпарастлик, уйдирма деб ишончсизлик билан уларни топтамаганида, ана шу мўъжизаларнинг кўпини биз аллақачон англаб етган бўлар эдик.

тараф. Назари паст экан деб, тилида айтмаса ҳам ичида айтади. Бу тайин гап.

Эсонбой дарахтга бетма-бет бўлиб турганида, ариқ бўйида узум узиб қайтаётган Угай она кўриниб қолди.

— Ёнғоқ қоқилмай қолибди-ку, опа,— деди у хурсандчилигини яширмай.

— Кўп ёнғоқ сувга оқиб кетди-да,— деди Угай она ариққа кўз қирини ташлаб.— Қолгани бир халта чиқадими, йўқми... Ишқилиб, қишни чиқарса, бас.

Угай онанинг бу гапи Эсонбойнинг ёнғоқдан умидвор бўлмаслигига ишора. Бўлмаса, кафтдагидек равшан кўриниб турибди, ёнғоқда-ку ҳосил жудаям мўл.

Эсонбой айтмоқчи бўлди: «Ў, опа, нима қиласиз ёлғон гапириб. Ахир, бир соат бурун сиз эмасми, ариқ қирқ кундан бери чиппа қуриб ётибди, кечагина сув келди, деган. Сиз эмасми, сойдан сув ташиб силлам қуриди, болаларнинг бари пахтада, ётарга кетишган», деган. Лекин Эсонбой айтмади. У ана шунақа, ичидагини дарҳол сиртига чиқаравермайди. Лекин бу гал Угай онанинг шу қилганига, қандай бўлмасин ёнғоқ ундириб кетмоқчи.

У яшаб қолган шаҳарда ёнғоқзор бўлмаса ҳам, ёнғоқ кўп. Бозорларда тош ёнғоқ ҳам, ғалвирак ёнғоқ ҳам, ёнғоқ мағзи ҳам доим топилади. Лекин Қорабоғнинг ёнғоғидан йўқ. Ҳамма бало ана шунда. Эсонбой-ку, қишлоғининг ёнғоғини ўлиб қолса мақтамас, бўлса ейди, бўлмаса йўқ. Лекин Саодат (унинг маликаи беозори) ёнғоқ деса ўзини томдан ташлайди. Қорабоғ ҳақида гап кетса, ёнғоғининг таърифини айтавериб, ҳеч кимнинг оғзини очирмайди. «Хотиним-ку бегона жойдан бўлатуриб (хотини асли қаршилиқ), Қорабоғнинг ёнғоғини мақтадими, демак, бу гапидан жон бор», деб ўйлайди Эсонбой.

Хотини ҳам қизиқ-да, Эсонбой қишлоққа жўнаётганида, фақат «ёнғоқ опкелинг» дейди. Бу гал эса у негадир оғиз очмади. Эсонбой кулиб туриб хотинининг эсига солди. «Қўйинг, айтмайман энди, яхшиси Олод бозоридан бориб оламан,— деб ўпкalandи Саодат.

Эсонбой ҳеч қачон хотинига ёнғоқ опкеладан, деб ваъда бермаган. Аммо қишлоққа борса, таниш-билишларидан сўраб-суриштиргани ёнғоқ бўлади. Ҳаммаси ваъда қилади, лекин натижа йўқ. Қайта сўраса, ёнғоқ ҳам гапми, деб писанд қилишмайди.

Саодат айтган гапнинг устида Эмин бор эди. (Эмин Эсонбойга синфдош. «Пахтакор»нинг мухлиси, баъзи-баъзида, стадионда менинг йўқлигим билинжяпти, деб, эринмай-нетмай олти юз чақирим наридан футбол кўргани шаҳарга келиб кетади. Қорабоғдан Москвага, Олимпиада ўйинига борган яккаю ягона шоввоз ҳам шу). У Саодатнинг гапидан хафа бўлгандек, сўз қотди:

— Ундай деманг-э, келин, биз сизга ёнғоқ топиб беролмасак, Қорабоғда нима қилиб юрибмиз. Мана, катта хўжайин қишлоққа борсин, ўзим энг сара ёнғоқдан бериб юбораман. Қолаверса, Эсонбой униб-ўсган ҳовлида ёнғоқнинг энг зўри бор, кўргандирсиз, келин.

Эминнинг бу гапларидан Эсонбойнинг энсаси қотса ҳам, тек ўтирди. «Номард, айтиб нима қиласан, кўнглингда бўлса аллақачон олиб келардинг-да», деган гапни хаёлидан ўтказди. Лекин начора, минг қилса ҳам меҳмон, меҳмоннинг қўлига қарама, деганлар.

Саодат туппа-тузук ўқитувчи, кўп китоб ўқиган билимдон бўлса ҳам гўл-да, Эминнинг гапларига лаққа ишонди, аввалги фикридан қайтди. Майли, унда текинга эмас, ҳеч бўлмаса пулга олиб келинг, деб Эсонбойга тайинлаб қўйди. Эмин яна гапга тушди.

— Уят-э, келин, сиз учун пулга... Ҳе, йўқ, Қорабоғ ёнғоғи пулга сотилмайди,— деди у тантанавор.— Бизга қўйиб беринг.

Қишлоқда ёнғоқни килолаб эмас, доналаб сотишларини ҳам Эминдан эшитишди. Йигирма донаси бир сўм экан.

— Ростини айтсам, келин, бу ишни битта-яримта сўққабаш чол ёки кампир қилади. Кўпчиликнинг ўзидан ортмайди. Мабодо, кимда-ким ёнғоқ сотса, бола-чақасининг ризқини қийибди, деб гап қилишади. Биласиз-ку, қорабоғликлар жудаям серфарзанд халқ. Томорқасида навниҳол кўпайтирмас, лекин уйи бола-чақага тўлиб туришини яхши кўришади.

— Қорабоғ халқи ҳам анойи эмас,— деди Саодат кулиб.— Улар қўйган нарх ҳам шаҳарники билан баб-баравар келади. Лекин барибир қишлоқниқидан сотиб олсак, ютамыз. Фақат, илтимос, бу сафар ўз пулимга келтирасиз.

Эсонбой хотинининг раъйини қайтармади, пулни олди. Лекин бу пулга ёнғоқ сотиб олмаслиги ўзига кундай равшан. Қайси бир йили Иноқ чолдан ёнғоқ сотиб олиб келганида, гузардаги баъзи аёллар гап қилишган: минг қилса ҳам Эсонбойнинг онаси ўгай-да, бўлмаса, ҳовлиларида шундай улуғ ёнғоғи бўлатуриб, бегонадан сотиб олармиди? Бир хил аёллар эса Угай онанинг тарафини олишибди: Эсонбой ҳам кўп зиқна бола чиқди-да, нима, ўша катта шаҳарда уч-тўрт кило ёнғоқ сотиб олишга кучи етмайдими? Қишлоқдан арзонроқ оламан деб шу ишни қилган.

Бу гаплар Эсонбойга ҳам, Отагаю, Угай онага ҳам етиб борган. Тоғ қишлоғида шунақа, мабодо, кўчадан игна топиб олсанг ҳам, ҳамма хабардор бўлади. Эсонбой шаҳарда, ўзи яшаб турган қаватли уйда кимлар яшайди — тузук билмайди. Қорабоғда эса бошқача: бу ерда янгилиги хабарга ўч одамлар яшайди. Улар тўй-маъракаларда бирор янгилик айтишни катта иш деб билишади. Эсонбойнинг назарида ҳамқишлоқлари гўё фақат шу иш билан шуғулланиб юришадиганга ўхшайди. Авваллари, ўзи қишлоқда яшаган пайтлари бунга пайқаман экан.

Эсонбой ўз-ўзидан хижолат чекиб юрди. Ичида ўзини роса сўқди, ўзига қўшиб, ғийбат қилганларни ҳам. Ана шундан бери ёнғоқ деса, энсаси қотади.

— Агар Эсонбой бу қатла ҳам алдайдиган бўлса, мендан эшитадиганини эшитади, келин. Йўқ, яхшиси, ўзим сизга қўл билан оппа-осон қақса бўладиган ёнғоқлардан топдириб юбораман,— деди Эмин.

Ана шу гап чакки бўлди. Саодат, биров ваъда бердими, тамом, шу гапга ёпишиб олади.

Эсонбой хотини тайинлагани учун эмас, Угай она ёлғон гапиргани учун, қасдма-қасдига шу ёнғоқдан олиб кетмоқчи бўлди. Лекин бу ниятини пардалаб айтди: сизга ўзим ёнғоқ қоқиб бераман. Бўлмаса, қолгани ҳам сувга оқиб кетмасин.

Угай она ўзини эшитмаганга солди, «ўт ўрай» деб ўзини безазорга урди. Эсонбой энди қатъий бир фикрга келди: Угай она хоҳ хафа бўлсин, хоҳ хурсанд, у ёнғоқни қоқиб беради, беш-олти килосини ўзига ҳам олади. У тўғри уйга қайтиб, кийим-бошини алмаштирдию яна чорбоққа келди. Теракнинг эрта баҳорда кесиб ташланган шох-шабасидан ёнғоқ қоқишга узун калтак қилиб олди. Бир четдан туриб пастки шохларидан ёнғоқ қоқа бошлади.

Дарахт жуда баланд, жуда баҳайбат эди. Иноқ чолнинг айтишига кўра, ёши уч юз йилдан ҳам ошган. Эсонбой табиатушнос бўлса-да, ёнғоқ соҳасида шуғулланиб кўрмаган. Лекин у Иноқ чолнинг кўп гапларига ишонади. Фанда маълум: ёнғоқ уч юз йил эмас, тўрт юз йил ҳам яшайди. Чол ҳеч бир китобда йўқ гапларни топиб юради. «Ёнғоқ кўп хосиятли дарахт,— дейди у.— Ҳатто, Искандар Зулқарнайн ҳам Урта Осиёни ёнғоқ туфайли

забт этган. Сафарда озик-овқат ўрнида, ўн йилга етадиган ёнғоқ ғамлаб юрган. Шунинг учун ҳам ҳар қандай шаҳарни узоқ қамал қила олган». Чол бунақа гапларни жуда кўп билади.

Қуёш ботай деб қолди. Эсонбой нафасини ростлаш учун навбатдаги йўғон шохга ўтирди, осилган оёғини ликилатди. Пастга қараб олди: ҳазонлар устида ёнғоқлар анча кўпайган. Осмонга қараган эди, шу тобда дарахтнинг энг тепасида, айри шохнинг учиди бир жуфт ғалати ёнғоқни кўрди. Ёнғоқлар ҳар доимгидек яшил эмас, кумуш рангда эди. Катталиги эллик вольтли жажжи чироқчадек келади. Эсонбой: «Ёнғоқлар қуёш ботаётгани учун шундай ранг берармикан, балки ҳавонинг ҳозир пастки қатлами — тропосферада мовий нурлар одатдагидан кўп тўплангандир. Балки, чарчаганим учун кўзимга шундай кўриндимми?» — дея хаёлидан ўтказди.

Ерга тушган, у яна дарахт тепасига қаради. Ёнғоқлар ғира-шира кўзга ташланди. Бирдан момосини, унинг бир китобини эслади. Эсонбой ўшанда — ўн икки яшар бола — мана шу дарахтдан йиқилиб, оёғи лат еб, ёнғоқни кўрарга кўзи йўқ бўлиб ётган маҳалида кампир унинг оёқ-қўлини силаб-сыйпаб, китоб ўқиб берган. Китобнинг қизил ҳошиясию кулранг жилди, кумушранг ёнғоқлар ҳақидаги бир ҳикояти аниқ эсида. Кумуш ранг ёнғоқлар одамга бахт ато этади, дейилган эди унда. Демак ўша китобда ёзилганлари чин гап экан-да. Агар... Унда бу ёнғоқлар... Фанда янги кашфиёт бўлади.

Эсонбой ҳаяжонланди. Шу тобда гўё оламда ундан бахтиёр киши йўқ эди. Кумуш ёнғоқларнинг борлигига нега ишонмасин? Ахир, тоғли Кўхитанг зонаси кашфиётлар, мўъжизалар макони. Бу гап бир ой бурун марказий газеталарда кетма-кет эълон қилинган эди. Эсонбой аслида худди ана шу хабарлар туфайли ўз қишлоғи — ўзи туғилиб ўсган Кўхитанг зонасига икки ой муддат билан сафарбар қилинган. Матбуот хабарига кўра, красноярский форшунослар Кўхитангда ажабтовур форларга кирганлар, қайси бир фор ичидаги чоҳда мўмёланган одамлару ҳайвонлар жасадларини топишган. Иккинчи бир мақолада айтилишича, Кўхитангда бошқа бир экспедиция аъзолари фанда номаълум, олимлар тилида «сув ҳўтиги» деб ном олган ажойиб кўрбалиқлару игуанодон турига оид динозаврларнинг излари қолган метин қатламларини кўришган. СССР Фанлар академияси эса бу йил турли йирик мутахассислар жалб этилган «Аср экспедицияси»ни тузишмоқчи. Хуллас, Иттифоқ матбуоти Кўхитанг номини машҳур қилиб юборди. Марказий матбуотда Кўхитанг номи шов-шув бўлиб турган бир пайтда, Эсонбой аввалги ишонасидан бўшаб, янги жойга ишга ўтган пайти эди. Сектор мудирининг Кўхитангдан эканлигини эшитиб, суҳбатга чақирди. Суҳбат қисқа бўлди: фанда нега Кўхитанг илмий жиҳатдан ўрганилмаган? Бунинг асл сабаби нимада?

Эсонбой ўз фикрини айтди: бу тоғлар Туркманистон ва Ўзбекистон оралиғида жойлашган, айна пайтда исқала республика учун ҳам чекка ҳисобланади. Балки, шу сабабдан ҳам унга кам эътибор берилгандир.

Сектор мудирининг унинг қисқа жавобидан мамнун бўлди, шу билан бирга ўз мақсадини ҳам баён қилди. Республика академияси томонидан Кўхитанг зонасига экспедиция ташкил қилиниши кўзда тутилмоқда. Эҳтимол, унга раҳбарлик қилишни ўзи бевосита зиммасига олар. Унгача, яъни баҳоргача, Эсонбой шу ҳафтадан бошлаб, Кўхитангга сафарбар қилинади. У биринчи галда экспедиция борадиган маршрутларни тузиши, маҳаллий аҳолидан турли маълумотларни тўплаб, ёзиб олиши лозим.

Сектор мудирининг муҳим сирни айтмоқчи бўлгандек, тилла гардишли кўзойнагини олиб, Эсонбойга синовчан

тикилди. «Мақсадимиз, — деди у сирли жилмайиб, — туркман олимларидан ўзиб, тезкорлик қилиш. Сектор мудирининг гап охирида фан ҳам мусобақадай гап эканлигини, бундай рақобат фақат яхши натижа беришини таъкидлаб ўтди. Эсонбой унинг ишончини оқлашга сўз берди.

Мана, сафарнинг илк натижаси — кумуш ёнғоқ. Бу ҳазилакам кашфиёт эмас. Эсонбойнинг қувончи чексиз эди. Нимагадир, ушбу дақиқада ёнида момосини кўргиси келарди. Агар тирик бўлганида Эсонбой унга албатта шундай деган бўларди: Момо! Энди билдим, сиз авлиё, китобингиз тилсимот экан. Сиз айтган кумуш ёнғоқни кўрдим. Лекин унга қандай қилиб эга бўлиш шартлари ёдимдан кўтарилган, сиз уни яна бир марта такрорлаб берсангиз!

Кампир бир пайтлар Эсонбойга кулранг жилдли китобни ўқиб олсин деб, араб алифбосини ўргатмоқчи бўлди. Аммо ота кампирини сўкиб берди, «ёш болани хурофотга бошламанг» деди. У ҳар қандай китобни, агар зеру забари бўлса, тамом, хурофот-бидъат деб ҳисоблар эди. Эсонбой кеч бўлса ҳам бу имлони ўрганди, аммо, минг афсус, ўша сеҳрли китоб энди қўлдан бой берилган. У момо вафотидан кейин ҳам ўймакори сандиқ ичида турарди. Угай она «эски сандиқ уй ҳуснини бузади» деб, уни сомонхонага чиқартириб ташлади. Сомонхона эса тасодифан ёниб кетди. У шундан бери кумуш ёнғоқ тўғрисида ҳеч бир хабар учратмади. У қанақа китоб эди? Уни ким, қачон ёзган — бу Эсонбойга қоронғу. Эҳтимол, ўша китоб дунёда ягона нухада бўлгандир. Яна ким билади дейсиз.

«Кумуш ёнғоқни қўлга киритишнинг беш шартлари», — дерди кампир.

Лекин момонинг бир гапи Эсонбойнинг ёдида қолган: кумуш ёнғоқ бахт келтиради. Аммо уни кўрган киши то узиб олмагунча, ҳеч кимга буни айтиши мумкин эмас. Бундан ташқари, кумуш ёнғоқни қўлга киритишнинг бошқа шартлари ҳам бор. Бунга амал қилмаган фалокатга йўлиқади. Афсус, момоси китобдан ўқиб берган ана шу шартларни Эсонбой унутган. Кумуш ёнғоқни узганда аллақандай гиёҳни қўлга ўраб олиш керак, бўлмаса у заҳарли эмиш. Қандай гиёҳ, ким билсин? Ёнғоқ етмиш хил дардга даво, шифо бўлармиш. Хуллас, кумуш ёнғоқни узиш учун шартларни билмасанг, бариси бекор. «Эҳтимол, отам билар», — деб ўйлади Эсонбой. Йўқ, отаси бундай ҳикоятларни уйдирма деб билар эди, эшитишга ҳам тоқати йўқ эди. Балки амакиси билар бу шартларни. Момоси ҳар қалай уни «ўлсам, чироғимни ёқадиغان шу», деб умид қилар эди.

Эсонбой жадал қадам ташлаб, уй томон кетди. Боғ кенг, атрофи лойдеворлар билан ўралган, аммо қаровсиз эди: йўлни қоратиканлар босиб кетган, узум вайишлари қулаб ётар, ариқдан балчиқ ҳиди келар эди. Ун беш йил аввал, у ўқишга кетган йиллари боғ анча тузук эди. У бу боғни яхши кўрарди, ичидан чиққиси келмасди, нимаики иш бўлса берилиб бажарар эди. Момоси унга: «Мени яхши кўрсанг, шу боғни унутма» дер эди ҳар гапининг бирида. Момосининг айтишича, бу боғ бир пайтлар Ҳақберди деган бойники бўлган. Эсонбойнинг бобоси шу боғда чоракорлик қилган. Кейин, инқилоб бўлиб, бой афғонлар юртига кетгач, боғнинг ярми Эсонбойнинг бобосига теккан, қолгани колхоз ихтиёрига ўтган. Боғни қоқ иккига бўлиб турган қалин ёввойи жинжак ўт босган пахсадвор бор. Момоси шунини кўрсатиб, фахр билан гапирарди: «Мана шу бармоқ излари бобонгники, болам». Момоси Бобо ҳақида кўп нарсалар айтиб берган бўлса ҳам, Эсонбой мана шу бир туп ёнғоқ билан боғлиқ воқеаларни кўпроқ эса сақлаб қолган. Момонинг айтишича, девор ёнида бўй

чўзган мана шу бир туп ёнғоқнинг икки йўлдоши кесилиб кетган. Эсонбойнинг бобосига ер-боғ теккан йили у ана шу уч туп ёнғоқни кесиб ташламагани учун суд қилиниб, колхоздан ҳайдалган.

Ушанда момоси ёшгина жувон, қўлида ҳали қоринсочини ҳам тўкмаган гўдак, яъни Эсонбойнинг бўлажак отаси бор экан. Бир куни Бобо, у пайтда қирққа кирган қирчиллама эркак, уйга хафта бўлиб қайтади. «Қани, болани кўтар!» деб буюради Бобо хотинига. Момоси «қаёққа» деб сўрамайди ҳам. Эгнига мурсагини ташлаб, эрининг орқасидан эргашади. Бобо уни тўғри чорвоққа, уч туп ёнғоқ олдига бошлаб боради.

Уша кунларда «феодализми таг-томири билан йўқ қиламиз» деган гаплар чиққан экан. Район катталаридан бири, феодализмнинг қолдиғи сифатида, бойлар ҳовлисида қолган ёши улуғ дарахтларни ҳам кўпориб ташлашни буюрибди.

Орадан кўп ўтмай, икки милиционер боққа тўрт аррачини бошлаб кириб келишади. Бобо билан момоси ҳам икки дарахтни жон-жаҳди билан ҳимоя қилишади. Шундан кейин милиционерлар Бобони олдига солиб, идорага олиб кетади. Бобо кета-кетгунча момага тайинлайди: «Хотин, ёнғоқни кестиргани қўйма!»

Момо эса қўлидаги гўдакни учинчи ёнғоқ тагига қўйиб, ўзи қўриқлаб турган ёнғоқ танасини маҳкам қучоқлаб олади. «Авал мени тилкаланглар, кейин майли» деб йиғлайберади. Келганлар чақалоқ «қўриқлаган» ёнғоқни арралашади. Аррачилардан бири сал эспироқ эканми, ҳар тугул шерикларига қараб: «Қўйинглар, кетдик, шундай улуғ дарахтни кесиб нима қиламиз, бўлди-е, мен иккинчи бундай ишга қўл урмайман»,— дейди аёлнинг фарёдига чидай олмай. «Бизга бу ишни қиломиб топширишган, бўлмаса ўзимиз ҳам моянасиз қоламиз-ку»,— дейишган қолганлари.

Бобо «феодализм илдизини кўпоришга тўсқинлик қилгани учун» суд бўлиб колхоздан ҳайдалади. Лекин, оқибат шу бўладики, ҳеч ким дарахтларга тегмайди. Бобо иккинчи ёнғоқ омон қолганини эшитиб, кўп севинади. Ҳатто, дард тегиб, бу ёруғ дунёни тарк этаётган чоғида ҳам, момосига ана шу икки туп ёнғоқни ёмон кўзлардан асра, деб васият қилади. Момоси бу гапларни Эсонбойга айтатуриб, «менинг ҳам сенга васиятим шу, болам» дерди.

— Хўп, момо, хўп, кўнглингизни тўқ қилинг,— деган эди ўшанда Эсонбой.

Йўқ, Эсонбой қўш ёнғоқнинг бирига посбонлик қила олмади. Ёнғоқнинг бири, девор ортида қолгани кесилиб кетди. Бобо бир замонлар ҳикоя қилган ўша дарахтни жувозкаш Рўзиев кесиб қўйди. У киши ҳам бу қилмиши учун колхоз клубида суд қилинди. Эсонбой ўша йили мактабни битираётган эди. У ҳам судда гувоҳ тариқасида иштирок қилди. Ҳофизаса ўткирлигимиз ёки бобосидан хотира бўлган улуғ дарахтнинг кесилганлигидан қаттиқ таъсирланганлиги сабабми, ишқилиб, ўша кунлар бир умрга қалбида парчинланиб қолган.

Илгариги колхоз клуби кўп катта эмас, фақат саҳнаси пана қилинган, деворларидан қип-қизил бўлиб пишган тоғолча шохлари осилиб тушган.

— Жувозкаш Рўзиев, нега шундай улкан ёнғоқни кесдингиз? — деб сўрайди суд раиси. Унинг юзидан баджаҳллиги шундайгина билиниб туради.

Жувозкаш Рўзиев улардан чеккада, омонат стулда ўтирганича йиғилганларга қарайди, индамайди, кейин клубнинг девори томон ўгирилади.

— Урнингиздан туриб гапиринг,— дейди суд раиси.

— Мана шу тоғолчани мен экан эдим. Мана, меваси шундай мазали денг. Агар есангиз, онадан қайта туғилгандай бўласиз.

Суд раиси бирпас унинг гапини англамайди, кейин клуб деворида осилиб турган тоғолчани кўриб, негадир аччиғи чиқади.

— Мен сиздан тоғолчани эмас, ёнғоқни сўраяпман, ёнғоқни,— дейди у ўшқириб.

— Агар сиз бу тоғолчани еб кўрганингизда... билар эдингиз,— дейди жувозкаш ҳамон девор томон қараб. Суд раисининг тоқати тоқ бўлади.

— Ёнғоқни сўраяпман,— дейди у столни муштлаб. Жувозкаш бўлса ўтирганларга бирма-бир қараб чиқади.

— Шу... жувозкунда учун кесган эдим,— дейди у.

— Нега рухсатсиз кесасан? — Судьянинг овози яна баландлайди.

— Тоғолча жувозкундаликка ярамайди. Тол ҳам,— дейди жувозкаш йиғламсираб.

— Нега рухсат олмадинг дейман? — Судья баттар хуноби ошиб ўрнидан туриб кетгудай бўлиб бақиради.

— Рухсат? Рухсат... рухсат... — жувозкаш ниманидир кўзлари билан излайди.— Рухсатми? Рухсатни... рухсатни... — У ўзича бир нима деб минғиллайди.

— Нима?! — дейди суд раиси.

Жувозкаш ёшли кўзлари билан кимгадир қараб олади-да:

— Рухсатни... ёнғоқнинг ўзи берган эди,— дейди.

Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулади. Ҳатто унга нафрат билан қараб турган Эсонбой ҳам кулгиси қистаб, илжаяди.

— Майнавозчиликнинг кўй,— дейди суд раиси.

— Ўтирсам майлими, оёқларим шишган, касалман,— дейди жувозкаш.

Суд раиси аччиқланиб, қоғозга энгашади, кейин ёнидагиларга бир нима дейди. У ниҳоят бошини кўтариб, жувозкашга қанчадир пул жарима солинганлигини эълон қилади.

Жувозкаш хўнграб йиғлайди.

Эсонбойнинг ёдида қолгани шу. «Ажаб замонлар экан, ўша пайтда бир туп дарахт учун ҳатто қамашгаче жазо берилар эди, ҳозир бутун бошли боғни хароб қилган киши эса, жазо ўрнига мукофот олади»,— дер эди Иноқ чол бу воқеани эслаганларида.

Эсонбой ҳалигача ич-ичидан куйинади. Момосининг васияти бесамар қолганидан эзилади.

Мана бугун ўша уч туп ёнғоқдан ёлғиз қолгани олдида бирпас тураркан, момоси хотираси учун барпо қилинган ёнғоқзорни эслади.

Эсонбойнинг бу ташаббусини хотини Саодат эшитиб, ўшанда роса кулганди: «Қўйинг-э, ўша ёнғоқзорингиздан ҳам бизга бир кило ёнғоқ тегиши гумон. Туғилиб ўсган ҳовлингизда уч юз йиллик ёнғоқ бор, деб мақтанасиз-у, лекин, бирор кило келтирай ҳам демайсиз». Эсонбойнинг аҳди қаттиқ эди, икки йил бурун совхоз боғига келиб, ёнғоқ эктирди, боғ барпо қилди. Аммо у ҳали ҳосилга киргани йўқ.

2

Туш пайти бўлди. Қуёш осмонни худди девордай оқартириб юборди. Эсонбой катта тол тагида отаси билан чой ичиб ўтирар эди. У қачонлардир мактаб ҳаваскорлик тўғрисида ижро этган Навоий родини эслади. «Астрободнинг бир куни йилнинг тўрт фаслига тенг. Кеча ёмғир ёққан эди, бугун қарасанг чарақлаган офтоб». Кўҳитанг ҳам худди шундай: ҳозир куз бўлса-да, қуёш чарақлаб турибди. Кечаси эса совуқ деб ўйлайди Эсонбой. Тўғри, бу ерда ўзини Навоий каби сургунда деб ҳис қилмайди. Аксинча, ҳазин юрагида шодлик ўти ёнади, ўзида зўр бир ирода пайдо бўлганлигини сезади. Хаёлида «сен кимсан, қайси диёрдансан, ким-

нинг насли-насабидансан» деган савол пайдо бўлади, танбалона уйқусирашлардан халос бўлиб, чоллар даврасини кўмсайди. Улар билан суҳбат қуриб, саволларига бир қадар жавоб топгандай бўлади. Бу гал ҳам шундай нияти бор эди, аммо ўтган йил ёмон келди. Кўпни кўрганларнинг анчаси қазо қилди. Иноқ чолнинг айтишича, илон йили хосиятсиз келар эмиш.

Эсонбой хаёлида илонни тасаввур қилган эди, кафтини бир нима чимиллатиб ташлади. Сесканиб кетди. Энгашиб қўлига қаради: чумоли. Уни авайлабгина олиб, ерга қўйиб юборди. Худди шу пайт Ўгай она қатиқ олиб келди.

— Чумолими? — деди отаси. — Шу жониворни кўрсам, онам раҳматлининг гапи эсимга тушади. «Қара, ўғлим, ҳаёт ширин, шунинг учун ҳам мана бу чумоли дон-дунни тинмай ташийди», дер эдилар ў киши.

— Ўлдир-э, — деди Ўгай она Эсонбойнинг ҳаракатини кузатиб. — Шира излаб келган-да, яшшамагур.

Эсонбой индамай, чумоли тол танасига чиққунча кузатиб турди. Шабада эсиб, толнинг қуриган попуклари гиламга тўкилди.

«Тезроқ амакимни топиб, кумуш ёнғоқлар ҳақидаги шартларни сўраш керак», деб ўйлади Эсонбой.

Отасидан қандай қилиб амакисиникига боришга руҳсат сўраса экан? Кўп йил бўлди, отаси ўз укаси билан қаттиқ аразлашган. Эсонбойнинг эсида, уларнинг сомонхонаси ёниб кетган эди. Ушанда буни Амакидан кўришган. Ўгай она кенжа қизидан эшитибди: амакиси сомонхона ёнида папирос чекиб ўтирган эмиш. Уша йиллари амакисининг хотини ўлган, шунинг аламига у анча-мунча ичишга берилган эди. Лекин у бировга озор берадиган, зарар етказадиган киши эмас эди. Шунинг учун Эсонбой, «ёлғон, амаким бу ишни қилмаган», деган эди. «Мен сенга ҳали ёлғончи бўлдимми?! — деди Ўгай она шангиллаб. — Уша пияниста амакинг кўзини чапараста қилиб, укангни кўрқитган ҳам».

Орадан кўп ўтмай айбдор топилди. Иноқ чолникига келган меҳмоннинг икки ўйинқароқ ўғли гугурт қақиб ташлаган экан. Буни чолнинг невараси кўрган экан. Лекин бунгача Ота укасидан кўп хафа бўлиб юрди, дуч келган ерда уни ёмонлади. Амакиси ноҳақ гапга чидаёлмай, ичиб келиб, Отани сўкиб кетди. Бу ҳақоратга чидаёлмай Ота уни судга берди. Мана шу можародан сўнг улар қаттиқ аразлашган.

Ўгай она дастурхонни йиғиштириб кетгач, Эсонбой отасининг авзойига қаради. У бугун анча хушчақчақ, очилиброқ ўтирарди.

— Амакимдан бир хабар олсам, деган эдим, тоғдан келтирган гиёҳларини кўрмоқчи эдим, — деди Эсонбой ерга қараб.

Ота негадир бу сафар унчалик қаршилик кўрсатмади. Унга шошмай тур, деган ишорани қилди. Сўнг, ёнчиғидан бир даста пул санаб «амакингга бериб қўй, нима учунлигини ўзи билади», деди у.

Эсонбой отасидан ҳеч гап сўрамай кўчага чиқди. У ҳайрон эди: наҳотки отаси Амаки билан муносабатини тиклаган бўлса. Йўқ, кечагина улар кўчада бир-бирларига рўпара келишганда ҳам индамай ўтиб кетишди-ку. «Унда отам амакимдан қачон қарз олган экан, нега шу пайтгача бу пулни қайтармаган?» — деб ўйлади у. Нима бўлганда ҳам Амакининг ўзидан сўраб билади.

Эсонбой Амакининг уйига келганида, қари тол кўланка солган дарвоза одатдагидек занжирланмаган, ҳовли чеккасидаги ошхонада қироқ ёниқ эди.

Амаки тилак ўтидан¹ қайнатма тайёрлаётган экан. Кенжа ўғлининг кўзи оғрибди.

— Момом ҳунарини сизга қолдирган экан-да, — деди Эсонбой.

Амаки кулди.

— Йўқ, мен ўт-ўланнинг сирини раҳматли янгандан билиб олган эдим. Унга онам кўп нарса ўргатиб кетган экан.

— Ҳа, момом кўп нарса билар эди, — деди Эсонбой. — Хат-саводи зўр эди-да.

— Ҳа, — деди Амаки, — кўзлари ожиз бўлиб қолган-да ҳам биргина шикоят шун бўлди: «Эсиз, энди китоб ўқий олмайман-да, шуниси алам қилади», деганди.

Амаки Эсонбойни меҳмонхонага бошлади. Амаки-жиян бирпас гурунқ қилишди. Амакининг ичида гап кўп экан.

— Қарияпмиз, — деди у ғамгинлик билан. — Акам билан ярашиб олсак бўлармиди? Менинг ундан гинам йўқ. Утган гап ўтиб кетди.

Эсонбой қулоқларига ишонмади. У негадир, агар Ота Амакининг олдига бош уриб келса ҳам, юзига қарамайди, деб ўйлар эди.

— Кеча, — деб гап бошлади Амаки, — йўлда акамни кўрдиму эзилиб кетдим. Акам бир пайтлар мени деса ўлимдан ҳам қайтмас эди. Кечагидек эсимда. Урушдан олдинги пайтлар эди. Мен ўн-ўн бирларда, акам ўн уч ёшлар атрофида бўлса керак. Ака-ука кечкурун даладан қайтардик. Жаркўчада бизни бир қопонғич ит қувлади. Ит бизга етай деганда, акам «ё!» деб бақирди. Мен ерга юзтубан ётдим, акам устимга энгашиб, мени итдан пана қилди. Ушанда мен қолиб, акамни ит талади, орқасидан бир парча гўштини узиб олиб кетди. Эҳ, ўша кезлар биз бошқача эдик, аҳил эдик.

Унинг дардли, ғамнок товуши Эсонбойга ҳам таъсир қилди. Нимагадир у ҳам Амакининг фикрига қўшилди. Рост айтди, ака-ука ярашса ёмонми? Агар улар олдинроқ ярашганларида, эҳтимол, Ота ўзининг аввалги ҳалоллик ҳақидаги фалсафасини ўзгартирмаган бўлармиди? Ота яққаланиб қолди. Унинг кими бор ахир? Бошқа оға-иниси бўлмаса? Бир пайтлар у билан бирга ичиб юрганларнинг олди ўлиб, кети ўзларини эплай олмайдиган бўлиб қолган. Балки отаси ҳам ярашишни хоҳлар-у, лекин ўзини дийдаси қаттиқликка солиб юргандир. Эсонбой балки унинг қадрига етмаётгандир. У Отани ҳамиша ҳурматлаб келган, лекин кўнглини унга ҳеч қачон очиб гапирмаган, ҳамиша улар ўртасида қандайдир бегоналик, қандайдир бир ғов бор. Бу ғов чочон пайдо бўлган, нега у ахён-ахёнда шуларни ўйлаб қолади. Балки Ота иккинчи бор уйланганлиги учун гўдак қалби озор чеккану ўшани унутолмай юргандир. Агар шундай бўлса, киши улғайганида тушунади, Отанинг ҳақ эканлигига иқрор бўлади. Шундай бўлгач, нега у шу кунга қадар Отани ўзига нисбатан бегона сезади? Балки, Ота болалигида уни уриб-сўкиб юргани учунми? Ахир, ўз боласини уриб-сўккан бир унинг отаси эмас-ку? У кўпдан бери бу боши-охир йўқ саволларга жавоб топа олмади. Бунга балки унинг ўзи айбдордир. Мана, шунча ёшга кириб, у Отага нима мурувват кўрсатди? Дард-азоб чекиб ётган кезларида ундан вақт-бевақт хабар ололдими? Отанинг қўлтиғига кириб, оғирини енгил қилдими? Балки у худбинлиги учун Отага яқин бўлолмагандир. Шунинг учун ҳам у Отага ёлғон гапирар. Эсонбой Отага кечагина айтган ёлғон гапларини эслади: «Ҳозир икки жойда ишляяпман, илмий текшириш институтида илмий ходим (аслида лаборант, холос), университетда ҳам дарс бераман (биология факультетининг кечки бўлимида ҳафтасига икки соат дарс бериши айтилмайди). Хуллас, ҳурмат-обрў бор, таниш-билишлар кўп. Хотинининг ишхонасидан янги йилгача квартаира беришга ваъда қилишяпти».

¹ Тилак ўти — Кўхтанганда ўсадиган шифобахш гиёҳ.

Кеча у шу сийқаси чиққан гапларини яна такрорлади. Дунё қизик-да, сен бир ёлгон айтсанг, у сенга икки ёлгон бўлиб қайтади. Мана, Угай она ундан ошириб гапирди. Ёлгон бобида у Эсонбойдан ўтиб тушади. «Хай, Эсон, сен-ку бу ҳовлидан чиқиб кетиб, отангинг зулмидан қутулдинг. Балога қолган биз. Уртада беш-олтита фарзанд бор, бўлмаса мен ҳам ҳайё-хув деб бошимни олиб кетардим бу ердан. (Қариқиз бўлиб зўра эрга текканлигини унутган. Эсонбой эсини танибдики, у бу гапни доим айтгани айтган, лекин кетиб қолмаган. Дан-ғиллама уй-жой, серҳосил, серсув ер-томорқани бошқа аёл ташлаб кетса кетар-у, лекин Угай она ўлиб қолса ҳам кўзи қиймайди). Утган ҳафта отанг мени уриб ўлдириб кўяёзди. Ҳалиям, мана, биқинимни ололмайман, зиркирайди»,— деди у. Ота бу гапнинг ёлгонлигини билса ҳам, аввал хотинига, кейин Эсонбойга мамнун қараб кўяди. Унинг бу қарашиди: «Мана, кўрдингми, бу аёл мендан кўрқади, сизлардек хотинни аяб-сийпаб ўтираманми», деган сохта ғурур яширинган. Эсонбой яхши билади, Ота Угай онани ҳеч қачон урмайди, кучи ҳам етмайди — бир қўли чўлтоқ, унинг жуда аччиғи чиқса, чап қўли билан калиш отади. Шундан сўнг у бир ҳафтагача таънаю маломатдан қутулолмай юради.

Угай она рўзғордаги камчиликларни ҳам гапиравериб чакаги тинмайди. Ҳолбуки, туриш-турмуши, мол-дунёси ҳаммаси етарли.

Эсонбой бир нарсага қизикарди: Ота-ку, билади, Угай она ёлгон гапирди. Аммо у Эсонбойнинг ҳам ёлгон гапиршини билармикан? Балки сезгандир, шунинг учун ҳам кеча, бу сафар Анорхолни ўқишга киргизасан, деб синамоққа айтган бўлса-чи? Угай она ҳам, Ота ҳам уни ўқишга қўймоқчи эмас эди-ку.

Эсонбойнинг кўнглидан шундай гаплар кечди. Бунга Амаки фаҳмлагандек, шундай деди:

— Бенуқсон киши борми бу дунёда. Отанинг раъйига қараш керак. Урушда қон кечган, кўпни кўрган.

«Амакимнинг гапи тўғри,— деб ўйлади Эсонбой.— Отам қарияпти. Унинг боши оғиб айтган ҳар қандай гапи учун айблаш ярамайди».

Эсонбой Ота бериб юборган пулни эслади, қўйнидан олиб Амакининг олдига қўйди.

Амаки пулни ким бериб юборганлигини эшитиб, ғалати бўлиб кетди. Кўзларида нур, лабларида табассум жилва қилди.

— Бу кунни узоқ кутдим,— деди у ўйчанлик билан.— Отанг бир кунмас бир кун шундай қилишига ишонардим.

— Нима, отам пулни бермай кетади, деб ўйладингизми? — сўради Эсонбой.

— Бунинг тарихи узун, жиян,— деди Амаки.— Мен бу пулга зориққанимдан эмас, отангда... отангинг инсофга келганидан хурсандман.

— Нима гап бўлган ўзи ўрталарингда? — деди Эсонбой.— Ростини айтинг, отам сиздан пул сўрамас эди, пулга муҳтож жойни ҳам йўқ.

Амаки пулни санамади, уни шундоққина жавон тортмасига солиб қўйди.

— Майли, жиян, энди айтаман,— деди Амаки,— шунча йил сир сақлаганим етар. Оқибати яхшилик билан тугади-ку.

Бу воқеа Эсонбой мактабни битирган йили, яъни ёнғоқ кесилган кезларда рўй берган. Ушанда ёнғоқни кесган киши — жувозкаш Рўзиев эски клубда суд қилинди. Суд ҳайъати айбдордан ёнғоқнинг тўрт йилда берадиган даромадини ундирди олишга ҳукм қилганди. Шундан сўнг Рўзиев Амакининг уйига йиғлаб келади: «Жўжабирдай жонман, ёрдам қилинг, айб менда эмас,— дейди.— Ўша ёнғоқни кесишга акангиз рухсат берган

эди». Амаки унинг гапига ишонмайди. «Ёлгон айтсам, етти болам жувонмарг бўлсин,— дейди.— Акангиз билан омборчи иккаласига колхоз зиғирдан текинга жувозмой чиқариб берардим. Жувозкунда ишдан чиқиб қолган эди, акангиз, «бор, колхознинг қайси дарахти яраса, кесабер», деди. Мен бўлса, одамлар гап қилмасин деб, оламга берилган, лекин рўйхатга киргизилмаган томорқасидаги ёнғоқни кесай дедим. Уёғи ўзингизга маълум. Сиз мени боғдан чиқариб юборганнингиздан кейин, акангизнинг олдига бордим. Акангиз бўлса: «Майли, энди кесабер, жуда нари борса, штраф тўларсан, ярмига қарашиб юборарман», деди. Мен бўлса, «шу акангизга сўзингиз ўтмайдими?» десам, «э, қўй ўша тиржиқни, дарахтга қолганда ҳеч кимни аямайди, фақат, менинг номимни ёмонга чиқармай, ҳамма айбни ўз бўйнингга ол», деди. Суд бўлиб ўтгандан кейин, мени уйдан қувиб чиқарди. Илтимос, акангизга айтинг, ҳеч бўлмаса, жариманинг бир қисмини тўласин»,— деб ялинди жувозкаш.

Шунда Амакининг кўнгли бир нимани сезгандай бўлади. Амаки Отага Рўзиев айтганларини такрорлаб, кейин, «шу гап ростми?» деб сўрайди. «Ёлгон» дейди Ота. Унинг бўйнига олмаганини кўриб Рўзиев йиғлаб юборади. Амакининг унга раҳми келади. «Йиғламанга,— дейди унга.— Мана бўлмаса, акамнинг ўрнига мен тўлайман». Шундай деб унинг қўлига икки юз сўм тутказади, «шу етадимми?» деб сўраса, «етади» дейди Рўзиев. Ота индамай чойини ичаберади. Мана, неча йиллар бўлдики, Амаки бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этган эмас. Рўзиевга ҳам, «бу гапни ҳеч кимга айтмайсан» деб тайинлайди. Орадан шунча йиллар ўтиб энди Ота Рўзиевга берилган пулни бериб юборибди. Бу деган сўз, Ота ўшанда Рўзиевга ёнғоқни кес, деганини бўйнига олиш. Кеч бўлса ҳам гуноҳини бўйнига олибди.

«Ҳа, мана гап қаерда экан. Мана нима учун бечора жувозкаш ёнғоқни ким кесишга рухсат берганини айта олмай чайналган, кейин, «ёнғоқнинг ўзи рухсат берган эди» деб, роса кулгига қолган.

Эсонбой бу гаплардан ҳангу манг бўлиб қолди. «Ўз отасининг кимлигини билмаган фарзанд фарзандми? — деб ўйларди у ичида.— Ака-ука ўртасида шунча гап ўтибди-ю, мен беҳабар юрибман».

Эсонбой мана шу сирдан хабардор бўлдию Отадан кўнгли қолди. У Амаки билан узоқ гаплашгиси бор эди, аммо унинг кумуш ёнғоқ ҳақида ҳеч гап билмаслигидан ҳафсаласи пир бўлди. Амаки ёшлигида ғўза чопиқдан, пилла қуртига барг кесишу қиш кунлари ғўза чувидан қўли бўшамаган. Онаси унга бир кунни ўша қалин муқовали китобдан ул-бул нарсани ўқиб бермоқчи бўлганида, «она, нимага ёшлигимизда ўқиб бермадингиз, энди каллага кирмайди, мия қотиб қолган», дебди Амаки.

— Момом нима жавоб қилди? — сўз кистирди Эсонбой.

— Нима дерди, «менинг ҳам ўша йиллари ишу ташвишдан қўлим бўшамади, кейин, ўша пайтларда, бундай китобларни кўрсалар, обориб қамашарди, жон болам», деди... Нимага керак бўлиб қолди бу ривоят ўзи? — деди Амаки ҳайрон бўлиб.

Эсонбой Кўхитанга оид нимаки ҳикоятю ривоят бўлса, барчасини йиғайтганлигини айтди.

— Каттамининг топшириғи шу,— деди у.— Кейинги йилда экспедициямиз келади. Шу зонани ўрганамиз.

Амаки бу гапдан хурсанд бўлди, у дуторга хийла чаптаст эди, ўрнидан туриб, асбобни олиб машқ қилди, бу билан ҳикоятни билмаганини айб ҳисоблаб, шуни ювмоқчи эди. Эсонбой амакисининг қадоқ қўлларига қараркан, шундай хулоса қилди: бунда айб нима, болалиги оғир таҳликада ўтган бўлса.

Амакида афтидан ўша даврни фикр-муҳокама қилишу кейин нимаики ёрдам лозим бўлса, тайёр эканлигини билиш истаги бор эди, аммо Эсонбой бунга имкон бермади.

— Эрта-индин бафуржа суҳбатлашсак, бугун озроқ ёзадиган ишларим бор,— деди Эсонбой ўрнидан тураётиб.

— Эҳ, янганг тирик бўлганда, сенга ҳозир кўп нарсани айтган бўларди,— деди Амаки афсусланиб.— Ҳа, айтганча, Иноқ бова ҳам кўп гапни билади. Лекин мазаси йўқ, деб эшитган эдим. Балки тузалгандир. Шунга учрашсанг, зарар қилмас эдинг.

Эсонбой бу маслаҳатдан севинди — рост айтади, бу чолда гап кўп. «Иноқ бова» Эсонбойларнинг кунботар томондаги қўшниси. Эсонбой бу ердан чиқиб тўғри Иноқ чолниқига жўнади.

3

Иноқ чол ҳовлисида йўқ эди. Бир табақали эски, нақшинкор эшигига номига занжир солиниб, бир қарич сим билан чатилган. Эсонбой эсини танибдики, чол ҳарвақт шундай қилади. «Одам уйини эмас, тилини эҳтиёт қилиши керак», дер эди у, бу одатидан ҳайрон бўлганларга. Чол ҳақиқатан ҳам тилини эҳтиёт қилади: одамлар билан хушмуомалалик, ҳеч кимнинг дилини офритмасликка уринади. Чол бир пайтлар ҳофиз бўлган. Айтишларича, бир бадахшонлик ҳофиз билан айтишувда саккиз соат қўшиқ айтиб, ғолиб келган экан.

Эсонбой эшик олдидан тезда келавермади. Чол бирор ёқдан келиб қолар деб ўйлади. Кўнглида ҳовлини томоша қилиш истаги туғилди, бўйи тенги пахса девордан узалиб, ҳовли ичкарисига қаради. Хуржуннусха қилиб қурилган ўша таниш уй ҳамон бус-бутун, аммо бу йил оқланмапти. Ҳовли аввалгидек сариштали эмас. Чол кампирни ўлгандан бери ичадиган, ёшларга қўшилиб улфатчилик қиладиган бўлган, буни қайси бир йили Эминнинг тўйида Эсонбой ўз кўзи билан кўрди. Лапар айтиб ўйинга тушди, турли-туман ривоятлари билан даврани қизитиб турди.

Эсонбой кўчани бир айланиб, яна бу ерга қайтиб келарман, деган ниятда жойидан қўзғалган ҳам эдики, эллик қадам наридаги ҳовлидан бир бола чиқиб келди. Уни кўриб Эсонбой тўхтади. Қўли билан имлаб болани чақирди. Бола чиққан ҳовлига чолнинг катта қизи келин бўлиб тушган.

Бола етиб келиши билан, Эсонбойнинг саволини кутмасдан:

— Бобом уйда йўқ,— деди,— мактабда семичка сотиб ўтирибдилар.

У бу гапни шундай оҳангда айтдики, Эсонбой «бор, чақириб кел» деса, бажонидил бориб келишга тайёр эди. Афтидан, бола бобосини яхши кўрса керак ё бўлмаса ҳовлининг ишидан қочшга бирор баҳона ғанимат. Эсонбойнинг иккинчи тахмини тўғри чиқди. Уша ҳовлидан, боланинг онаси бўлса керак, товуш қилиб, хуноб бўлаверди.

— Сени чақиряптими? — деди Эсонбой болага.

Бола бош қимирлатди. Эсонбой боланинг тезда орқасига қайтавермаганини кўриб, диққат бўлди.

— Боргин энди, онанг чақиряпти-ку,— деди болага.

— Қалампир уздиради,— деди бола ерга қараб.

— Нима бўлибди, онангга ёрдам қилгин-да.

— Томорқамиз тўла қалампир,— деди бола.— Онам ҳаммасини менга соттиради. Дарс қилишга қўймайди.

— Отанг-чи, отанг? У киши сотса бўлмайдими қалампирни?

— Отам пахтада, ётарга кетган,— деди бола.— Онам бўлса, қалампирни сотиб пул тўпла, бўлмаса ўқишга

кира олмайсан, дейди. Шу гап тўғрими, Эсонбой ака?

Эсонбой ўйлаб туриб қолди. Нима десин?

— Шаҳарда пул керак,— деди у болага.— Ҳаводан бошқасини сотиб оласан. Узинг учун керак. Аммо калланганда ҳеч нарса бўлмаса, пулинг бўлгани билан ҳеч нарса қила олмайсан... Шундай қилиб, бобонг мактабдами? Дарслар тугаган шекилли...

— Иккинчи сменда ҳам болалар ўқишади,— деди у.

Бола яна нимадир демоқчи эди, онасининг қарғаб чинқирганини эшитиб, бошини солинтириб, орқасига қайтди. «Бунинг ҳам муштдай бошига шунча ташвиш», деб ўйлади Эсонбой. Бола зеҳнли кўринади, унинг гапига жуда қизиқиб қулоқ солди. Демак, бир гап чиқади,

Момосининг бир гапи эсига тушди. Эсонбой тўрт ёшга кирганда, ўрик гулини тўкканини кўриб, ҳаммани саволга тутибди: нега ўрик гулини тўкди, нега?

Биров, шамол бўлгани учун тўкилади, деса, биров ёз келгани учун депти. Биров бўлса, дарахт қаригани учун, депти. Аммо у жавобдан сира қониқмаган экан. Момоси бўлса, дарахт энди ўрик қилиши учун гулини тўкди, деганидан сўнггина, Эсонбой хурсанд бўлган экан. Ўрикда довча пайдо бўлгач, Эсонбой пастки шохидан узиб олиб, овқат устида ҳаммага шундай депти: мана, кўрдингларми, ҳаммаларинг билмас экансизлар, момом тўғри айтибди, ўрик мева қилиш учун гулини тўккан экан.

Момоси бу гапни ўлими олдидан ҳам эслади. «Одам-зод аввал гул бўлади, кейин мева, кейин туршакка айланади, болам»,— деди у Эсонбойга тасалли бергандай.

Ушанда ҳам ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетган, ўриклар роса гулга кирган эди. Момоси арилар гўн-ғиллаб, бол тераётган улкан ўрик тагида ётиб жон берди.

Эсонбой боланинг гапи билан уч юз қадам наридаги бир пайтлар ўзи ўқиган мактабга йўл олди. Мактаб ҳовлисига яқинлашганда, ҳеч кимга эътибор қилмай, гап талашиб келаётган икки кишига кўзи тушди. Улардан бири — ёши элликлардан ошган, доим болаларнинг қулоғидан чўзиб юрадиган муаллим Қурбонов, иккинчиси бўлса Иноқ бобо эди. Эсонбой ўзини тут панасига олиб, уларни бирпас кузатиб турди. Қурбонов қўлидаги халтачани чолга узатиб, хитоб қилди:

— Бова, бу даргоҳда иккинчи бор қорангизни кўрмай! Йўқса, хапа қиламан. Неварангиз тенги қизларга тикилиб ўтиришдан бошқа касмин¹гиз йўқми? Садқаи манави соқол! Семичкани, мана, бекатда сотинг!

У шундай дедию орқасига, мактаб ҳовлисига қайтди.

Иноқ чолнинг тухумдек келадиган бурни ерга теккудек букчайиб, энгашиб борар эди. Эсонбойнинг унга раҳми келди, аммо Қурбоновнинг ҳалиги гапларини эслаб, ғалати ҳолга тушди. Эсонбой бир хулосага кела олмади: чолни айблаи деса, бу одам хотинсиргани учун ўзи айбдор эмас-ку. Иккинчи томондан, ёш қизларга қараш — одобдан эмас-да. Чол қайси бир йили оёғи енгил аёлларга борган экан, участкавий уни қўлга тушириб, роса беобрў қилибди, бир неча марта пулини ҳам шилиб олибди. Ушанда Эсонбой бу гапни Эминдан эшитиб, участкавойдан хафа бўлган эди. «Қари одамнинг пулини тортиб олгандан кўра, тезак териб сотгани тузук эмасми», деди у Эминга.

Эмин бўлса чолнинг ҳам, участкавойнинг ҳам қилмишини қоралади: иккаласини ҳам олти ойдан турмага қамаш керак эди, деди. Бирини талончи, иккинчиси зиногар, деб сўкди.

— Бу қадар кескин гапнинг нима кераги бор? — де-

¹ Касбингиз, демоқчи (шева).

ди Эсонбой.— Аввал фикрлаб, гапни фикр тарозисига тортиб, кейин хулоса қилиш керак-да.

Эмин унга қўл силтаб, «сенинг минтақатулбуржинг¹ белгиси — тарози, шул сабаб ҳар бир гапни тарозига солиб гапирасан» деди.

Эмин қизик йиғит, ўзи спорт муаллими бўлса ҳам, мунажжимликка оид рисоаларни ўқиб юради.

Эсонбой эса бу гапларга унча ишонмайди. «Одамзод ҳар бир ёшда, ҳар бир маълум даврда ўзгариб бораверади. Фақат, ирсиятдан маълум бир айрим хусусиятларгина сақланиб қолиши мумкин. Аслини олганда-ку, инсоннинг туғилишига нафақат юлдуз, балки ҳаво ҳам, қуёш ҳам, жамики бутун борлиқ бевосита ёки бавосита таъсир қилади. Шунинг учун одамнинг тақдирини фақат юлдузга боғлаш унчалик ишонарли эмас»,— деб ўйлайди Эсонбой. Эмин эса, «йўқ, оғайни, қуёш йиллик ҳаракати йўлида ўн иккита юлдузлар туркуми мажмуини босиб ўтганида, унинг нури ўзгаришда бўлади, шунга қараб, ер пўстлоғида ўзгаришлар содир бўлади, бу инсонга ҳам таъсир қилади»,— деб ўқтиради. «Лекин бу ўзгаришлар одамзодни, ирсиятни бирдан ўзгартира олмайди-ку»,— деб эътироз қилади Эсонбой. Охир-оқибатда Эмин уни мунажжимликдан хабардор эмасликда айблаб, гапини бас қилади.

Эсонбой ҳозир эса негадир Эминни ҳақ деб топди. Ахир, китобда кумуш ёнғоқлар ҳар юз йилда бир марта пайдо бўлади, деб ёзилган эди. Эҳтимол, бу мўъжиза ҳам қуёшнинг ҳаракатлари билан боғлиқдир. Бўлмаса, нега ҳар йили бу мўъжиза содир бўлмайди? Киши онги тез-тез содир бўладиган реал нарса, воқеаларга кўниккан, шунга қараб хулоса чиқаради, шунга ҳақиқат деб қарайди. Масалан, дарахт мева туғиши, қор ёғиши, зилзила бўлиши, шамол эсишини табиий деб қарайди, буни реал ҳақиқат деб билади. Чунки инсоннинг қисқа умри давомида булар ҳамиша рўй бериб туради. Агар инсон тошбақа сингари узоқ умр кўрганида, бу умр давомида кумуш ёнғоқ битганини икки-уч марта кўриш шарафига муяссар бўлганида, у бундай ҳолга ҳам реал ҳақиқат деб қараган бўларди. Афсус, унинг умри каттакатта муддатда рўй берадиган мўъжизалар олдида жуда қисқа. Мангулик олдида эса бундай мўъжизаларнинг рўй бериш муддати капалак умридек гап. Фақат китобларгина вақтни тан олмай, келажак авлодга мўъжизалардан хабар бериб тура олади. Эсонбой ўқизи керак бўлган ўша китоб аллақачон йўқ. Аммо уни ўқиб қолганлардан бири — Иноқ чол бор. У момосининг олдида кўп келиб турарди. Ажаб эмас, у кумуш ёнғоқлар ҳақидаги ҳикоятни ҳам ўқиган бўлса.

Эсонбой ушбу дақиқада чолдан гап сўраб, бирор жавоб олиши даргумон эди, шунинг учун у орадан озроқ вақт ўтказиб, чолнинг ғазоби сўнишини кутиб, уйига борди.

Чол ҳовлининг ўртасида чўнқайиб олиб, ҳовончада ниманидир туяётган эди. Афтидан аламини оладиган эрмак топилгани унинг шаштини анча туширган эди. Чол эшикдан кирган Эсонбойни аввалига танимай, негадир бир нарсадан хавфсирогандай, эҳтиётлаб қадам босиб пешвоз чиқди. Эсонбойни кўрдию юзида синик жилмайиш пайдо бўлди.

Эсонбой чорпояга чиқиб, у билан ёнма-ён ўтирганда, чол жиндай отиб олганини сезди. Чол буни билдирмаслик учунми, ўрнидан туриб, ошхона томонга кетди.

Эсонбой дарахт тепасидан учиб тушган иккита зарҳал, хол-хол япроқни ўйнаб ўтирди. Ҳовлида ҳазин бир жимлик ҳукмрон эди. Ҳовли юзидаги бир хил тусга кира бошлаган эски буюмлар, эски уй, кўҳна девор,

кекса дарахт, ҳатто Эсонбой эсини таниганидан бери мавжуд қадимий ариқ нола қилаётгандай туюлди, шунинг учун ҳам унинг кўнгли бу ердан лоақал бирор бир янгиликни кўришни истади. Ниҳоят, кўзлари ўчоқлардан сал наридаги очик айвончага тушди. У ерда кўчма газ баллонлари ётарди.

Чол қайтиб келдию Эсонбой енгил тортди. Бу орада Эсонбой ҳали кўчада кўрган чолнинг невараси — бола иссиқ нон, овқат кўтариб келди.

— Неварам,— деди чол нон синдираётди.— Катта қизимнинг ўғли.

Эсонбой чолнинг катта қизини яхши эслайди. Чол кўшни қишлоқдан бир кампирни топганида, мана шу қизи тўс-тўполон қилган, кўчага чиқиб отасини қаргаган.

— Кампирим ўлгандан бери тузук овқат емадим,— деди чол бола келтирган ошдан бир-икки чуқим олиб.

Эсонбой чолнинг кўнгли учун таомдан бир-икки марта олмоқчи эди, ош ширин бўлганлигидан охиригача еди. Ош еб тугатилиши билан, бола яна пайдо бўлди. Бу сафар у чой келтирди, бўшаган лаганини қайтариб олиб кетди.

Чол Эсонбойнинг Кўхитангда нимаики дов-дарахт, паррандаю даррандага оид ривоятлар йиғаетганини эшитиб, бирпас сукутга кетди.

— Сиз биласиз, момоннинг тоғдаги даррандаю парранда, гиёҳлару дарахтлар ҳақида китоби бўлар эди. Уша китоб ёниб кетган. Унда кумуш ёнғоқлар ҳақида ҳикоят бор эди. Шу ҳикоятни эслайсизми, бова? — сўради Эсонбой.

— Жиян,— деди чол жуда мулоим товушда,— ўша ҳикоят тилимди учиде турибди. Лекин мен уни эслаб олгунимча бир холис хизмат қилсанг.

Чолнинг жилмайиши синик, гуноҳкорона эди.

— Тортинманг, айтаверинг,— деди Эсонбой хурсанд бўлиб.— Қўлимдан келса...

— Агар сенга бу ҳикоят жуда зарил бўлса, айтаман,— деди чол.

Бу унинг, эслашим қийинроқ, дегани эди.

— Жуда зарил, бова, жуда! — Эсонбой бу гапни айтиб хато қилганини кейин пайқайди.

Чол шарт қўймоқчи — агар ишимни қилсанг, айтаман, бўлмаса йўқ, демоқчи.

Эсонбойнинг ўйлагани тўғри чиқди — чол ундан қишлоқнинг озиқ-овқат дўконида ишлайдиган Ҳури сарик исмли беварзанд-бева аёлни ҳовлига амаллаб келтиришни сўради.

— Бир марта мен билан... ҳалиги... хуллас, келди,— деди чол.— Бекорга эмас, пулини олади... айбга буюрма, болам, менга қолса, шундай қилай дейманми? Иложим йўқ... бўлмаса, қаттиқ касал бўламан.

Эсонбой нима деярини билмади.

— Қариган чоғда мен ҳам гуноҳга ботишни истамас эдим. Нима қилай, ахир,— деб ух тортди чол.

Эсонбойнинг аввалига бу гапдан кулгиси қистади.

— Орага бировни қўшсангиз, иш бузилади, бова,— деб огоҳлантирган бўлди у.

— Сен жиян, бир оғиз айтиб кел, у ёғини қўявер,— деди чол бошқа гап сиғмайдиган оҳангда.— Менга ўша бойбича «агар олдимга ўзингиз келсангиз, гапга қолман, бировдан айттириб юборсангиз, кифоя», деган.

Эсонбой бу гапдан сўнг енгил тортди. Гарчи бу иш унинг кўнглида ғалати бир ғубор қолдираётган бўлсада, «ундай бўлса, майли» деб ўрнидан турди.

«Агар қўлимга кумуш ёнғоқ киргудай бўлса, шу чолнинг мушкулени осон қилишни биринчи навбатда ўйлар эдим», деган фикрни хаёлидан ўтказди.

— Агар ўша бойбича бу ерга келмайдиган бўлса, ҳалиги ҳикоят эсимга тушмайди,— деди чол.

¹ Минтақатулбурж — Зодиак белгиси.

«Бу чапани чол айтганини қилдирмай қўймайди», деб ўйлади Эсонбой кўчага чиқатуриб.

У дўкон томон йўл олар экан, Эмин айтиб берган бир воқеани эслади. Бу воқеа Зарабоғ деган қўшни қишлоқда бўлган. Ниҳоятда бадбашара бўлган бир одамга ҳеч бир қиз тегмапти. Унинг келишган бир ўкаси бор экан. Уша узоқ бир қишлоққа бориб, қизнинг ота-онасига ўзини уйланадиган қилиб кўрсатибди. Қиз ҳам тегишга рози бўлибди. Эртаси кун келин чимилдиқдан қочиб чиқиб борар экан, «у эмас, у эмас», деб фарёд қилар эмиш «Менинг ҳам ўша алдамчидан фарқим йўқ, ўзимни Ҳури сариққа хуштор қилиб кўрсатиб бўлса ҳам, уни чолниқига элтишим керак», деб хаёл қиларди у.

Дўконга кирганида, унинг хушторлик қилишига ҳеч бир ҳожат қолмади. Ҳури сариқ Эсонбойни кўриб, севиниб кетди.

— Узимнинг укамдан айланай, укажонимдан,— деб уч-тўрт одамнинг олдида кучоқлаб ўпиб олди. Эсонбой бундай бўлишини сира хаёлига келтирмаган эди. У дўконни томоша қилган бўлди. Харидорлар чиқиб кетиши билан Ҳури сариққа мулозамат қилди.

— Иноқ бова сизни меҳмонга айтди,— деди у бир оз қизариб.

«Ие, сен қўшмачимисан», деса, нима деган одам бўлади? Ҳури сариқ ёмон сўз айтиб қўймасдан узр сўрамоқчи эди, у тезкорлик қилди:

— Бова меҳмондўст, борамиз,— деди у Эсонбойнинг ниятини фаҳмлаб.— Берганини еб-ичиб келаверамиз-да. Сизни ҳам меҳмонга айтдимиз?

Эсонбой эса:

— Ҳа. Агар сиз борсангиз,— деб ихтиёрни Ҳури сариқнинг ўзига ташлаган бўлди.

— Бўлмаса мен дўконни ёпай. Кун қайтиб қолди. Бовага озроқ гуруч олиб қўйганман. Ҳовлида эди. Бир кириб ўтамик ҳовлига,— деди Ҳури сариқ.

— Иш вақтингиз туғадими? — деди Эсонбой у билан кўчада бирга юрмаслик учун.

— Укажон, дўконни керак бўлганда ярим кечагача очиб қўяман. Давлатнинг менда ҳақи қолмайди.

Эсонбой Ҳури сариқнинг уйи дўкондан сал нарида бўлгани учун ҳам ноилоҳ бирга жўнади. Шундай бўлса ҳам, одамлар мени бу аёл билан бирга кўрмадимикан, деган хавотирда эди. Қишлоқ совхоз тасарруфидаги бошқа қишлоқлардан анча-мунча катта бўлса ҳам, одамлари барибир бир-бирларини яхши танишади. Тўғри, Эсонбойни айримлар танимаслиги мумкин, аммо, юз-кўзига қараб, кимнинг фарзанди эканлигини тусмол қилиб билишлари турган гап. Эсонбой нақ отасининг ўзи: ўрта бўй, оқ сариқдан келган, кўзлари катта-катта, қулоқлари ҳам шунга яраша шалпангроқ. Бурни билан лаблари марҳум онасига кетган, қирра-бурун, юпқа лаб. Аммо, бу сифатлардан қатъи назар у отасига тортган.

Ҳури сариқ мабодо, «гуруч анча оғир, сиз ёрдамлашмасангиз бўлмайди» демаганида, ҳовлига кирмаган бўларди. Ҳовлига кирдию бирор баҳона топиб бўлса ҳам, қуёш ботгунча шу ерда озроқ ўтиришга аҳд қилди. Қоронғуда уларнинг бирга борганликларини ҳеч ким билмайди. Қишлоқ кўчалари шаҳардагидек ёруғ эмас.

— Аччиқ чой ичишининг иложи борми? — деди Эсонбой Ҳури сариққа. — Сал бош оғриб турибди...

— Сиз меҳмонхонага ўтаберинг, мен ҳозир тахт қиламан,— деди Ҳури сариқ ва ойнаванд айвон томонга кўз учи билан ишора қилди.

Эсонбой айвон ўртасидаги хонтахта устига мева-чева қўйилган дастурхонни, ҳаммаёқ ясатиғлигини, буфетда ранго-ранг қилиб қўйилган биллур қадаҳлару турли-ту-

ман ичимликларни кўриб, ўтиришга истиҳола қилиб қолди. Кўнглидаги ғубор ғашликка айланди. Ҳури сариқ атлас кўйлагу атлас лозимда кириб келганида, унинг назарида душман пайдо бўлдию Эсонбой ўзини мудо-фаа қилиши керакдай бир ҳолатга кирди.

Ҳури сариқ буни сезмадими ёки сезмаганга олдимми, уёқ-буёққа қараб:

— Қани, озроқ ичамизми? — деди.

Эсонбой хавотирланди:

— Яна биров кириб қолса нима қиламиз?

— Дарвоза қулф,— деди Ҳури сариқ буфетдан коньяк олиб келаркан.

Эсонбой унинг дам-бадам илжаяётганлигини кўриб, норози бўлди, аммо, «менга нима, қулса кулавермайдими, ишқилиб, чолниқига борса, бўлгани», деган фикрга келди.

Эсонбой ҳозир Ҳури сариқ қишлоқчилик одатларидан, харидорларнинг талаб-тортишишларидан, камёб молларни чиқим қилмай олиб келиш қийинлигидан ҳасрат қилади, деб ўйлаган эди, аммо бундай бўлмади. Икки қадаҳ ичилгандан сўнг, Ҳури сариқ деразадан боғидаги баланд бир дарахтни кўрсатиб деди:

— Уша ердан бир ҳафта бурун лайлак йиқилиб тушди. Қаноти синган экан. Дўхтурга олиб борган эдим, буни райондаги ветврачга элтинг, дейишди. Районда бўлдим. «Опажон, сигирни даволашга вақтимиз йўғу лайлакка бало борми», дейди дўхтур. Мана шундай ичимликдан оборган эдим, заҳар-заққумига ичиб, кейин аллақандай малҳам қўйди. Аммо лайлак уч кун ўтиб ўлди. Ичи эзилганми ё бошқа еримми, билмадим. Дўхтурни қарғаб-қарғаб кўмдим, укажон.

Эсонбой бундай қараса, Ҳури сариқ йиғлапти, чинданми, деб бирпас ишонқирамай турди.

Қуёш ҳали ҳам ботмаган, Эсонбой эса бетоқатлик билан қоронғу тушишини кутарди.

Бу орада у икки марта ташқарига чиқиб келди, барги тукила бошлаган ўрик тагида Ҳури сариқ билан яна ичди. Ана шунда у негадир шу жувон билан бирга бўлишни ўйлаб, «нима бўпти, ҳаммаси кумуш ёнғоқнинг йўлида қилинаётган-ку», деб хотиржам тортди.

У маст бўлиб, қалин кўрпалар устида юзтубан ётганида ҳам шуни ўйлар эди. «Нима бўпти, Ҳури сариқ жиндай хунук бўлса. Ҳечқиси йўқ»,— дер эди у ёнидаги аёлнинг ўпичларидан тўлғаниб. У ёлқинлиб, қизиб кетганида Ҳури сариқ чекиниб, қайгадир ғойиб бўлди.

Юзига қўниб учаётган чивинни ҳайдар экан, «шуни хоҳлаган эди-ку, нега келмаяпти бу шайтон аёл»,— деб ўйлади Эсонбой.

У ўрнидан турганида, нариги хонада кийимини кийиб, яна ўзига коньяк қуйиб турган Ҳури сариқни кўриб қо-тиб қолди. Ичида ўзини лаънатлади.

— Турдингизми, укажон,— деди Ҳури сариқ кулиб.— Ҳа, хапамисиз? Хапа бўлманг, опангиздан. Сизнинг навангиз етади менга.

Эсонбой хушбўй атир ҳидидан энтикди, у шарт ўгирилиб чиқиб кетмоқчи эди, бирдан бунинг иложи йўқлиги эсига тушди.

— Қани, бўлинг тезроқ, бованиқига кеч қолмайлик,— деди у.

Ҳури сариқ бирдан хурпайди.

— Ие, мен сизни йигит десам...

— Ваъда бердингизми, сўзингизнинг устидан чиқингда, опа,— деди Эсонбой ёлвориб.

Ҳури сариқнинг туси ўзгарди.

— Нима, сиз қўшмачимисиз? Агар шундай гапни яна айтар бўлсангиз, хапа қиласиз мени.

Эсонбой ўзини оқлашга тушди:

— Опа, бовага ваъда берган эдим. Бир марта хўп дея қолинг...

Эсонбой Ҳури сариқнинг хўп демаслигига энди ақли етган, шундай бўлса ҳам беихтиёр қайта илтимос қилиб кўрди. Кейин чол пул ваъда қилганини ҳам гап орасида қистирди.

— Нима, сизга пул керакми? — бу гапни эшитиб Ҳури сариқнинг ранги ўзгарди. Уй ичкарасига кириб, бир даста пул олиб чиқди.

— Олинг! Ёлғиз бошимга нима қиламан бунча пулни. Олинг!

Ҳури сариқ пулни ерга сочиб, йиғлаб юборди.

— Э, худо, нега сен мени назари паст йигитларга рўпара қиласан, а? Нега?

Эсонбой унинг йиғлаб туришига тоқат қила олмади, тезда кийиниб, кўчага чиқди. Теварак-атрофни энди ғира-шира қоронғулик боса бошлаган эди. Эсонбой дили хуфтон ҳолда, чолнинг уйига қараб жўнади. У боёгина бошидан кечирган воқеалар юкидан бирмунча гангиган, бунинг устига чол билан бўлажак учрашувнинг қандай қилиб бўлса ҳам кўнгилсиз тугамаслиги чораларини ўйларди.

Эсонбой ҳовлига кирганда, чол ўчоқда қозон осиб, чўкка тушиб ўтирар, гуриллаётган оловдан кўзини узмасди.

— Ичкарига кирабер, ўғлим, — деди у Эсонбойнинг келганини кўриб. — Ҳозир товук шўрва пишади.

Эсонбой ноилож чироқ ёқиғлик ҳужрага кирди. Уй ичи анча шинам, тоза, меҳмон келишига ҳозирлик кўрилганини кўриб, сал кўнгли ёришди. Деворда турган дутор, унинг ёнида чорчўпга солинган сурат олдида бир муддат тўхтаб томоша қилди. Эсонбой суратда тўйма-тўй юрадиган шу қишлоқлик отарчи-сайёр артистларни таниди. Улар орасида чол тизза чўккан ҳолда муқом қилиб ўтирибди. Яллари чолнинг бу туришида катта бир бахтиёрлик, шоду ҳуррамлик бор эди. Қария ўзининг ғариб кўнглини мана шулар билан қўшилиб обод қилиб юришини Эсонбой энди фаҳмлади. Бахтиёр болалик чоғларидаги тўйларни эслади: ўша пайтларда ҳам чол давраларга чиқиб, пичоқ ўйинини кўрсатар, кимлардир юз грамм ичириб қўйса, яна ўйинга тушиб кетар эди. Аммо уни кўчада кўрган киши кеча тўйда рақс тушган чол шу эканлигига сира ишонмас, чунки у бошқа пайтларда бошини қуйи солиб, тортинчоқ бир қиёфага кириб юрар эди.

Эсонбой бугун чолнинг ундан аёл келтириб бергин, деб сўрашидан, юзи қаттиқлигидан ҳайрон қолгани йўқ. Унинг бир нарасага ақли етади, чол ўзига иши тушган одамлардан усталик билан фойдаланади. Айримлар чолнинг даврабоплигини назарда тутиб тўйларга айтадиган бўлсалар, у андак ноз қилади, олдиндан ширинкома ичимликлар, бир зиёфатга етадиган пул бўлса, рози бўлади.

Чол овқат сузди, Эсонбой у билан ўтириб юз-юз қилгандан сўнг, Ҳури сариқ келмаслигини айтди.

-- Бу ишингиз бўлмайди, ўғлим, — деди чол чаккасини қашлаб. Агар келмайдиган бўлса, чатоқ-ку...

Чол таомга қўл урмади. Эсонбой шўрвани ичиб бўлгач:

— Энди сизга рухсат, жиян, — деди чол.

Эсонбой бу гапдан сўнг билдики, чол энди ўлиб қолса ҳам ҳозир кумуш ёнғоқлар ҳақидаги ривоятни айтмайди. Унга ҳикоятнинг ўзи эмас, кумуш ёнғоқларнинг узиш шартларини билиш керак, холос. Тўғри, у агар кумуш ёнғоқларни кўрдим деса, чол шартларни айтиши мумкин. Унда Эсонбой кумуш ёнғоқлардан бир умрга айрилиши турган гап. Ахир, ҳикоятдаги биринчи шарти шу — кумуш ёнғоқни кўрган киши, то уни қўлга кирит-

магунча, ҳеч кимга айтмаслиги лозим. Иккинчи шартини ғира-шира эслади: қайси бир гиёҳ билан киши қўлини боғлаб дарахтга чиқмоғи керак. Аммо қайси гиёҳ, буни-си унинг эсида йўқ. Кумуш ёнғоқлар фақат бир кунгина кўзга кўринади, холос. Унинг ихтиёрида эрта азонгача вақт бор: «балки, аммам билар», деб ўйлади у хаёлан. «Биз тиллага кўмилиб яшаётганимиз йўқ, аммо камбағал эмасмиз. Тўрт мучали соғ одам, куч-қуввати бор одам камбағал бўлмайди ҳеч бир дунёда, болам», дер эди аммаси унга.

Бу гапни у Эсонбойга киноя билан айтади. Эсида бор, уч йил муқаддам аммаси кичик келини билан Тошкентга, Эсонбойникига меҳмон бўлиб келишган эди. Худди шундай пайтларда Эсонбой европаликларнинг расм-русумларига ҳавас қилади. Қариндошларининг улар каби келинларидан бир неча кун аввал хабар беришларини истади. Тўсатдан, ишинг бошингдан ошиб ётганида ёки оила киримининг тайини бўлмаган пайтида меҳмон келиб қолса, маза қилмас экан. Аслида Шарқда қадимдан меҳмон бирор жойга борадиган бўлса, аввал ўша хонадонга хабар қилиш анъанаси бўлган-ку. Аммаси Эсонбойнинг тузук меҳмон қила олмаганидан кетар чоғи хафа бўлди, «қишлоққа бориб яшасанг, бўлмайдимми?» деди. Эсонбой нима ҳам дея оларди. Қишлоққа бориб яшаса, у ўзини эплаб яшаши мумкин, аммо, мулоқотлар, муҳокамалар, кутубхоналардан, илмий ҳаётдан беҳабар қолади. Қадимдан аҳли дониш, олиму фозиллар, шоиру ёзувчилар, алломалар бир шаҳарда тўпланиб яшашлари расм бўлган. Бундан мурод — ҳар бир инсон йиғинлари баҳсларда иштирок этиб, ўзини янада камол топтирган. Эсонбойнинг ҳам мақсади — шу. Аммо бу гапни аммасига уқтиришнинг иложи йўқ, чунки у бўлак ақидалар билан камол топган аёл. У ёмон аёл эмас, аммо у дунёни фақат жисмоний меҳнат қилиб кун кўриш, кун кўрганда ҳам иззатли, дастурхони тўкин-сочин бўлишидан иборат, деб билади. Бир кун унинг бу фалсафасига жавобан Эсонбой шундай деди: «Бухорода ўтин ёрганга бир танга, ўргатиб турганга икки танга тўланган экан. Одам қўл кучи билан эмас, ақл билан ишлагани катта баҳоланган», — деди Эсонбой унга. Амма бунга кўнган ҳолда, шундай деди: «Яхши, аммо сен ўн йилдан бери кимга ўтин ёришни ўргатясану қани ўша икки танганг?» Бу саволга Эсонбой жавоб бера олмади.

Эсонбой ўша гаплардан кейин аммасиникига келмай қўйди. Амма бундан хафа бўлгани йўқ, чунки унинг қишлоқдаги ҳовлисида ҳеч ким бўлмас, эри товукбоқар бўлганидан бери, фермага яқин жойга кўчган. Ферма қишлоқдан тўрт чақирим нарида, катта йўл билан борилса саккиз чақирим, эшак йўли билан уч-тўрт чақиримдан ошмайди.

Лекин, ҳозир, ушбу дамда бу қоронғуда боришнинг ўзи бўладими, деб фикрлади Эсонбой. Тўғри, ҳозир анча ойдин, аммо, паст-баланд кир ердан юриш барибир осон эмас. Эсонбой у ерга бориб келиш йўлини ўйлади. Эминдан илтимос қилса, бас. «Запорожец»да бирпасда физиллатиб элтиб қўяди. Аммо бир томони бор: Эмин жуда эзма. Нега шундай кечада фермага бориш кераклигини билмагунча, гап сўрайверади. Унга бирор баҳона топиб қўйиш керак. Аммо Эсонбойнинг бунга сира сўяги йўқ, бундай пайтда Саодат бўлса, тузук. Баҳона топиши унга қўйиб берсанг. Яхшиси Эминга, «ҳеч гап сўрамайсан, шунга кўнсанг майли, аммамникига олиб бор, йўқса, қўй» дегани маъқул. «Хўп» деса, тузук. Ярим соатга қолмай ишни битирса бўлади.

Эсонбойни чол кузатиб чиқмади, ёнбош ташлаган ерда кўзларини юмиб, оғзини очган кўйи қолди.

Эсонбой кўчага чиққач, жадаллаб юрди. У шошмаганда ҳам Эминникига беш-ўн дақиқада етиб борса бўлар-

ди. Аммо у энди назарида вақтни қўлдан бой бераётгандек эди. Вақтни билиш учун чўнтагидан ручка-электрон соатни олиб, ой ёруғига солиб қаради. Кўзи ўтмади. Бу ручка-соат ўрнига кечаси шуъла таратадиганидан олмаганига афсус еди. У бундай япон соатини ўтган куни Термиз вокзалида, Афғонистондан — ҳарбийдан қайтаётганлардан сотиб олиши мумкин эди. Соат уларга арзонга тушган шекилли, унчалик қиммат сўрашгани йўқ. Аммо шу нарх ҳам Эсонбойга қимматдай туюлди, ҳали шаҳарга қайтишга қадар пул тежаш кераклигини ўйлади. Кейин, ўша куни шаҳардаги комиссия магазинга митти магнитофон излаб кирганида худди ўшанақа япон соатлари жуда қиммат нархда эканлигини кўриб, вокзалда сотиб олмаганлигига афсусланди. У доимо шунақа, савдо ишларида нўноқ. Эсонбой бу сафар қуруқ кетмайин деган мақсадда комиссия магазиндан ручка-электрон соат сотиб олди.

У Эминнинг уйига етиб келганида, ҳовли дарвозаси очик, машина баланд дарахтнинг лампочка осиглиқ томонида турарди. Эмин эса машина устига энгашиб, моторини ечаётганди. Учоқ томондан эса хотини нималардир деб койнарди. Эсонбой бу гапларнинг оҳангидан билдики, эр-хотин ўртасидан ола мушук ўтган. У бехитиёр эшикдан сал беридаги тут панасида тўхтаб қолди. «Бўлди қил энди, хотин, мана, қайтариб қўяяпман жойига», деди Эмин ёлборгандай. «Сиз нимага бир оғиз айтмайсиз шуни олдим деб. Мен ҳамсояннинг боласини ўғрига чиқариб, онаси билан жанжаллашиб юрсам-у, ўғри ўзимнинг уйимда бўлса», деб хуноб бўларди аёл.

Эсонбой орқага қайтмоқчи бўлди. Эшак тўқими оёғи тагида экан, қоқилиб кетди. Оёқ товушини эшитган Эмин қаддини ростлаб, дарвоза томон қаради. Эсонбой энди олдинга, Эмин томонга юрмай иложсиз эди.

— Бу мен, Эсонбойман, — деди у қоронғиликдан чиқатуриб.

Эмин уни кўриб, пешвоз юрди. Эсонбойнинг ичкарига кириш тараддуди йўқлигини сезиб, унга саволомуз қаради.

— Бир жойга бориб келиш керак эди мошин билан, — деди Эсонбой журъатсиз товушда. — Узоққа эмас, Тотлибулоққа, аммамникига. Шошилиш иш чиқиб қолди.

Эмин индамай турди. Кейин унинг яқинига келиб шивирлади.

— Хотин билан жанжал қилиб турибмиз. Мошиннинг парраги бузилган. Сотиб олай деса, ҳеч қаерда йўқ. Кир ювиш машинасининг парраги «Запорожец»га тўғри келар экан. Шундай қилдим. Хотин бўлса ўн беш кундан бери кир юволмай овора. Мен унга ҳеч нарсани айтганим йўқ эди. У бўлса парракни ҳамсояннинг боласи олган деб у билан жанжал қилибди. Кеча бировига мақтанган эдим, кир ювиш мошинининг парраги билан юрибман, деб. Хотин бу гапни кимдандир эшитибди. Ҳозир парракни ечиб, хотиннинг қўлига беришим керак. Энди мошин ўликдай гап, оғайни.

Эсонбой ниманидир эсдан чиқарган одамдай орқага чекинди, шоша-пиша узр сўраб қайтмоқчи бўлган эди. Учоқ бошидан Эминнинг хотини кела бошлади.

— Эсонбой ака, — деди у бироз хижолат чеккандай, — нимага бизникига кирмай кетяпсиз?

У Эсонбой билан қўл бериб кўришди, болаларини, оиласини бирма-бир сўраб чиқди. Кейин, ўтган йил Тошкентга борганларида Эсонбойни излаб топа олмаганликларини, бирон-бир меҳмонхонадан жой ола олмай, сарсон бўлганликларини хафа бўлиб гапирди.

— Яқинда яна Тошкентга бормоқчи бўлиб турибмиз, болаларга кийим-кечак олиб келмасак, бўлмайди, — деди у.

Эсонбой бу гапдан севинди: демак, бу аёл Тошкентга борса, меҳмонхонадан жой олиш осон эмаслигини биллади, шубҳасиз Эсонбойнинг уйини кўзлаб боради. Шундай бўлгач, Эсонбой ҳозир ундан нимаики илтимос қилса, йўқ дея олмайди. Шунинг учун у дарҳол муддаога ўтди.

— Шошиб турибман, келин. Ун беш минутга Тотлибулоққа бориб келишим керак. Кир мошиннинг паррагини яна бир озга бериб туриш, — деди у узр сўраган товушда.

Аёл кулди.

— Ошнангизнинг иши қурсин, мени ҳамма жойда ёмонотлиққа чиқарди, — деди у бош чайқаб. — Сиз сўраб келасиз-у, йўқ дейманми. Юзта паррак бўлса ҳам айлансин сиздан.

Эсонбой келиннинг энди пиширган қатламасини еб бўлгунича, Эмин машинасига парракни қайта ўрнатиб қўйди.

Машина қўзғалганида, Эмин одатдагидек, сўроғини бошлаган эди, Эсонбой гапни чалғитиб кўрди, экспедицияга тайёргарлик ҳақида гапирди, нафи бўлмади. Шундан сўнг у норози товушда шундай деди:

— Бу сафар ҳеч нима сўрамайсан, оғайни. Агар ис-тамасан оборма, пиёда кетабераман.

Эмин бундай жавобни кутмаган шекилли, бирдан жим қолди.

— Аччиғинг келмасин, сўрадим қўйдим-да. Айтгинг келмаса, айтма. Сени шу қоронғида пиёда юборадиган аҳмоқ йўқ.

Эсонбой енгил тортди. Ошна дегани шу-да: сен учун қайғурса, оғирингни енгил қилса. Энди нима бўлса ҳам буни мақтамай турай, деб ўйлади Эсонбой. Мақтанганими, сендан кўнгли қолади. «Улсанг ўлигинга бормайман, агар мени мақтасанг», деган сўзни айтадиган мана шу Эмин. Ҳеч кимга йўқ демайди, қўлидан келганча ёрдам қилади. Фақат бир айби, ёнгоқ ваъда қилади-ю, аммо юбормайди. Ҳовлисида йўқ-да. Шундай бўлгандан кейин, бу айбга кирмайди. Бировдан сотиб олиб юборса яхшими? Ўзи серфарзанд.

Машина қоронғиликни ёриб, олдинга шиддат билан елиб кетаётган бўлса ҳам, Эсонбойнинг назарида негадир имиллаб юраётгандек эди. Машина фермага етай деганда, бульдозер бузиб, тупроқ сурган тепаликдан ўта олмай тўхтаб қолди.

— У ёғига ўзим пиёда бораман, сен шу ерда кутиб тур. Мен ярим соат ичида қайтиб келаман, — деди Эсонбой. — Эҳтимол, ундан ҳам кўпроқдир, агар кутгинг келмаса, кетабер.

Эмин чирсиллатиб чироқни ёққанида, Эсонбой унинг норози боққан кўзларини кўрди, машина ичида сигарет тутуни тарқалди. Эсонбойнинг кўнглида аллақандай ғашлик пайдо бўлди, чекишни беш йил муқаддам ташлаб кетганига қарамай, Эминдан сигарет сўради. Эмин нега чекапсан, деб сўрамади ҳам. Афтидан у Эсонбойнинг биринчи марта ошнасидан гап яшириб, бундан хижолат чекаётганини ва ғалати ҳолга тушганлигини тушунган бўлса керак.

— Тез келавермасанг, орқангдан ўзим бораман, — деди Эмин. — Фақат, илтимос, бундай... очилиб гаплаш. Балки бирор ёрдамим тегар.

Эсонбой синиққина кулимсиради.

— Аввал иш битсин, кейин. Тўғри, эртага айтаман, майлими?!

Эминнинг бош силкиганидан сўнг у бирмунча таскин топиб йўлга тушди. Эминни хафа қилган киши барака топмайди. Негаки Эмин шир етим, чақалоқлигидаёқ ота-онасидан айрилган, жуда қийналиб ўсган. Эсонбой-

нинг отаси ичган пайтлари мана шу Эминни мақтар эди: мўйин-қобил, бетга чопмайдиган.

Эсонбой бедазор ораб йўлни кесиб солди, чироғи милтиллаб турган уй томондан кучук ҳура бошлади. Эсонбой ялангликка чиқиб, ҳар эҳтимолга қарши кучукдан ҳимояланиш учун ердан тош излаб турган эди, уй томондан шарпа кўринди. Эсонбой овоз берди. У кўринган шарпани поччам бўлса керак, деб ўйлади. Аммо шарпага беш-ўн қадам яқин борганида, кўнгли сезди: келаётган одам бегона. Унинг кўнглида, «Поччам қаерда қолди экан», деган фикр пайдо бўлди. Унинг хавотир олгани бежиз эмас, поччаси кўп ичиб юради, ҳар қаерларда қолиб кетган пайтлари кўп бўлган. Эсонбойга пешвоз чиққан киши уч қадам наридан туриб, «келинг» деди. Эсонбой салом бериб, яна яқин борди. Нотаниш одам унинг ҳаракатини кузатиб турди, айниқса бу чақирилмаган меҳмоннинг қўлларига бирор шубҳали нарса йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, нияти холис, деган хулосага келди шекилли, саломга алик олди, қўшқўллаб кўришди. Эсонбой бу одамни таниб қоларман деган умидда унга шунчалар тикилса ҳам, бари бир танимади. Мутлақо бегона одам, бундай одам унинг қишлоғида бўлиши дарғумон. Эсонбой қишлоқдаги бу тенгги одамларнинг деярли барисини танийди. Унга пешвоз чиққан киши тахминан олтмишлардан ошган эди: негаки, бу ерларда эркаклар пенсия ёшига етгач, соқол қўйишни одат қилганлар.

Эсонбой поччасининг отини айтиб, сўради.

— У киши район кетганлар, — деди нотаниш киши. — Бирор зарил иш бўлса, менга айтаберинг.

Эсонбой сал таажжубланди. Аммаси турганда бу одам нега унинг ҳожатини чиқариши керак? Ахир, бу унинг ҳовлиси эмас-ку?

Эсонбой бу сафар аммасини сўради.

— Сиз ким бўласиз? — деди ҳалиги одам.

Эсонбой айтди.

— Жиян, поччангизнинг бошига мусибат тушди, — деди нотаниш киши. — Бугун мен районга тушган эдим. Ҳов, тоғ пастидаги қишлоқда почтачидан. Ҳар ўтганимда, шу ерда бир кўниб ўтар эдим. Бугун районга тушсам, менга бир таниш киши: товўқбоқарни айтиб юборинг, хотини касал этибди, деди. Мен бўлса ишонмай дарҳол касалхонага бордим. Рост экан. Уч кун бўлган экан касалхонага тушганига... Тилдан қолган, эртагача қолмайди, дейишди менга. Келиб поччангизни айтиб юбордим. Ўрнига ўзим қараб турибман фермага.

— Амман шу кунларда соппа-соғ деб эшитган эдим-ку? — деди Эсонбой ички бир титроқдан қалтираганча.

— Районга тушган экан аммангиз, келинга сандиқ оламан деп. Бозордан тарвуз олган экан. Шуни еб денг, заҳарланиб, аҳволи оғир бўлиб қолибди.

Эркак яна нималардир деди, Эсонбойнинг калласига киргани йўқ. У шу тобда почтачининг бир нафас сукут қилишини хоҳлар эди. У амманнинг жон талвасасида эканлигини хаёлан тасаввур қилар, ана шунда меҳнаткаш, ҳалол бир аёлнинг тасодифан ўлиб кетаётганлигига алами келар эди. У бу аёлни тили аччиқ бўлишига қарамай, чин дилдан яхши кўрар, талабалик йилларида бола-чақасидан орттириб берган пулларини сира унутгани йўқ эди. У яна бир нарсани ичидан тан олади: амма унга, қани сенинг меҳнатинг натижаси, деб таъна қилганидан буён ўзидаги ҳар қандай ланжликка, дангасаликка исён эълон қилган, шундан бери иши анча илгарिलाётган эди. Эсонбой паришонхотирлик билан орқага, зулмат қўйнига қайтаётган эди, почтачи унинг тирсагидан тутди.

— Жиян, — деди у Эсонбойнинг кетаётганлигини кўриб... — Шошманг-да, жиян. Энди йўл бўлсин сизга?

Эсонбой бу саволга жавоб бермади, у ўз хаёллари билан банд эди. «Бечора аммам. Боши меҳнатдан чиқмаган аммам. Уқилини тузук билмаса ҳам, китобни яхши кўрган аммам. Онасининг китоби ёниб кетганида, энг кўп куйиниб йиғлаган, шуни деб, туғилган ҳовлисидан қадамини узган аммам! Нима бўлди сизга», деб ўйлар эди у.

Почтачини йўтал тутди. Ниҳоят, у Эсонбойнинг енгидан тортганидан сўнг:

— Қани, уйга юринг, — деди.

Эсонбой шундан сўнггина бу ерга нима мақсадда келганлигини эслаб, баттар ўртанди. Наҳотки, кумуш ёнғоқлар унга насиб этмаса? У беҳоллик билан почтачига тикилди. Балки шу киши бирон нарса билар, деб ўйлади у.

— Амаки, — деди у чайналиб, — мабодо, сиз кумуш ёнғоқлар ҳақида ҳикоят эшитган жойингиз борми? Почтачи бу гапни эшитмадими ёки тушунмадими, буниси Эсонбойга қоронғу, нуқул уни уйга киришга ундарди.

Шундан сўнг, Эсонбой дами ичига тушиб, орқага, Эминнинг ёнига қайта бошлади.

— Жиян, сиз Сами товўқбоқарга қариндош экансиз, шу ерда қолсангиз, яхши бўларди, — деди почтачи асл муддаога кўчиб. — Мен эса тонггача қишлоққа бориб қайтар эдим. Чинимни айтсам, кампирим сал ҳовлиқмароқ, бормасам, тонггача ухламай қиқади.

Эсонбой бу гапдан сўнг икки ўт орасида қолди. Иложи йўқ унинг бу ерда қолишга. Аммо-лекин бу одам юраги тош, ўлакка деб ўйласа керак уни. Етти ёт бегона бўлса ҳам, шу одам поччасининг ҳовлисига қараб турибди. Манави кеккайма қариндоши бўлатуриб, бир кеча қолишга рози бўлмади, деб ҳаммага айтиши турган гап. Ҳа майли. Нима бўлса бўлар. Кумуш ёнғоқларни қўлга киритса, шу амал.

Эсонбой почтачига бу ерда қололмаслигини имиллаб тушунтирди.

— Отамни хабардор қилишим керак, амманнинг аҳволидан. Ница бўлса ҳам, амак, бу ёғини ўзингиз эплайсиз, — деди у.

— Ундай деманг-да, жиян, то тонггача ўтирсангиз бас, ман эшакни минаману то тонггача қайтиб келаман. — Почтачи бу сафар ялинган товўшда гапирди.

Эсонбой бўлса:

— Иложсизман, амаки, иложсизман, — деганча Эминнинг олдига қайтди.

Эмин рул чамбарагига бош қўйиб, энди мудраган экан, машина эшиги очилганда чўчиб уйғонди.

— Иш битдими? — деди у машина юргандан сўнг.

Эсонбой аммаси касалхонада эканлигини айтиб, мунгайди.

— Хоҳласанг, эртага эрталаб бориб хабар олиб келамиз, — деди Эмин унинг ҳолини кўриб.

Эсонбой бунга жавобан миннатдорчилик билдирган бўлса-да, дили хуфтонлигидан товўши бўғиқ чиқди. Халёнда фақат бир гап айланарди: кумуш ёнғоқлар... Имкониятлар бой берилаётир, нима қилиш керак? Аммасининг аҳволи бўлса бундай, Эмин ёрдам бера олмаса. Отаси ёки Ўғай онаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Амакиси иложсиз. Эсонбой истаса-истамаса шу вазиятга бўйсунушга мажбур. Биргина Иноқ чол ёрдам бериши мумкин эди. Аммо у ҳам... шарт қўйган. Соат неча бўлди экан? У ўтаётган вақтни қизганиб, яна ручка-соатини чўнтагидан олди. «Бирпас чироқни ёқ, ойдин қилгин», — деди у Эминга.

Эсонбой ручка-соатни ёруғликка солиб кўрди: энди саккиз бўлибди. «Сунбулаю сунбула, ўраб олай гул билан» деб хиргойи қила бошлади Эмин. Эсонбой

бўлса Иноқ чолни яна бир бор авраб кўндириш режасини тузарди. У аввалига чолникига бирор ердан ичимлик топиб бориш ҳақида ўйлади, кейин бу фикридан қайтди. Ахир чол бу сабилдан ўзига керакличасини ғамлаб олган, одамлар дўқондан ароқ тополмай турган бир пайтда, Иноқ чол уйда коньяк сақлайди. Бўлмаса, нима тортиқ қилсин унга. Чол илм кишиси бўлса экан, унга қимматбаҳо луғат топиб бераман деб ваъда қилса. Балки унга мана шу ручка-соатни совға қилгани тузукдир. Тўғри, кўпчилик чоллар қопқоғлик чўнтак соатни ёқтиришади. Лекин ажаб эмас, мана шу ручка-соатни чол ёқтириб қолса. «Билиб қўй, Эсонбой, сен учун лайлатулқадр кечаси — шу кеча. Агар бор кучингни ишга солсан, мақсадингга эришасан. «Унинг ҳаёлида момоси шундай деяётгандай бўлди. Эсонбойнинг кўнглида яна умид учқунлади, миясида ҳафсаласизликка, умидсизликка қарши аллақандай механизмлар ишлай бошлади. Буну у аниқ сезди. Машина деразаси ортидаги қоронғу бўшлиқ, шунчаки бўшлиқ эмас, дарах тепасида хира шуъла таратиб турган кумуш ёнғоқлар маконига айланди. Машинадан тушганида бу ёнғоқлар осмон жисмларига—юлдузларга айланиб, Эсонбойни яна ҳушига келтирди. Эмин машинадан тушаётган Эсонбойга нимадир деди, аммо у яхши англамади. Энди эрталаб барвақт районга тушиб келамиз, дедими, ёки, юр, бизникида ётиб қолақол, дедими — билолмади. Уларнинг ўртасидаги одатдаги кучли яқинлик, бир-бирини тезда тушунишдек сезгирлик туйғуси шу пайтда ўз кучини йўқотган эди. Эмин машинасига титроқ шуъла бериб жўнаб кетиши билан Эсонбой илдамлик билан олға интилди. Кўприкдан ўтиши билан ҳовлига негадир боргиси келмади. Боя тузган режанинг амалга ошуви учун ҳали кўп ишлар қилиш керак. У ана шу ҳақда ўйлади. Айни чоқда у Эмин билан хайр-хўшлашгандан сўнг, ўзини енгил сезаётганлигидан таажубланди. Ҳа, Эсонбой унинг олдида қандайдир мажбуриятни сезганлиги учун ўз фикрларини эркин давом эттиришдек имкониятдан маҳрум қилиб қўйган эди. Эсонбой ҳамиша, ҳар қаерда фикрлашга тўсқинлик қиладиган мажбуриятлардан қочишга интиларди. Бугун эса иложи бўлмай қолди.

Ҳозир ҳам у Отага аммасининг оғир аҳволда эканлигини айтиш учунгина ҳовлига бораётган эди. Уйига бир қадам қолганда Эсонбой бу гапни кейинроқ айтсаммикан, деб ўйлаиб қолди. Ҳали узил-кесил бир қарорга келмаган ҳам эдики, таниш товушдан чўчиб тушди. Катта дарвоза олдида, қўлида калтак ушлаган Ўғай она турарди.

Эсонбой унинг олдида боришни истамади. Беш қадам нарида туриб, Иноқ чолникига бир кириб чиқмоқчи эканлигини айтди.

— Кейин борасан, мени Каримқулникига кузатиб қўй,— деди Ўғай она.— Ўлсин бундай инак, яна подадан қайтмади. Қайтган бўлса ҳам, эски жойига кетгандир—да. Каримқулдан сотиб олган эдик инакни.

Эсонбойнинг боши қотди. Шошиб турганида энди шу етмай турганди. Опа, менинг вақтим йўқ, деб кетиб юборсамикан? Ана унда... уйда катта ғалва бўлиши турган гап. Аксига олиб, Каримқулларнинг уйи Иноқ чолникига нисбатан тескари томонда эди. Эсонбой ноиллож Ўғай она билан бирга сигирни излаб Каримқулникига кетди.

Эсонбой Каримқулларнинг ҳовлисига яқинлашганда, боғча томондан қовуннинг димоқни ёрар ҳиди келди. Пахсадевор яқинидан оқаётган ариқ ёқалаб келаётган киши уларни кўриб тўхтади.

— Каримқул, сизми?— деди Ўғай она уни кўриб.

— Ҳа, мен,— деди Каримқул, кейин келиб Эсонбой билан кўришди.

— Яхши бўлди келганларинг, энди ўзим уйларингга бораётган эдим,— деди у.— Қани, уйга киришлар.

— Инак яна ҳовлингизга қайтдими?— деди Ўғай она Каримқулнинг уйига киришни ҳаёлига ҳам келтирмай.

— Мен... овора бўлманглар, инак бизникида, деб айтмоқчи бўлгани бораётган эдим... Қани, уйга киришлар, бафуржа гаплашармиз,— деди Каримқул.

Ўғай она унамади.

— Бўлмаса, гапнинг пўсткаллеси шулки, энди инакни сизга бермайман. Пулини эртага қайтараман,— деди Каримқул.

Ўғай она аввал бу гапга анқайиб турди, кейин унинг чиндан айтаётганлигини фаҳмлаб, товушга зўр берди.

— Нимага бермас экансиз инакни?! Энди унинг ихтиёри сиздан кетган, ҳа!— деди у писанда қилиб.

— Гапнингиз тўғри. Лекин, сиз ҳам танангизга ўйлаб кўринг—да мундай. Биринчидан, мана уч ой бўлдики, инак подадан ҳовлимизга қайтиб келаётир... Иккинчидан, кенжа қизимиз йиғлагани—йиғлаган, шу инакни қайтариб олайлик, дей. Шу инак унга энчи бўлсин деган эдим. Энди қизимнинг раъйига қарай мен ҳам.

— Бўлган савдони бузишга ҳаққингиз йўқ,— деди Ўғай она унинг гапини кесиб.

Каримқулнинг аччиғи чиқди.

— Сизга инак йўқ. Қаерга борсангиз, боринг. Шу паллагача молни ўргатиб ололмаган одам, энди ҳам унга эгалик қила олмайди,— деди у. Кейин хафа бўлиб, Эсонбойга мурожаат қилди.

— Ўзингиз айтинг, Эсонбой жиян. Мана сиз ўқиган, тушунган одамсиз. Инак ҳайвон бўлса ҳам, тушунади, ахир. Одам бу қадар тошбағир бўлмаслиги керак—да, жиян.

Одам қайси йўлга амал қилиши керак — виждони айтганигами ёки қонун бўйичами? Бу қийин масала. Эсонбойга қолса, сигирни Каримқулдан қайтиб олмас эди. Нима бўлганда ҳам, сигир шунча пайтдан бери янги эгасига бўй бермабди. Йўқ, ҳакамлик қилиш унинг қўлидан келмайди, иккаласининг ҳам кўнглини ранжитмагани маъқул, бўлмаса, орада катта жанжал бўлиши тайин. Эсонбой кўнглидаги гапни айтди:

— Мендан катталар бор. Ушалар ҳал қилсин, Каримқул ака. Мен ҳозир бир нима деганим билан иккалагиз ҳам рози бўлмайсиз.

У шундай деб шартта орқасига қайтди. Ўғай она эса ҳайҳайлаганча қолди.

Эсонбой қоронғу кўчадан кетиб бораркан, яна бир карра боғия ишни ақл тарозисига солиб кўрди. Бундай олганда Каримқул аканинг важи-гапи тош босади, деб ўйлади у.

Ой булут орасига яшириниб, атроф баттар қоронғулашганда, у Иноқ чолнинг ҳовлисига яқинлашиб қолган эди. Чол ҳам энди жаҳлидан тушиб, ўзига келиб қолгандир. Наҳотки, у шу чолнинг кўнглини овлай олмаса. Соатни қўлига тутқизадию жон бова, шу ҳикоятни, билганларингизни айтинг, дейди. Диссертациямга керак, дейди. «Йўқ, бугун эмас, эртага кел» деса-чи? «Эртага кеч бўлади, мен Ҳисорга кетаман, у ердан эса Тошкентга», дейди. У ўз-ўзига ҳаёлан ана шундай савол-жавоб қилиб борарди. Чолнинг эшиги ёнига етай деганида, ёмғирнинг элас-элас шовуллаганини эшитдию зўриққан асаблари юмшай бошлади, кўнглида бир қадар хотиржамлик пайдо бўлди. Лекин бу ҳолат ёмғир томчилари тўхташи билан яна йўқолди. Эсонбой чолнинг эшиги занжирлаб қўйилганидан баттар алами келди. Бу гал эшик шунчаки занжирланган эмас, унга қаламдан йўғонроқ

чўп тиқилган, яъни тузуккина бекитилган эди. Бу чолнинг «мен уйда йўқман» деганига ишора эди.

У девор бўйлаб айланиб юраркан, ҳовли бурчагидаги, қоронғуликда милтиллаб чироқ ёниб-ўчганини кўрди. Чол барвақт ётган кўринадими, деб ўйлади у. Қизиқ, унда нега эшикни ташқарисидан занжирлаб қўйибди? Эсонбойда энди ўжар бир фикр пайдо бўлди: нима бўлса ҳам чолни уйғотаман. Эзгулик йўлида бугун кимга ёмон кўринсам ҳам майли. Кумуш ёнғоқларни қўлга киритгандан сўнг одамлар гап қилишса қилишар, муҳими... мақсад амалга ошса, бас.

Эсонбой ҳозир бир нарсага ўзи ҳам ҳайрон эди: у ҳаётида ҳар бир ҳаракатни, ҳар бир фикрни бу қадар мулоҳаза қилишга одатланмаган эди. У фақат соатлар, балки лаҳзалар, дақиқалар билан ҳисоблашар, жуда сермулоҳаза бўлиб қолган эди. Унинг ихтиёрида яна саккиз соат вақт бор. То тонггача у неки гап бўлса, чолдан эшитиб олмоғи шарт. Чол наҳотки бирор аёл билан маишат қилаётган бўлса... Эминнинг айтишича, қишлоқда ҳозир енгилтақлар анча-мунча бор эмиш. Бунинг сабаби: қишлоқ йигитлари қишлоқдан уйланмай қўйганликлари, бировлар узоқ шаҳарлардан, бировлар эса ўқишга бориб хотин олаётганликлари оқибати эмиш. «Мана, ўзингиздан мисол, — деди у. — Қишлоқнинг манаман деган қизи сен туфайли эрсиз қолган эмасмикан? Қизларимиз йигитлардек шаҳарма-шаҳар ўқишга ёки саёҳатга юришга одатланмаган, агар шундай қилганларида, улар ҳам эрсиз қолмасдилар». «Шаҳарга кетишган қизларни ҳам биламан, аммо уларнинг кўпи ёмон йўлга кириб кетишган», — деди Эсонбой. «Аммо ҳаммаси эмас, Эсонбой. Мана, фалончи аёл, бир пайтлар қишлоқдан чиқиб кетган экан, ҳозир фан доктори эмиш, Душанбеда», — деди Эмин. «Бўлса бордир, — деди Эсонбой. — Аммо қишлоқда енгилтақларнинг кўпайишига сабаб фақат йигитларнинг етишмаётганлигидан бўлмаса керак». «Сен билсанг, айт сабабини», — деди Эмин. Эсонбой тузук жавоб бера олмади. У бу ҳақда тузукроқ ўйлаб, кейин жавоб айтишини маълум қилди.

Бу орада ҳовли ичкарисидан — уй деразаси эшигидан зулмат ичига нур қўйилиб, яна тўхтаганида, Эсонбой ҳушёр тортди. Уй эшиги очилиб ёпилган эди. Эсонбой чолни чақириб олишни лозим топмади. Эшик занжирга банд қилиб ташланган чўпни олиб ташлади. Энди бемалол ичкарига кириб бориш мумкин. Ҳар дақиқа, ҳар сония ғанимат, вақтни ўтказмай чолни кўндириш керак. Эсонбой чолнинг шу дақиқада нима қилаётганлигини хаёлига келтирмоқчи бўлиб, энди ҳовли ичкарисига оёқ учига юрган эди, қоронғуликда кимдир яна уй эшигини очиб, ичкари кириб кетди. Эсонбой у кимсанинг аёл эканлигига сира шубҳа қилмади. «А-ҳа, чолнинг иши маълум, — деб ўйлади у андақ қувониб. — Энди мен безбетлик билан олдиларига кирману «қани бова, ўша ҳикоят, шартларини айтсангиз айтинг, бўлмаса, шу ерда тураберман, дейман». Чол албатта унинг тезроқ кетишини хоҳлаб, уялгандан айтади. У деразадан секин мўралади: кўзи аввало дастурхонга, кейин ароғи яримлаб қолган шишага тушди. Чол эса бурчақда. Жувон қиқирлаб кулганида, Эсонбой қулоқларига ишонмади. Наҳотки бу... Ҳури сариқ бўлса. Ҳа, худди ўзи. Унга унамаган бўлса ҳам, бу ерга барибир келибди. Бир аёлнинг макри қирк эшакка юк бўлади, деб билиб айтишган, Эсонбой ундан аччиқланмади: балки Ҳури сариқ ҳеч ким, ҳатто шу Эсонбой ҳам шу ишдан воқиф

бўлишини истамагандир. Эсонбойга нима. Аслини олганда, Ҳури сариқнинг шу ерда ўтиргани унга қони фойда. Чол энди қочиб қаерга борарди.

У турган ерида томоғини қириб, товуш бериши билан чол саросимага тушиб қолди. Жувоннинг устига шошапиша катта кўрпа ташлади. Эсонбой деразадан узоқлашиб, ўзини дарахт остига олди.

— Бова, — деди у чол ҳовлига чиқиши билан. — Мана, охири айтган гапимнинг устидан чиқдим. Ҳалиги...

— Ким бу... Эсонбой? — деди чол ғудраниб. — Тинчликми? Нима гап?

— Ҳалиги... айтган гапимнинг устидан чиқдим. Ҳури сариқ бова менга, ҳозир бораман, деган эди. Келдимми? Келмаган бўлса, кеп қолади. Қани, энди ваъда бўйича... ҳа, озроқ вақтим бор... бирга кутамиз уни. Озроқ ичайлик-да, энди бова...

Чол Эсонбойнинг ҳийласини билмади, у аёл ўз оғзи билан бунга боришини айтган экан-да, деган хаёлга борди.

— Жиян, кир уйга, Ҳурихон уйда ўтирибди, — деди бирдан юмшаб. — Фақат, сен аввал кўлингни ювиб кел. Мен ҳозир...

Чол дарҳол уйга кириб кетди.

Эсонбой ичкарига кирганда, Ҳури сариқ тўрда илжайиб ўтирарди.

Эсонбой бу аёлни кўрдию энди андак алами келди. Унга қилган муомаласини эслади. Эсонбойнинг баданини қизитиб, уни овора қилишининг нима кераги бор эди? Балки у Эсонбойнинг тилини қисик қилиш учун шундай қилгандир.

Ҳури сариқ уни ҳеч нарса кўрмагандай, очилиб-сочилиб кутиб олди.

— Ҳамза театрининг артистлари келган эмиш. Эшитдингизми? Эртага совхоз клубида «Келинлар кўзғолони» бўлар эмиш, — деди у Эсонбой кўрпачага ўтириши билан.

— Олдин бобойнинг кўзғолонини ҳал қилайлик, — деди Эсонбой илжайиб.

— А, бобойми? Бобой ўзимизники, — деди Ҳури сариқ. — Қани, қуйинг-э, бобожон!

Иноқ чол пиёлаларга ароқ қўйди.

— Олайлиг-у, олдирмайлик, ёв қўлида мўрчани ҳам қолдирмайлик, — деди у алёр айтиб.

Эсонбой сездик, агар чол бундан бошқа ичадиган бўлса, иш пачава. Ундан ҳеч гап ололмади.

Чолнинг эса вақти чоғ:

— Оббо, Эсонбой-э, асл жияним ўзинг экансан. Ҳар келганинда бир йўқлайсан, — деб кўярди қайта-қайта.

— Мен-чи, мен, — деди Ҳури сариқ нозланиб. — Мен асл жиянингиз эмасманми? Мен ҳам сизни йўқлаб тураман-ку?

— Қизбиби! фақат асл жияним эмас, асл асалқандим, шакар-новвотим, — деди Иноқ чол бош тебратиб.

Давра қизийверди. Эсонбойга қолса, тонгни шу ерда ўтказар эди. Бундай фурсат ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Чол тиз чўкиб олди, қўлида ликопча олиб, аста хиргойи қила бошлади. Қўшиқ матни Эсонбойга ёқди. Айниқса, «Менинг жоним сенинг жонинг эмасму, сенинг учун жоним қурбон эмасму», деган ери Эсонбойни тўлқинлантириб юборди. Чол тўсатдан ёнбошига ағдарилиб тушди, бирпас қимир этмай қолди. Эсонбойнинг бошидан ҳуши учди: «Кумуш ёнғоқлар нима бўлади?» дея ўйлади. Бундай ётиш чолнинг бир най

1. Қизбиби — эркалаш маъносига

ранги эканлигини Хури сариқ биларкан шекилли, у бепарво эди. Эсонбойга «қўяберинг», деган имо қилди, кейин кўз учи билан шишани кўрсатиб «қуй» деган гапни қилди. Эсонбой фақат сиртдан қараганда енгилтак бўлиб туюлган бу аёлнинг ниҳоятда бахтсиз эканлигини шу тобда пайқади. Бу аёл қанчалик чолга ўзини бепарво кўрсатмасин, уни чин дилдан авайлашга иштиёқи борлигини Эсонбой аниқ сезди. Буни у аёлнинг кўзларидан билди. Эсонбойнинг кўнглидан шу фикр ўтдию аёлга нисбатан муносабати кескин ўзгарди. Бу ерга келиб Хури сариқни танг аҳволга солиб қўйганлигини энди сезди.

— Мен ҳозир кетаман,— деди у Хури сариққа чол эшитсан, деган мақсадда овозини баландлатиб.— Бобойдан фақат бир афсонани сўраб олишим керак, холос. Жуда керак. Эртага эса вақтим йўқ. Нариги областга ўтиб кетаман.

— Қанақа афсона ўзи?— деди Хури сариқ ҳайрон бўлиб.

Чол бу пайтда бошини сарак-сарак қилиб, бошини кўтарди.

— Ҳозир эслай олмайман, жиян,— деди у.

— Яна озроқ қуйинг, бова дарров эслайдилар,— деди Хури сариқ.

Эсонбой унга норози бўлиб тикилди.

— Чинимни айтяпман,— деди Хури сариқ.

Чол ичиб бўлгандан кейин, ҳақиқатан ҳам ҳикоятнинг шартларини эслай бошлади. Чол ҳикоятдаги шартларни тугилмай айтди. Эсонбой қўйнидан ён дафтарчасини чиқариб, эринмай ёзиб ола бошлади.

— Фақат, қолган иккитасини билмайман,— деди у.

Қизиқ, у чолдан шартларни ёзиб тугатиши билан кайфи тарқаб кетди. Гўё унда вазнсизлик ҳолати рўй бергандай, қушдай енгил эди. Хонадагилар билан шу қадар тез хайрлашдики, ҳатто Хури сариқ савол сўрашга ҳам улгурмади. У дарвозадан чиқатуриб, чолнинг томоқ қирганини эшитди. Орқасига ўгирилди. Чол чайқала-чайқала, алпанг-талпанг қадам ташлаб келаётган эди.

— Шошма, жиян,— деди у.— Сенга айтадиган бир гапим бор.

«Маст, тезроқ кетиш керак олдидан», деб ўйлади Эсонбой.

— Сенга бир сирни айтсам, жиян... Момонгнинг ўша китоби йўқолмаган. Онанг¹ ўтган кун кўчада бегона одамлар билан бир нимани гаплашиб турган экан. Сўрасам, эски китобларни сотиб олувчилар экан.

Эсонбой бирдан ҳушёр тортди.

— Қаердан келишган экан?

Чол бирпас пешонасини тириштириб турди-да:

— Туркманистонданмиз дейишди,— деди.

Эсонбой бўшашиб кетди.

— Нега шуни аввалдан айтмадингиз,— деди у ўпкаланиб.— Онам китобни сотдимиз уларга?

— Онанг катта нарх айтган эди, улар ўйлаб кўрайлик, яна бир ҳафтадан кейин келамиз, дейишди. Бошқасини билмайман. Мен сени бундан хабардорсан, деб ўйлабман-да, жиян. Қолаверса, сен у китобни ўқий олмасанг.

— Ўқийман, бова, ўқий оламан,— деди у таъна омуз.

Эсонбой жадаллаб уй томон жўнади. У аввал шу китобни қўлга киритиши керак, қолган ҳаммаси бекор. Ана ўша китобда қолган иккита шартни ўқиб билиши мумкин.

Бирдан зимистон тун ойдинлаша бошлади. Эсонбой ручка-соатни фонар ёруғига солиб қаради: бешга ўқинлашибди. Унинг ҳисобида яна икки соат вақт бор. Одам одамни тусмоллаб танийдиган пайт бўлган эди. Ўғай онани қандай уйғотишни ўйлар эди. Қўрқиб уйғониб кетса яхши эмас, бақиритиши мумкин. Ҳовлига кирдию бирдан енгил тортди: Ўғай она тонг саҳардан аллақандай калтакни олиб тоқзор томон бораётган экан. Эсонбой ўзини билдириш учун атайлаб йўталди. Ўғай она тўхтаб, Эсонбой эканлигини тусмоллаб билди, шекилли:

— Ҳа, бемаҳалда бундай юриш?— деди.

— Шундай бўлиб қолди,— деди Эсонбой унга яқин бориб.— Ўзингиз-чи? Тинчликми?

Ўғай она зорланган товушда жавоб қилди:

— Ҳамсояннинг кучуги гўштни олиб қочди, яшшамагур. Толга шамоллатиб қўйган эдим.

У боғ томонга юра бошлади.

— Энди қочиб кетди, нимасини қувасиз?— деди Эсонбой.

— Отангни турғизиб, отинг шу кучукни, дедим. Э, қўй, деди. Бир кило гўшт фалон сўм бўлса,— деди Ўғай она тўхтаб.— Бу кучук гўштни олиб қоча берса. Кеча отанг гўштга деб олиб қўйилган юз сўм пулни кўчада тушириб қолдирибди...

Эсонбой унинг гапини бўлди.

— Қўйларинг кўп, сўйиб ейверинглар-да.

— Э, ўша қўйларни сўйсақ, укангнинг тўйини қандай қиламиз. Тўйга оз чиқим бўладими? Сенинг аҳволинг бу бўлса. Ё укангни ўзинг уйлантирасанми? Эрта-индин армиядан келиб қолади.

Эсонбой шу пайтгача айтилган гапларни қайта эшитишни лозим топмади, сукут сақлаб унга ён берган бўлди. Кейин Иноқ бовадан эшитганларини такрорлади.

— Момонгдан қолган китоб ёниб кетган, Эсонбой,— деди Ўғай она оғриниб.— Иноқ бова кўрган китоблар отамдан қолган. Пайғамбарларимиз ҳақидаги китоб эди. Кеча ўша туркман келган эди, китобни олиб кетди.

Эсонбойнинг ҳафсаласи пир бўлди, боққа қараб кета бошлади.

— Ҳа, қаёққа, ётмайсанми,— деди Ўғай она.— Ҳали барвақт?

— Калтакни менга беринг, мободро кучук бўлса, қувалайман,— деди Эсонбой.

Ўғай она калтакни унга берар экан:

— Отангни ҳам уйғотай. Ёнғоққа ҳализамон жирқушлар келиб қолади. Қуш гўшти бўлса ҳам, ҳарнада, бир-иккитасини отсин. Гўшти хўп ширин-да жирқушнинг.

Эсонбой бош силкиб, унинг гапини маъқуллаган бўлди, сўнг боғ томон кетди. Уч қадам юргач, яна орқага қайтди. Ўғай она уйга кирмай туриб, унга деди:

— Нима, энди кунларинг жирқушларга қолдимми? Қўйинглар-э.

— Жирқушнинг гўштини еб кўрганмисан ўзи?— деди Ўғай она.— Жуда ширин бўлади.

Эсонбой бир пайтлар, ҳали қишлоқ атрофи боғу чорбоғларга бой пайтлари, амакиси жирқуш отган. Ушанда пишириб ейишганди. Ҳозир жирқушлар Кўҳи-тангда камёб бўлиб қолган. Бунинг устига у азалдан инсоннинг ризқи эмас.

— Тиромоҳда жирқуш кўп учиб келади,— деб гапини давом қилди Ўғай она.— Энди бир неча кун отанг жирқуш овламаса бўлмайди. Юз сўм пул йўқолди. Ҳазилми? Бир ойлик гўштининг пули эди-я.

1. Ўғай она назарда тугилди.

«Э ҳа, отаси амакисига бериб юборган пулни йўқотиб қўйдим, депти-да»,— деб ўйлади Эсонбой. — Узларинг биласизлар, аммо бу ишларинг яхши эмас,— деди Эсонбой. «Ҳа, майли, отам уйғонгач, унга ўзим айтаман. Амманнинг оғир ётганини ҳам кейин, кумуш ёнғоқни қўлга киритгач айтарман» дея кўнглига тугди.

Угай она ҳеч нима демай, ичкари хонага кириб кетди.

Эсонбой боғ оралади, ўша бир туп бобоёнғоқ томон юрар экан, юраги қинидан чиққудай тез-тез ура бошлади. Бу ҳол то ёнғоқнинг катта бир айри шохига чиқиб, ўша, тепа қисмида турган кумуш ёнғоқларни кўрмагунча давом этди. Кумуш ёнғоқлар ҳали ҳам ғалати бир нур таратиб турарди. Эсонбойда ғалати бир ўзгариш содир бўлди. У назарида сув шовуллашига ўхшаш бир куйни эшитгандай бўлди, кўз ўнгида аввал лип этиб момосининг нурли қиёфаси пайдо бўлди. Кейин дили тўлиқдию ўзини кўз ёшдан тия олмади. Турган ерида кумуш ёнғоқларнинг узиш шартларини эслай бошлади.

Иноқ чол шартлардан иккитасини айта олмади. Ана шу шартлардан бири—кумуш ёнғоқни кўрган киши, уни то қўлга киритмагунча, ҳеч кимни бундан хабардор қилмаслиги, сир сақламоғи лозим. Бундан мақсад нима экан? Ҳа, айтайлик, Эсонбой бу сирни ҳаммага ёйганида, ким билади, қанча киши бу ерга ёпирилиб келишини. Дўсту душман бор, у дарахтга чиқиб олгунча қараб туришармиди? Йўғ-э, нахотки унинг қишлоқда душмани бор? Бўлса бордир. Ким мен сенинг душманингман, деб рўпарасидан чиқарди? Тўғриси айтганда, у қишлоқдаги бирор одамни ўзининг душмани деб айта олмайди. Улар орасида яхшиси ҳам кўп, ёмони ҳам. Аммо унинг душмани борлигини билиши учун... улар билан ёнма-ён яшаб кўриш керак-да. Шаҳарда эса... унинг душмани — демагог бюрократлар, холос. У ишлайдиган системада бундайлар текилиб ётибди. Мана, айтайлик, у Сурхонга сафар қилишидан аввал йўл кираларини олиши лозим эди. У идорасидан ҳужжатларини тўғрилаб, бухгалтерияга борди. Бухгалтер қиз кўкимтир кўзларини лўқ қилиб, «пул бера олмайман, буйруқда исми-шарифингиз Салямов эмас, Саломов деб ёзилган» деди, Эсонбойнинг қўлида сафар ҳужжати бор эди, шунга асосан ҳам пул беришса бўларди. Бундан ташқари, институтда бўлак Салямов ёки Саломов йўқлигини шу қиз яхши билади. Уни беш йилдан бери яхши танийди. Хуллас, у яна ўз идорасига қайтиб боришига тўғри келди. Оз эмас, кўп эмас, идора бухгалтериядан ўттиз чақирим нарида. Шаҳар катта, бино етишмаслигидан шундай қилинган. У идорага қайтиб бориб, машинистка қиз билан айтишди. Қиз бўлса: фамилиянги Салямов эмас, Саломов, ўзбек тилида шундай бўлади, деб туриб олди. «Бундан ташқари,— деди у,— нега ҳужжатларни бошқа тилда тўлғазасизлар?»

Эсонбой, паспортимда фамилиям шундай ёзилган бўлса, мен нима қилай, деб тихирлик қилиб туриб олди. Хуллас, ўша кун асаби кўп бузилди. Самолётга ҳам кечикиб борди. Кейин, поездда кетишга мажбур бўлди. Мана, биргина бюрократликнинг зарари қанча қимматга тушди унга.

Эсонбой навбатдаги шартни эслади. Чол унга ёнғоқни узишда ток пўстлоғидан — зангидан олиб, қўлга ўраш керак, деб айтди. Афтидан, кумуш ёнғоқ ҳам женьшень ёки ув деган гиёҳ сингари заҳарли ёки электр-ток зарядига эга бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, эҳтиёткорлик зарар қилмайди. Ток занги электр токини ўтказмаса керак. Нима учун хусусан ток занги

экан? Афтидан, ўша даврда хавф-хатардан сақланиш учун фақат ток занги маълум бўлгандир. Эҳтимол, ёнғоқ ўсган ерда тоқзор ҳам бўлишини назарда тутгандир. Нима бўлганда ҳам бу шартни бажармоқ керак, деб ўйлади Эсонбой. У дарахтдан тушиб, тоқзорга ўтганида аллақандай товуш эшитгандай бўлди. Хаёлига негадир гўштни олиб қочган ит келди, пуштадан кесак топиб қўйди. «Уша кучук очдирки, бегона ҳовлига кириб, гўшт олиб қочган,— деб ўйлади у.— Бўлмаса, ўзини хавф-хатарга қўйиб, ўғирликка келмаса керак. Яна ким билади, балки, шунчаки ўғри кучукдир. Нима бўлганда ҳам, бу яхшилик аломати эмас».

Эсонбой ток пўстлоғидан бир ўримини шилиб, яна дарахтга чиқа бошлади. Чол айтган учинчи шартни дарахтнинг ярмига чиққанида эслади. Ҳа, кумуш ёнғоқни узадиган кун аёл билан қўшилмаслик керак. Бунинг маънисини у энди тушунди: дарахтга чиқиш учун кўп куч-қувват керак. Хайрият, Ҳури сарик уни бу ишдан сақлаб қолди. Аслида у бугун зино қилиши мумкин эди-ку. Нафсиламрини айтганда, у табиатан бегона аёлларга ўзини қурбон қиладиганлардан эмас эди. Фақат, қаттиқ ичган пайтларида, бу ишдан тап тортмасди. Лекин унга ичиш қайда дейсиз, маоши ҳаминқадар бўлса, бунинг устига ўқиб ёзадиган ишлари бошидан ошиб ётибди.

У энди тўртинчи шартни эслади. Кумуш ёнғоқларни узган киши уларни тановул қилишга ҳаққи йўқ. Бу, бўзчи белбоққа ёлчимапти, дегани эмасмикан? Э, йўқ. Бу ерда бошқа гап бор. Эсонбой бу ёнғоқларда биотокми, аллақандай нурми, бўлса керак, деб ўйлади. Киши ёнғоқ узган чоғида анча-мунча нурланиши мумкин. Бўлмаса нега ёнғоқларни ток пўстлоғи ёрдамида узиш керак? Бундан ташқари, ёнғоқни фақат шахсий манфаат йўлида ишлатмаслик назарда тутилгандир. Нима бўлганда ҳам жуда пишиқ ўйланган бу шартлар. Эсонбой ёнғоққа эга бўлса, у аввало фан учун ўрганишни мақсад қилиб қўйган. Фан учун дегани — халқ учун дегани. У Эски Жўвадаги дориворлар сотадиган савдогар эмас, ахир. Лекин... масаланинг бошқа бир томони бор. Айтайлик, у мабодо раққа ёки бошқа дардга дучор бўлганида, шу ёнғоқ ўша дардга даво деб топилса, қараб туришармиди? Албатта ер эди. Аммо унда, касал бўлганида, бу дарахтга чиқа олмасди-да. Бу ерда ўша ёнғоқ эгаси ёнғоқни узгунича, нурланиши ҳисобга олинган, чоғи.

Нима бўлишидан қатъи назар ҳозир у бу шартга амал қилиши аниқ. Хуллас, у ўзини мана шу тўрт шартга тайёр эканлигини чин дилдан ҳис қилди. Аммо, момосининг айтишича, китобдаги шартлар бешта эди. Охиргиси қандай шарт экан? Эсонбой эслашга уринди, аммо эслай олмади. «Бу шартни ҳеч ким билмайди. Иноқ бова ҳам. Шу шартни билмасам нима қипти», деб ўйлади у. Эсонбой энди дарахт юқорисига тирмашиб чиқа бошлади. Шамол эсди. Ёнғоқнинг баҳайбат, йўғон шохлари гувиллаб кетди.

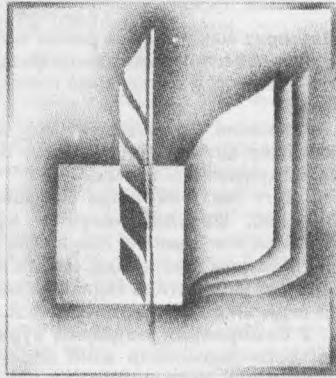
Эсонбой бир зум тепага, кумуш ёнғоқлар сари қаради. Улар ўз жойида секингина тебраниб туришибди. Эсонбой энди аввалгидек юраги ёрилар даражада қувонгани йўқ. Шамол унинг димоғига бир ёқимсиз ҳид келтирдию бурнини жийирди. Кавакдан заҳарли дори — дуст ҳиди келди. Кейин, Угай она тайинлаган гапини эслади.

— Ҳушёр бўлгин, кавак-павақда илон бўлмасин, тагин,— деган эди Угай она кеча Эсонбойнинг ёнғоққа чиққанини кўриб.— Ёз кунлари катта бир илон кечаси билан қариллаб чиқарди. Баҳорда уканг кавакка

Ёқубжон Хўҷамбердиев

Бемор шифо излайди

Тўламирза аканинг шикоят хатини текшириб қайтгач, мақола ёзиш учун бир неча маротаба кўлимга қалам олдим. Лекин ҳар гал бир мулоҳаза ҳаёлимдан нари кетмади: Шарифжоннинг бепарволик оқибатида ҳаётдан кўз юмиши медицина соҳасида онда-сонда учрайдиган ҳодиса. Бу ҳақда ёзиш шартмикан? Ахир, халқ саломатлиги йўлида ҳалол меҳнат қилаётган иқтидорли шифокорлар кўпчиликни ташкил этади-ку! Айрим лоқайд, билимсиз врачлар ҳақида айтилган аччиқроқ сўз бошқа бировларга тегиб кетмасмикин!.. Ҳар гал ана шу мулоҳаза қоғоз-қаламни бир четга суриб қўйишга мажбур этди. Бу орада Тўламирза ака бир неча марта редакцияга мурожаат қилди. «Бир меҳнаткашнинг аризасига муносабат шуми? Бизга ўхшаган кишиларнинг сўзига редакциядаки эътибор беришмас экан, демак жамиятимизда қайта қуриш, демократия чин маънода ҳали-вери қарор топмас экан-да?.. Мен ўғлимни операция қилган врачларни қама-таман деляётганим йўқ-ку! Фақат унинг бепарволигини кўпчилик билиб қўйсин, ўғлимнинг фожияси бошқаларга сабоқ бўлсин деяпман, холос».

Шундан кейин ўйланиб қолдим. Дарвоқе, қачонгача яширамиз?.. Ҳаёлимда бойсунлик мактаб ўқитувчиси Мўмин Аҳадовнинг изтироблари, мунг тўла кўзлари жонланди. Биз Мўмин ака билан район партия комитетининг биносида учрашдик. Мен районга бошқа бир шикоятни текшириш учун борган эдим. Мўмин ака мендан ўн минут вақтимни аямаслигини сўради. Биз райком биносидаги хоналардан бирига кириб гаплашдик. У ҳикоя қилаверди, мен эшитавердим... Ун минут эмас, суҳбатимиз роса икки соат давом этди. Ахир эндигина ўн олтига кирган шамшоддай қиз врачларнинг бепарволиги тўфайли ўлиб кетади-ю, бу фожиа тарихи ўн минутга жой бўладими?.. Мўмин аканинг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига ёзган шикоят хатини текширган Республика Соғлиқни сақлаш министрлиги комиссияси хулосасида шундай дейилади:

«...Сизнинг шикоят хатингиз юзасидан воқеа содир бўлган жойга бориб текшириш ўтказилди. Хатда келтирилган фактлар тўла тасдиқланди. Қизингиз А. Аҳадованинг ўлими юзасидан аниқланган материаллар тергов органларига ўтказилди».

Тергов органлари эса 16 ёшли Анорхолнинг ўлими юзасидан аниқланган материалларда ҳеч қандай жиноят аломатларини кўришмади. Айбдорлар Сурхондарё область соғлиқни сақлаш бўлими томонидан интизомий тартибда жазоландилар, холос.

Шарифжон эса эндигина 25 ёшга тўлган эди. Уқувчи мушоҳада қилиб кўриши учун ўша воқеани қисқача баён этишим. У ишдан бир аҳволда қайтди. Унинг қорни «бураб» оғрир эди. Тўламирза ака ўғлининг азоб чекаётганини кўриб, «тез ёрдамга» хабар юборди. Хаял ўтмай уйга навбатчи фельдшер М. Живанов етиб келди. У Шарифжонни текшириб кўриб, меъдаси яллиғланибди, деди ва «гастрит» деб диагноз қўйди. Шу касалликка қарши муолажа қилди. Фельдшер (эътибор беринг — фельдшер) Живанов келиб-кетгач Шарифжон ўзини бир оз яхши ҳис эта бошлади. Лекин бу вақтинчалик ором эди. Эртаси куни худди шу маҳалда Шарифжоннинг қорни яна оғрий бошлади. Лекин бу сафар А. Отамирзаев муолажасидан сўнг Шарифжон енгил тортмади. Аксинча, қорин оғриғи янада кучайди. Тунги соат 11 да Тўламирза ака Шарифжонни мотоциклга ўтказди-да, Учқўрғон шаҳар марказий касалхонасига йўл олди. Уша куни касалхонада врач Валижон Муродов навбатчи экан. Ота-бола касалхонага кириб боришганда навбатчи врач бошқа бир беморни кўргани бориш учун тараддуд (В. Муродовнинг айтишича) қилиб турган экан; Шарифжонни текшириб ўтирмади — қаёққадир жўнаб кетди. Орадан икки соатлар чамаси вақт ўтгач қайтиб келиб, Шарифжонни текширади ва шундай дейди: «Шариф, ичўтки бўлганга ўхшайсан (Тўламирза аканинг айтишича). Узинг ҳам кун бўйи 5—6 мартадан қатнаётган бўлсанг керак-а?..» (В. Муродов кейинчалик бундай гап айтмаганман дейди). Шарифжон ундай эмаслигини айтади. Лекин навбатчи врач Шарифжонга «ичбуруқ» деб диагноз қўяди ва шу касалга қарши муолажа қилиб, ота-болога: «Энди уйга кетаверинглар», деб рухсат беради. Бироқ, Шарифжон уйга келиб ҳам ором олмайди. Орадан икки-уч соат ўтгач оғриққа чиданмай «тез ёрдам» чақиртиради. Касалхонага боришгач, яна В. Муродов текшириб кўради-да, Тўламирза акага қараб: «Ўғлингизнинг кўричаги оғриб қопти», дейди. Аммо беморни шаҳар четига юқумли касалликлар бўлимига юборади. (В. Муродовнинг айтишича, касалхона хирург уша жойда навбатчилик қилаётган экан). Бу пайт тонг оқара бошлаган эди. Бўлимга боришгач, Шарифжонни диванга ётқизишади. Лекин бирон-бир шифокор унинг ҳолидан эрталаб соат еттигача ҳам хабар олмайди. Фақат Тўламирза ака ўғлининг азобига чиданмай, ҳовлига чиқиб «дод» солгандан кейингина ҳамширалардан бири уйғонади. Уша ҳамшира «тез ёрдам» чақиради ва беморни яна марказий касалхонага олиб кетишади. Хуллас, Шарифжонни 8⁰⁰ да операция столга ётқизишади. Уч кундан кейин Шарифжон ҳаётдан кўз юмади...

Мананган область Соғлиқни сақлаш бўлими буйича чиқарилган буйруқдан кўчирма «Текширишда шу нарса аниқландики, бемор Ш. Мирғаниев 1984 йил 16 август куни қаттиқ оғриб қолган. Касалга фақат 17 август куни диагноз қўйилган. Тез ёрдамга фельдшер М. Живанов, А. Отамирзаевлар боришган. Уларнинг тажрибасизликлари тўфайли тўғри диагноз қўйилмаган. Иккинчи куни беморни «Тез ёрдам» станциясининг мудири, врач В. Муродов кўрган. У ҳам беморга ОКЗ [ичбуруқ] деб диагноз қўяди ва юқумли касалликлар бўлимига юборади. Бу орада беморни

тектириб кўрган врач С. Робиддинов унга «ўткир кўричак» деб диагноз қўяди. Ва бемор хирургия бўлимига жўнатилади. Бу пайтда беморнинг аҳволи ўртача эди. Беморни кўрган бўлим бошлиғи Т. А. Қирғизбоев «кўричак ёрилганлиги аломати бор» деб диагноз қўяди. Қисқа муддатли тайёргарликдан сўнг бемор 18 август эрталаб соат 8.30 да операция қилинади. Операцияни врач Робиддинов ўтказди. Беморга операциядан сўнг «Кўричак ёрилган» деб диагноз қўйилади. Беморнинг аҳволи ўта оғир бўлишига қарамай етарли даражада эътибор берилмаган. Врачлар томонидан кузатилмаган. Консултация ўтказиш учун тажрибали мутахассислар қақирилмаган. Натижада бемор ҳалок бўлган.

Бу ҳодиса касалхонада ўз вақтида муҳокама этилмаган ва айбдорлар жазоланмаган».

Кейин жазолашди. Бу ишда айби борлар ҳам, айби йўқлар ҳам жазоланди. Лекин бундан кимга фойдаю кимга зиён! Ахир сўқурдай йигит ҳаётдан бевақт кўз юмди...

Баъзан дунёнинг ишларига ҳайрон қолмай илож йўқ. Табиблик отамерос бўлган, юзлаб кишиларнинг дардига шифо қилган, лекин кассасида «дипломи» бўлмаган бир одамнинг умри қувғинда ўтади: бир томондан орган ходимлари қувишади, иккинчи томондан касаллар қувишади... Лекин табиблик отамерос бўлмаган, етти йил ўқиб «врач» деган дипломга эга бўлган бошқа бир одам ўз бепарволиги туфайли беморнинг ўлимига сабабчи бўлади-ю, лекин ҳеч нарса кўрмагандай юраверади. Нар иборса бита «ҳайфсан» билан лавозимдан бир порғона пастга туширилади, холос. Тўғри, врач беморни ўлсин демайди, қасдан ўлдирмайди. Анорхолни ҳам, Шарифжонни ҳам биров қасдан ўлдиргани йўқ. Лекин биз бир нарсани ис-таймиз: врачлар бепарво бўлмасин.

Мен битта касалхонани биламан. Бу — Тошкент область кўз хасталиклари касалхонаси. Касалхонага ёш офтальмолог Зафар Умарович Сиддиқов раҳбарлик қилади. Ана шу касалхонада шифо топган кўп-кўп беморлар билан суҳбатлашганман, одамларнинг тилларидан бол томиб сўзлашларини эшитганман. Ваҳоланки, касалхонада шароит бирмунча оғир: бинолар эски, энг сўнгги марказдаги жиҳозларни жойлаштириш учун имкониятлар жуда чекланган, палаталар етишмайди. Ноқулай шароитларга қарамай, бу ерга шифо излаб келган беморлар мамнун бўлиб кетишади. Врачларни узоқ-узоқлардан атай излаб келишади. Нега шундай? Чунки улар лоқайд ва бепарво эмас...

Равшанки, табобат илмини ўрганиш мумкин, лекин табиб бўлиб вояга етиш мушкул. Бугун инсон юраги ўрнига сунъий юрак қўйилмоқда, касал бўйрак соғлом бўйрак билан алмаштирилмоқда. Кўп-кўп касалликларнинг олди олинмоқда. Бир сўз билан айтганда, ҳозирги замон медицинаси киши умрини маълум муддатга узайтиришга эришди. Бу албатта, ўз касбини шарафлаётган юз минглаб замонавий врачлари олимларнинг хизмати. Аммо, ана шундай ютуқлар билан бир қаторда юқоридаги каби ҳодисалар ҳам юз бериб турибди. Бундай ҳодисалар битта-иккита бўлганида биз бу ҳақда ёзиб ўтирмас эдик.

Гап биргина беморга нотўғри диагноз қўйиш, касалликни нотўғри аниқлаш ҳақидагина эмас. Айни пайтда касалхоналарда соғлом муҳит билан бир қаторда турли-туман сансалорликлар ҳам мавжудлигидан кўз юмолмаймиз. Баъзан беморнинг касалини аниқлаш, диагноз қўйиш ойлаб чўзилиб кетади. Бемор у касалхонадан-бу касалхонага, врачдан-врачга югуравериб, тинкаси қурийдик. Оралиқ «марралар»да у қанча-қанча муолажалар қабул қилади. Аниқки, тахминий муолажа зарар келтиради. Бундай ҳодисалар ососан қишлоқ жойларда кўп-кўп учрайди.

Шу ўринда яна бир масала хусусида гап очиб фурсати етди деб ўйлайман: республика, иттифоқ миқёсидаги касалхоналарга, медицина марказларига йўлланма бериш масаласини қайта кўриб чиқиш лозим. Маълумки, инсон саломатлигини тиклашда беморнинг врачга ишончи катта аҳамиятга эга. Гоҳида ана шу омил ҳисобга олинмайди. Айтайлик, бемор область ёки республика касалхонасида доволанмоқчи. Лекин область касалхонасининг бош врач шундай дейди: «Бу касалликни ўзимизда доволашяпти. Истасангиз, ўзимиз доволаймиз, аммо бошқа жойга йўлланма беролмаймиз...» Бемор учун иккита йўл қолади: у ё кўнгли чопмаётган жарроҳга ўз ҳаётини ишониб топшириши лозим ёки Тошкент, Москва, Ленинград кўчаларида сарсонун саргардон бўлади. Ана энди ўзингиз ўйлаб кўринг: мана шундай сарсонун саргардонликдан, нотўғри

қўйилган диагнозлардан чарчаган бемор нима қилиши керак? Уз-ўзидан равшанки, у халқ табобатига мурожаат этади. Маълумки, халқ табобати барча ривожланган мамлакатларда, шу жумладан, СССРда ҳам қонунга зид ҳисобланиб, табиблик билан шуғулланган кишилар қувғинга олинар эди.

«1960 йиллардан эътиборан кишиларда унга (халқ табобати-га — Ё. Х.) катта қизиқиш уйғонди, — деб ёзади инглиз олими Стивен Фулдер. — Одамлар замонавий медицина хизмати орқича харажатларга сабар бўлаётганини тушуниб етишди. Бундан ташқари, ҳаёт тарзи туфайли юзага келган сурункали касалликларга чалинган кишилар, масалан, умуртқадаги оғриқлар, қон томирларининг дағалланиши халқ табобати усулининг бирмунча энгил ва айни пайтда комплекс таъсири туфайли шифо топадилар».

Хўш, аҳолининг табобатга мурожаат этишининг боиси нима? Унга ишонганиданми? Еки турли «миш-миш»лар, реклама таъсириданми? Балки врачларнинг самарасиз муолажалари сабабдир?.. 1980 йили Голландияда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, даволанаётган беморларнинг 40 фоизи муайян касалликларни илмий медицина воситалари билан доволаш натижа бермагани туфайли табибга мурожаат этишган. Австралия ҳукумати томонидан ўтказилган тадқиқотлар ҳам шу фактини тасдиқлайди.

Куюнчак журналхон аллақандай Голландия ёки Австралияда ўтказилган тадқиқотларнинг бизга, совет медицинасига нима алоқаси бор, деб сўраши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, тўғридан-тўғри алоқаси йўқдир. Балки, Голландия ва Австралиядаги мавжуд илмий медицина ҳал этолмаётган муаммолар бизда аллақачон ечимини топгандир. Бу бизга қоронғи. Лекин бизга шу нарса равшанки, хўрош ҳамма жойда бир хил кичкиради деганларидек, ривожланган мамлакатлар илмий медицина соҳасида эришган ютуқлар эндиликда ҳаммага аён.

Қолаверса, халқ табобатида қизиқиш бугунги кунда нафақат Голландия ёки Австралияда, шунингдек, бизнинг Ўрта Осиё республикаларида ҳам ниҳоятда кучли.

Тошкент шаҳар Ҳамза район

халқ судининг ҳукмидан

Тошкент шаҳар Ҳамза район халқ суди 1976 йил январь ойининг 29—30 кунларида ҳамда февраль ойининг 2—6 кунларида бўлиб ўтган суд мажлисида гражданин Й. Эргашевнинг иштини кўрди.

Йўлдошали Эргашевнинг тор медицина мутахассислиги — фельдшер-акушер, тиш доктори бўлгани учун беморларни доволаш ҳуқуқига эга эмас.

Й. Эргашев 1960 йилда Наманган медицина билим юртини тамомлаб, фельдшер-акушер мутахассислигига эга бўлган. 1973 йили эса Тошкент Медицина институтининг стоматология факультетини тамомлади. Шунга қарамадан, у ўзининг уйдаги махсус кабинетда ғаразли мақсадда турли касалликлар билан оғриган беморларни мунтазам равишда қабул қилиб келди. У беморларни медицина бўлигидан ўтказар, муолажа қилар, дори-дармонлар ёзиб берар эди. Бундан ташқари, у ўз уйда турли ўсимликлардан дори тайёрлаб беморларга бера-рар, бунинг эвазига, шунингдек, беморни қабул қилгани учун кишилардан пул олиб келган.

Шунингдек, унинг меҳнат дафтарчаси сохта: 1952 йилдан 1958 йилгача Андижон шаҳридаги «Ўртоқ» кинотеатрида ишламагани аниқланди.

1975 йил 6 октябрда Й. Эргашевга қарашли Тошкент шаҳар Висол кўчаси 51-уйдан 19210 номерли кичик калибрли винтовка ҳамда уч дона ўқ топилган. Экспертиза қилинганда, винтовка ўт очувчи қурол, патронлари эса ўқ-дорининг тури экани аниқланди.

Шулардан келиб чиқиб, Й. Эргашев ЎзССР ЖКнинг 223-моддаси 1-қисми, 197-моддаси I, II қисмлари, 210-моддаси I қисми билан айбдор деб топилди, 40-модда орқали бутун моддаларнинг йиғиндисини қўшган ҳолда 3 йилга озодликдан маҳрум этилсин».

...Ҳозир «турғунлик йиллари»да раҳбарлик лавозимларида ишлаган кишиларнинг нафақат қилмишлари фош этилмоқда, айни пайтда улардан жабр кўрган одамлар ҳам юзага чиқмоқда. Шу билан бир қаторда, ўзларини жабрдийда қилиб кўрсатаётган кимсалар ҳам оз эмас. Ҳақиқий жабрдийдалар юрак олдириб қўйишган. Агар диёнатли одамлар бўлмаганда эди,

уларнинг кўплари бугун мамлакатимизда рўй бераётган қайта қуриш, ошкоралик замонини кўрмасдилар...

Йўлдошали ака билан суҳбатлашиб ўтириб хаёлимдан ана шу фикрлар кечди.

— Уйимда кичик калибрли милтиқ эмас, ов милтиғи бор эди. Ов милтиғи қандай қилиб «кичик калибрли ўт очувчи қурол»га айланиб қолганига ҳеч ақлим бовар қилмайди, — дейди у. — Меҳнат дафтарчамга келганда, шуни айтиш керакки, ўзим Тошкентда туғилган бўлсам-да, ёшлигим Фарғона водийсида кечган. Акамнинг қўлида тарбия топганман. Ешлиқда одам ҳамма нарсага қизиқувчан бўлади. Уйда момом Зухрабонудан табобат сирларини ўрганардим, унинг қабулига келган беморлар билан мулоқотда бўлардим, кейин мактаб... Буни қарангки, шунча юмушдан сўнг шаҳар марказидаги кинотеатрга бориб, киномеханикларнинг ишини томоша қилишга ҳам вақт топардим. Мени киноаппаратлар қизиқтирарди. Уша пайтларда «Уртоқ» кинотеатрида Охун ака деган одам бўларди. У киши акамиз билан оғайни эди. Шу боис бўлса керак, кинохонага бемалол кириб-чиқарардим. Охун аканинг ёнида соатлаб тик туриб аппаратларнинг ишларини томоша қилардим. Охун ака баъзан аппаратларини менга ташлаб уйига ҳам кетаверарди. Бир неча йил шу тарзда ўтди. Мактабни ҳам тугатдим. Боболарим, момоларим табиб ўтишган. Шунинг учунми, табобатга айрича меҳр қўйган эдим. Хўжжатларимни Наманган медицина билим юртига топширдим. Эсимда, имтиҳонлар бошланган кунлар эди. Бир кунни олдимга акам бориб қолди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, киссасидан бир дафтарча чиқариб менга узатди. «Бу сенга, — деди у. — Охун ака бериб юборди. Билим юртига киришингга керак бўларкан».

Мен акамга қараб: «Билим юртига меҳнат дафтарчаси керак эмас. Кеча охириги имтиҳонни ҳам топшириб, ўқишга қабул қилдим», деб жавоб бердим. Шунда акам: «Дарслардан кейин, Охун акани олдига кетдим, деб кинохонага борармидинг ёки бошқа ёққами?» деди. «Албатта, Охун аканинг олдига», жавоб бердим. «Охун аканинг олдида нима қилар эдинг?» «Ёрдам берардим». «Демак, ишлагансан-да?» «Албатта». «Бўлмаса, нега меҳнат дафтарчасини олмайсан?» «Менга унинг кераги йўқ». «Керак, ҳозир бўлмаса, кейин керак бўлади», деди акам қатъий ва меҳнат дафтарчасини қўлимга тутқазди.

Балки ўша пайтда мен ҳам, акам ҳам Охун акадан меҳнат дафтарчасини олиб ножўя иш қилгандирмиз. Лекин бу ишда на Охун аканинг, на акам ва на менинг айбимиз бор. Чунки менинг Охун акага ёрдам берганим бор гап-да. Биз масаланинг юридик жиҳатларига эътибор бермаганмиз. Охун акага ёрдамчилик қилганимга (албатта, маошсиз) ўша пайтларда кинотеатрда ишлаган ҳар бир одам гувоҳлик бериши мумкин. Бу ҳақда орадан йигирма беш йил ўтгач, сўраб-суриштиришлари хаёлимизга келмаган эди. Аслини олганда, қимдор «шунча йил менга ёрдамчилик қилди» деб бир парча қоғоз билан тақдирласа, хўш, бунинг нимаси ёмон? Ваҳоланки, меҳнат дафтарчаси ёзиб беришни Охун акадан ўзим талаб қилишни керак эди. Чунки ростдан ҳам ишлаган эдим. Хуллас, мен бир инсон сифатида бўйинимга қўйилган битта «айб»ни тан оламан: мен беморларни даволаганман. Бир нарса мени доимо қийнайди; инсоннинг оғирини енгил қилиш, танасини илондек сўриб турган дардни йўқотиш нега айб саналиши керак? Чўнтагимда Медицина институтининг дипломи бўлмаганда, бунчалик хафа бўлиб ўтирмасдим. Ахир мен совет врач эдим. Уша невропатолог, терапевт ўқиган медицина фанларини мен ҳам ўқиган эдим. Болалигимда табиблар оиласида тарбияланган эдим-ку?!

У Медицина институтига кирмасидан аввалроқ халқ ўртасида табиб сифатида анча танилиб қолган эди. Ана шу машҳурлик уни икки томонлама исканжага оларди: бир томондан беморлар қувса, иккинчи томондан қўлида дипломи бор, лекин табибликка иқтидори бўлмаган врачлару орган ходимлари қувишди. Дашту далалар, тоғу тошлар ва Тошкент ҳайвонот боғи табибнинг бемор қабул қиладиган кабинетига айланди... Иши судга тушгунга қадар ўша пайтлардаги республика миқёсидаги раҳбарлар, бирлашмаларнинг директорлари Йўлдошали акани шахсий врачларига айлантириб олишни орзу қилишарди.

Хўш, беморларнинг меҳр-муҳаббатини қозонган Йўлдошали аканинг даволаш усули қандай?

Мен ўн кун мобайнида табиб ҳузурида бўлиб, ана шу саволга жавоб қидирдим. Эҳтимол, мен табибнинг иш услубини тўлалигича тушуниб етмагандирман. Журналхон назарида ушбу

мақолада чалкашликлар бўлиши табиий. Чунки бизнинг онгимизда ҳали кўп нарсалар янгилангани йўқ. Биз ҳамон украиналик доктор Касьяннинг, донецклик экстрасенс аёл Юлия Фёдоровна Воробьёванинг, хоразмлик Муяссар Шариповнинг ҳақиқий маънодаги мўъжизаларини кўзбўямачилик, фирибгарлик деб атамоқдамиз. Уша Касьян, ўша Воробьёва, ўша Шариповлар ва номлари бизга нотаниш бўлган ўнлаб халқ табибларини экстрасенслар эса одамларнинг оғирини енгил қилмоқдалар, уларни дарддан фориг этмоқдалар. Агарки, халқ табиби, экстрасенс ҳақиқатан ҳам кўзбўямачи, фирибгар бўлса, одамлар дарров билишарди. Айниқса, танасида дард бўлган юрган одам биларди. Ва ўша фирибгар ўз-ўзидан ном-нишонсиз бедарак йўқоларди. Биз мана шу оддий ҳақиқатни ич-ичимизда тан олсак-да, лекин...

Йўлдошали ака кайфият одами. Шунинг учун бўлса керак, баъзан ярим тунгача беморларни қабул қилаверарди. Гоҳида эса бир кун мобайнида битта ҳам беморни қабул қилмайди. Албатта, бундай ҳол камдан-кам содир бўлади. Одатда, у ҳафтанинг беш куниди эрталаб соат саккиздан-тушгача беморларни қабул қилади. Яқшанба кунларида эса қатнаб даволанаётганларни қўради. Табибнинг қабули алоҳида жиҳозланган кабинетда ўтади. Чап томондаги хонада дори-дармон тайёрланади. Бемор қабулга кириш учун шаҳар соат беш ёки тўртдан бошлаб навбат олади. Қиш ойларида қабул бир оз сийрақлашади. Негаки, табиб тоғда яшайди — у ерга бориш от-улови бўлмаган кишиларга анча қийин.

Йўлдошали ака кабинетга қадам қўйган беморга шундай қарайдию қўли билан ўриндини кўрсатади. У диагнозни касалнинг юзига бир қарабоқ аниқлайди. Касал аъзоларга аввал тиг теккан бўлса, масалан, бирон-бир ўсмага қарши химиотерапиядан фойдаланилган бўлса, бу беморни даволаш учун қабул қилмайди.

Табибнинг муолажаси: бадандаги маълум нуқталар хитой явшони билан ёки оддий гугурт донаси билан куйдирилади, турли гиёҳлардан дори-дармонлар тайёрланади, игна санчиб даволанади. Шунингдек, бошқа кўпгина муолажалар ҳам қилинади. Айтайлик, исириқни ва бошқа гиёҳларни талқон қилиб ичиш, улар билан касал жойларни ювиш тавсия этилади. Ниҳоят, дорихоналарда тайёрланадиган ва илмий медицина маҳсули бўлган дорилар ҳам ўрни келса ишлатилади.

Яна қуёнчақлардан бири овоз беради: «Бор-йўғи шугинами? Ахир бунинг нимаси табобат? Ўт билан куйдириш, нина қўйиш хитой халқ медицинасига тааллуқли. Гиёҳлардан дори тайёрлаш эса янгилик эмас. Бунинг устига, замонавий дорихоналарда сотиладиган дори-дармонлардан ҳам фойдаланар экан. Қани табибу қани табобат?»

Ҳа, бундай савол туғилиши табиий. Чунки бизга нимани ўргатишган бўлишса, шундан бошқа ҳамма нарсани рад этишга одатланиб қолганмиз.

Бундан икки йиллар муқаддам мен халқ табобати ва илмий медицинанинг қўшилиш ва айрилиш нуқталари хусусида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Ёлқин Холматович Тўрақуловга мурожаат этгандим. У киши бу борада жуда ибратли фикрлар билдирган. Назаримда, мана шу жойда ўша суҳбатнинг стенограммасини келтириш ўринлидир.

Мухбир. Ҳурматли Ёлқин Холматович, инсон дунёга келибдики, ўзини ташқи муҳитнинг турли «хужумларидан» — касалликлардан ҳимоя қилади. Зеро, тиббиёт илмининг оталаридан бири ибн Сино таълимотига кўра, ҳар қандай касаллик ташқи муҳит таъсири натижасида вужудга келади. Шу маънода медицина, хусусан, илмий медицинани инсоннинг тенгсиз ҳимоячиси дейиш мумкин. Маълумки, илмий медицина ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Унинг илдиллари бари бир халқ табобатига бориб тақалади. Халқ табобатининг ўзига хос даволаш усуллари мавжуд. Республикаимизда халқ табобати тажрибаларини умумлаштирадиган, уларни илмий асосда ўрганадиган марказ борми? Бор бўлса, унинг фаолияти қай даражада?

Ёлқин Тўрақулов. Саволингизга жавоб беришни эътироз билан бошламоқчиман. Уша сиз халқ табобатининг усули деб атаган усулда, яъни беморнинг ташқи ҳолатларига — кўзи, юзи ва бошқа органларида содир бўлган ўзгаришларга қараб касалликни аниқлаш, тоғу ушлаб диагноз қўйиш айни пайтда илмий медицинага ҳам тааллуқли. Уни фақат халқ табобатининг усули деб айта олмаймиз. Илмий медицинанинг илмийлиги шундаки, у ўша бирламчи диагнозни бемордан олинган турли моддий анализлар воситасида ё тасдиқлайди, ёки рад этади.

Тўғри, фан-техника бу соҳага «ёриб» кирмаган замонларда сиз айтгандай, беморнинг ташқи белгиларини чуқур ва назорат ҳис этган табиблар бўлган. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Назаримда, биз халқ медицинаси атамасини аниқ таърифлаб олишимиз керакка ўхшайди. Айрим кишилар халқ медицинаси деганда, илгарироқ ўтган табибларнинг тажрибаларини кўзда тутишади. Ёки бўлмаса, ҳеч қандай илмий, амалий тажрибага эга бўлмаган «фолбинлар»ни, турли гмёҳлардан пала-партиш дори таёрловчи, мол-дунё ортдан қувган хонаки табибларнинг тажрибаларини тушунишади. Йўқ, булар халқ медицинасини тўла акс эттирмайди. Менинг назаримда, халқ медицинаси деб Абу Али ибн Синодан тортиб то машҳур ўзбек табиби Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Ҳўқондийгача ва ундан кейинги алломаларнинг тажрибалари, улар қолдирган илмий меросни тушуномқо керак. Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобининг ўзи олти аср давомида Европа мамлакатларида медицина соҳасидаги ягона қўлланила сифатида фойдаланиб келинди. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний эса ўзининг кўп йиллик тажрибалари ва қадимги табибларнинг тажрибалари асосида «Даволаш қонуни» ҳамда «Даволаш усули» каби асарлар яратди. Мана сизга, халқ медицинаси ва унинг мероси! Бу мерос бизнинг институтда, шунингдек, барча илмий медицина муассасаларида ўрганилмоқда, улар юзасидан кўплаб докладлар, илмий ишлар қилинган. Энди ҳали айтганимдай, халқ медицинасининг бошқа бир вакиллари — яқин орада ўтган табиблар ҳақида. Улқа медицина илмий тадқиқот институти ташкил этилган дастлабки йилларда институтининг «Шарқ медицинаси лабораторияси» шундай «хонаки» табибларнинг иш методларини ўрганишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Эсимда, тошкентлик Ҳамид ака исми табиб бўларди. Биз ана шу кишининг тажрибаларини илмий асосда ўрганиш учун у кишини институтга ишга қабул қилдик. У бирмунча вақт ўзи топилган келган бир-иккита табиб билан биргаликда ишлади. Энг қизиғи, бу табибларнинг тажрибаларидан ҳеч бир натижа чиқмади. Гап шундаки, уларнинг бирон-бир қоида асосида қилинган, шакланган назарияси ёки стандарт дори-дармонлари бўлган эмас. Шу боис ҳам уларнинг иш усулини ўрганишга асос йўқ. Чунки илмий тадқиқот учун маълум бир арсенал, предмет бўлиши керак-ку?.. Лекин бу дегани, уларнинг ҳаммаси ҳам кўр-кўрона иш тутишган дегани эмас. Уларнинг айримлари китоблардан фойдаланишган. Кўпроқ интуицияга, тажрибага асосланган.

М. Кейинги пайтларда Шарқ табобатига қизиқиш анча кучаймоқда. Бу ҳақда марказий газеталар, жумладан, «Литературная газета» катта-катта чиқишлар қилмоқда. Ана шундай чиқишлардан бирида Вьетнам халқ табобати хусусида гап кетади. Бу халқнинг табиблари игна билан даволаш ёки игна воситасида оғриқсиз операциялар ўтказишаётган экан. Даволашни бундай усули ёки шунга ўхшаш усул бизда ҳам бўлганми? Умуман, бундай даволаш усули қандай натижалар бериши мумкин?

Е. Т. Шарқ медицинасининг ўзига хос фалсафаси, ғояси бор. Бу Урта Осиё халқ медицинасидан тубдан фарқ қилади. Сиз айтган даволаш усули нафақат Вьетнамда, шунингдек, Хитой ва бошқа Шарқ мамлакатларида ҳам мавжуд, даволаш усулининг илмий асоси мавжуд. Кейинги йилларда Шарқ медицинаси тажрибалари жуда кўп мамлакатларда қўлланилмоқда. Жумладан, Москвада рефлексотерапия институти ташкил этилган. Ана шу институт мутахассислари бир неча йиллардан буюн игна воситасида даволаш усулини ҳозирги замон илмий медицинаси позициясида туриб ўрганишмоқда. Бу борадаги тажрибалар республикамиз илмий медицинаси марказларида ҳам олиб борилмоқда. Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, тажрибалар ижобий натижалар бераётган бўлса-да, бу усулларнинг таъсир этиш механизми тўла аниқ эмас. Игна билан даволаш Урта Осиёда илгари бўлмаган. Бироқ, Урта Осиё табиблари беморнинг касаллигини томирни ушлаб кўриш, турмуш тарзи, боласи бор ёки йўқлиги ва бошқа белгилар асосида аниқлашга ҳаракат қилишган. Албатта, булар пухта анализлар ўтказадиган илмий методлар ва лабораториялар бўлмаган даврларга хосдир.

М. Маълумки, ҳақиқий халқ табиблари беморни даволашда, мутаносиб дори-дармон тайинлашда унинг мизожига катта эътибор беришган. Бу ҳақда медицина қандай ҳулоса қилади?

Е. Т. Мизож ҳақида ибн Сино шундай дейди: «Унсурларнинг ўз қувватлари ҳам бир-бирларига таъсир қилишлари натижа-сида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизож-

дир». Мизож тушунчаси азалдан халқ орасида бор. Уни киши организмнинг умумий табиатидан келиб чиқадиган ҳолат деб тушуниш мумкин. Лекин бу тушунча ҳолос. Аслида, бу тушунчанинг объектив бир белгиси, айтиш мумкинки, тиргаги йўқ. Айтишлик, новотни «иссиқлик», оққандни «совуқлик» дейишади. Аслида, иккаласи ҳам глюкоза, иккаласи ҳам қанд касаллигига чалинганлар учун қатъий ман қилинади.

М. Халқ табобатида қўлланилган айрим дорилар кейинги пайтларда илмий медицинада ҳам қўлланилмоқда. Масалан, мўмиё? Шундай эмасми?

Е. Т. Умуман, ҳозирги пайтда илмий медицинада ишлатилаётган дориларнинг аксарияти табиат қўйнидан олинган. Бу дорилар халқ медицинасида ҳам ишлатилган. Фарқ шундаки, табиблар доривор ўсимликларнинг табиий ҳолида — қуритиб, талқон қилиб ёки уларни сувда ивтиб ва бошқа ибтидоий усуллар билан фойдаланишган. Дориворлардан маълум бир касаллик учун керакли моддаларни ажрата билмаганлар. Дори тайёрлашнинг бу усулини Гален препаратларига қиёс қилиш мумкин. Илмий медицина эса доривор ўсимликлардан зарур моддаларни ажратиб олиб таъсир механизмини ўрганади, уларни кимёвий усулда синтез қилади. Эндиликда замонавий фармокология фани юксак даражада ривож топди. Ҳар йили минглаб дорилар синтез қилинмоқда. Энди мўмиё масаласига келсак, ҳақиқатан ҳам, халқ медицинасида энг ишончли дори ҳисобланади. Масалан, ўрта асрларда яшаб ўтган машҳур табиб Абу Бакр ар Розий мўмиёни бошоғриги, асабларнинг фалажи ва бошқа касалликларни даволашда қўллаган. Урта Осиё, Эрон, Ҳиндистон табиблари эса суяги синган, бадани куйган, сил ва бошқа касалликларни даволашда фойдаланганлар. Бизнинг медицинамиз мўмиёни илмий асосда текшириб, баъзи бир касалликларда, айниқса, суяк синган пайтда регенерация— шикастланган тўқималарнинг битишини кучайтирувчи дори сифатида ишлатиш учун тавсия қилади. Бу соҳада бир неча жиддий ишлар қилинган. Жумладан, Узбекистон Травматология ва ортопедия илмий тадқиқот институтида медицина фанлари доктори О. Шокиров раҳбарлигида ўтказилган тажриба шуни кўрсатадики, синган суяк мўмиё таъсирида 17—18 кун олдидан битади. Бу дори эндиликда Иттифоқимиздаги кўпгина илмий медицина муассасаларида синаб кўрилмоқда. Бироқ у шу кунгача ҳам илмий медицина томонидан тўла қабул қилинмаган. Дорилар китоби — «Фармакология» киритилмаган.

М. Бугунги кунда ҳам оддий усулда дори тайёрловчи «доришунос» йўқ эмас. Улар тайёрлаган дорилар ҳақида нима дея оласиз?

Е. Т. Халқ медицинаси касаллини ҳеч қачон тоза моддалар билан даволаган эмас. Бинобарин, улар тайёрлаган дорилар ҳар доим ҳам зарур даражада таъсир этавермаган. Сиз айтган «доришунос»лар хусусида шуни айтиш керакки, уларнинг аксарияти фирибгар. Баъзан ўшандай кишилар тайёрлаган дори-дармонларни бизга ҳам тавсия этишади. Масалан, қанд касаллигини даволаш учун турли ўтлар аралашмасидан — Хитойдан олиб келинган ва ўзимизда ўсадиган ўтлардан тайёрланган дорини тавсия қилишган эди. Лекин уларнинг бирортаси ҳам медицина қўллайдиган дори-препаратлардан устун бўла олмади. Шу жойда қадимий ривоятни эслатиб ўтмоқчиман. Бир табиб қабристон ёнига келганда, доимо юзини тескари буриб ўтаркан. Бунинг сабабини сўрашганда у: «Шу жойда ётганларнинг кўпи менинг доримдан кейин бу ерга келишган», деб жавоб берибди. Бу гарчи ривоят бўлса ҳам, унинг асосида маълум ҳақиқат бор. Кишилар ана шундан эҳтиёт бўлишлари керак.

М. Айрим кишилар дори-дармон шифо беравермагач, бахши ёки мулладан шифо топанлигини айтишади. Ана шу фактга қандай қарайсиз? Бундай ҳол психотерапиянинг натижаси эмасми?

Е. Т. Агар ўша бемор юрак-қон томир касаллигига дучор бўлса-ю, бахшининг қамчиси ёки мулланинг дам солиши билан тузалиб кетган бўлса, бу ғирт ёлғондан бошқа нарса эмас. Менинча, ўт билан сувнинг бир-бирига алоқаси қанчалик бўлса, бахши ва мулланинг психотерапия ёки психоневротерапияга алоқаси ҳам ўшанчалик. Лекин сўз; врач сўзи, психолог сўзи беморни даволайди. Кейинги пайтларда психотерапия даволочи восита сифатида майдонга чиқмоқда. Айниқса, руҳият билан боғлиқ бўлган асаб касалликларини даволашда ижобий натижаларга эришиляпти. Шуни айтиш керакки, айрим касалликлар ҳам аксарият ҳолларда руҳий шикастланишлар, ихтилофлар натижаси бўлиб қолмоқда. СССР Медицина Фанлари

академиясининг Москвадаги кардиологик марказида бир группа психологлар фаолият кўрсатишмоқда. Шундай марказлар бошқа шаҳарларда, жумладан, Тошкентда ҳам ишлаб турибди.

1978 йили Олмаота шаҳрида Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг (ВОЗ) халқаро конференцияси бўлиб ўтди. Конференция Жаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеяси илгари сурган «2000 йилга ҳамма соғлом бориши керак» деган программани бажаришнинг бирдан-бир воситаси — дастлабки медицина-санитария ёрдамидан кенг фойдаланиш, деб эълон қилди. Шаҳарлардаги медицина хизмати ўзини оқламади, деб тан олинди. Шу боис ҳам оддий медицина ёрдамига ва медицина-санитария таълимига асосланган янги стратегияга мурожаат этиш ва қишлоқ аҳолисига медицина хизмати кўрсатишга асосий эътиборни қаратиш таклифи этилди. Ана шу таклифлар асосида Олмаота декларацияси қабул қилинди.

«Декларация муаллифлари, — деб ёзади бельгиялик олим Поль Жигаз «Курьер» журналарида чоп этилган мақолада, — кишининг соғлиги ёмонлашган пайтда яқиндаги санитария пунктига мурожаат этиши керак деб ҳисоблайдилар. Бироқ, ҳар доим ҳам шундай бўлмайди. Турли вазиятлар юзага келади: касал одам ўз яқинларига, дўстларига, табибга, кинначига, фолбинга, қолаверса, билиб-билмай фирибгарга мурожаат қилиши мумкин. Кишиларнинг медицина муассасаларига борадиган йўлини беркитувчи бошқа сабаблар ҳам оз эмас. Марказдан олисда яшаш, моддий шароитлар, медицина ходимлари билан бемор орасидаги социал ва маданий фарқ. Халқ медицинаси эса анча қулай: у касалга тушунарли тилда гапирди ва унга тушунарли мантиқдан боради».

Бу фикрлар бизнинг воқелигимизга татбиқ этилса, қандай манзара юзага келиши мумкин? Билмадим, балки мен адашаётгандирман. Лекин қанийди ростидан ҳам адашган бўлсам! Ҳозирги пайтда республикадаги турли касалхоналарда 300 мингга яқин бемор учун жой бор. Бу рақам йилдан-йилга ортиб борапти. Медицина ривожланяпти, аини пайтда касаллару касалликлар ҳам кўпаймоқда. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ердан, сувдан, табиий бойликлардан нотўғри фойдаланиш, одамларнинг, хусусан, болаларнинг сифатли овқатланмаётгани ҳам турли-туман касалликларни келтириб чиқармоқда. Кейинги йилларда республикамиздаги жуда кўплаб қишлоқ жойларида сариқ касали кенг тарқалди. Кўпгина касалхоналарда жой етишмагани туфайли терапия, неврология ва бошқа бўлимлар юқумли касалликлар «диспансери»га айлантирилди. Болалар ўлими кўпайди. Касалхоналарда оёқ қўйишга жой йўқ; йўлақлар, врачларнинг хоналаригача беморлар жойлашган. Жой етишмаслиги оқибатида шифохоналар беморларни охиригача даволамасданок, «қолганига қатнайсан» деб касалхонадан чиқариб юборади. Соғлиги тўла тикланмаган бемор қаерга боради? Албатта поликлиникага! Поликлиникалардаги аҳвол эса бундан яхши эмас. Айтайлик, терапевт қабулига кириш учун саҳарлаб бориш керак, чунки талон саноқли — тугаб қолади. Талонсиз эса врач қабул қилмайди. Турли муолажалар учун навбатлар, сансалорликлар...

Кўришиб турибдики, Йўлдошали Эргашевга ва унга ўхшаб уйда даволаш учун патент олган-олмаган врачлару табибларга, турли гиёҳлардан дори-дармон тайёрловчи кишиларга беморларнинг мурожаат этиши бежиз эмас. Бунда на медицина ходимларининг, на ўша табибларнинг айби бор. Вазият шунга тақозо этмоқда. Бу вазиятни холислик билан амалга ошириш қайта қуришга юмшатиши мумкин.

Юқорида ҳурматли академикимизнинг халқ табobati хусусидаги суҳбатини тўла келтиришдан мақсад — бир нарсани кўпчиликка аңлатиш: умуман, илмий медицина халқ табobati-га қарши эмас. Лекин уни ёқламайди ҳам... Агар масалага конкрет вазиятдан келиб чиқиб ёндашадиган бўлинка, илмий медицина халқ табobatiни ёрдамга чақирити зарур. Чунки аҳолига медицина хизмати кўрсатиш қанчалик арзон бўлмасин, бундан қатъи назар бу ишни илмий медицина тўла-тўқис уддалай олмаётгани эндиликда аниқ бўлиб қолди. Бу ҳол, айниқса, қишлоқ жойларда яққол кўзга ташланади. Тўғри, йирик шаҳарлардаги манзара бирмунча бошқача. Лекин Москва ягона, республикада эса Тошкент битта. Район марказлари, олис қишлоқлар ҳар қадамда. Шунинг учун ҳам илмий медицина халқ табobati билан ҳамкорликда иш юритса, осмон узилиб ерга тушмайди. Ахир мақсад ягона: эл соғлиғини мустаҳкамлаш эмасми?! Зотан, Урта Осие халқларининг қадимий табobati ҳам, унинг бугунги кунда жуда кам учрайдиган ҳақиқий вакил-

лари ҳам ўзларининг даволаш усулларига, ўзларининг дори-дармонларига эга. Ана шу даволаш усулларини, дори-дармонларни синаб кўриш, уларнинг илмий жиҳатдан баҳосини бериш керак, холос.

СЎНГСЎЗ

...Тўламирза ака ўғли Шарифжоннинг расм-русумларини ўтказгач: «Шу кунгача битта одам келиб, ўғлингиз шу врачларнинг, хусусан, В. Муродовнинг бепарволиги туфайли нобуд бўлди. Энди ўтган ишга саловат. У ҳам атайлаб бепарволик қилгани йўқ. Сизга сабр-тоқат берсин деб кўнглимни кўтаришмади. Суқсурдай ўғлим ўлиб кетаверадимиз», дедию турли ташкилотларга арз қила бошлади. Унинг арзини биров эшитди, биров эшитмади. Қўли ишга бормай, хаёли ўғлига кетаверди. Юрагига қил сизмай юрган кунларнинг бирида ўзи ишлайдиган мактаб директори: «Тўламирза ака, кўп ҳам арзланаверманг, фойдаси йўқ», деди. Бу гап эзилган кўнглини яна ҳам эзди. Тўламирза акага энди ҳамма нарса тазийқ бўлиб туюлди: мактаб директорининг, ишга вақтида келмаяпсиз, дегани ҳам, қишлоқ Совети раисининг насиҳати ҳам. У ишдан бўшади. Олти ой бекор юрди. Кўп жойларга ариза ёзди. Лекин унинг талаби ҳеч қаерда инобатга олинмади. Оқибатда район раҳбарлари назарида «аризачи»га айланиб қолди. Аризачидан эса ҳамма ҳайиқади, қўрқади. Бундай пайтда ўша одам нимага, нега «аризачи» деган ном олди деб суриштириб ўтирилмайди. Олти ой мобайнида бирон жойга ишга киролмай юрганидан кейин Тўламирза ака бунга ҳам «тазийқ» деб ўйлади... Яна ёзди. Езаверди. Лекин яна ҳеч ким қулоқ солмади. Чунки айбдорлар жазоланган — ҳайиқа берилиб, лавозими пасайтирилган эди. Тўламирза ака эса ҳар гал асосий айбдори (В. Муродовни) ишдан бўшатишни талаб қиларди...

Аслида, врачлар ҳам, мактаб директори ҳам, район раҳбарлари ҳам Тўламирза акани бир муддат тушунишлари керак эди. «Ишга кеч келяпсиз», «Арзланаверманг, бари бир фойдаси бўлмайди», дейиш ўрнига, кўп эмас, беш-ўн кун ўз ҳолига қўйиш керак эди. Ахир ота-она бир парча этни йигит қилгунча не қўйларга тушмайди. Ўғил энди йигит бўлиб, уйланиб, иккита фарзанд кўрганда, қандайдир салоҳиятсиз бир врачнинг бепарволиги туфайли ҳаётдан кўз юмса, ким, қайси ота-она куймайди?! Тўламирза акани-ку ғам босиб, ҳардамхаёл бўлиб қолибди, бошқа биров бу аҳволда, балки ўт бўлиб ёнар эди, кўзига кўринганини ёндирар эди! Афсус, Тўламирза акани бир жабрдийда ота сифатида эмас, аризачи сифатида тушунишди. Бағри бутун одамларки, уни тўғри тушунишмагач, ғамбода ўз атрофида бўлаётган ҳодисаларни қандай тўғри тушунсин...

Шуларни ёзаяману ўйлайман, бугун муттаҳамни андишали одамдан, ростгўйни ёлгончидан, талантлини талантсиздан фарқлаш жуда ҳам қийин бўлиб қолди. Бугунги муттаҳам ҳам, ёлгончи ҳам, талантсиз ҳам бир нарсадан — зўр бериб бақириб, ўзини ўтга-чўққа уриб тарғиб қилишдан ютмоқда. Энг ачинарлиси шундаки, ўзининг ҳақини талаб қилган Тўламирза ака каби андишали кишилар ҳам кўпчиликнинг назарида юқоридаги кимсалар сафига қўшилиб қоляпти. Биз эса бепарвомиз. Оқибатда қанча тўламирзалар маънан майиб бўлишмоқда...

Эслатма: журнал редакцияси табиб Йўлдошали Эргашевнинг адреси сўраб ёзилган илтимосларга жавоб бермайди, фақат илмий медицина, табобат хусусидаги фикр-мулоҳазалар, таклифлар инобатга олинади, холос.

Нодира Рашидова

Усмон Носир: «Мен ҳаётга қайтишим керак...»

1956 йил сентябрь ойининг охирларида Масодиқова Холамбиби номига хат келди.

«Гражданка Масодиқова Холамбибига!

Сизга шуни маълум қиламанки, ўғлингиз Носиров Усмоннинг иши текшириб чиқилди.

Ўғлингиз асоссиз ҳукм қилинганлиги аниқланди.

Аризангиз ҳамда Носиров Усмоннинг жиноят иши, 1956 й. 3 сентябрь куни ўтказилган текширув материаллари асосида аввалги ҳукми бекор қилиш ва ўғлингизни батамом оқлаш учун Бош Ҳарбий Прокурор номига (Москва шаҳрига) жўнатилди.

Қарор ҳақида Бош Ҳарбий Прокурор сизга маълум қилади.

**ТуркВО Прокурорининг ўринбосари,
юстиция подполковниги
(имзо) М. ПАСТУШЕНКО»**

Холамбибининг кўп йиллар зардобга тўлиб ётган юрагида умид учқуни пайдо бўлди: «У тирик!» Бу учқунни октябрь ойининг бошида Москвадан келган бошқа бир хат яна алангалатди.

Сизга маълум қиламанки, аризангиз Бош Ҳарбий Прокуратура томонидан ҳал қилинди.

Ўғлингиз Носиров Усмонга тегишли жиноий иш қайта кўриб чиқиш учун Олий Судга жўнатилди.

Натижа Суд томонидан Сизга маълум қилинади.

**ГВП бўлимининг Ҳарбий Прокурори,
Юстиция подполковниги
(имзо) ПРОШКО**

«Демак, Усмонхон тирик. Биронта хатда унинг вафоти ҳақида ҳеч қандай гап-сўз йўқ, ахир! Холамбиби бу гапларни товуш чиқариб айтишга қўрқар, гўё бу сўзлар айтилса, умиди барбод бўлиши мумкиндек, шу умид онанинг ҳаётига бир оз бўлса-да, нур олиб киргандек эди.

Бироқ, 1957 йилнинг апрель ойида келган хат... уни қулатди.

СССР Олий Судининг
Ҳарбий коллегиясидан

1957 й. 30 март

СПРАВКА

Ҳибсга олингунга қадар ёзувчи-шоир бўлган Носиров Усмоннинг айбланиш тўғрисидаги жиноий иши СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегияси томонидан 1957 йил 21 мартда қайта кўриб чиқилди.

1938 йилнинг 5 октябрида Ҳарбий Коллегия томонидан Носиров Усмонга тегишли иш юзасидан чиқарилган ҳукм вужудга келган янги вазиятларга кўра, бекор қилинди ва жиноят состави йўқлиги туфайли жиноий ишнинг кўрилиши тўхтатилди. Носиров У. вафотидан сўнг оқланди.

**СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси
Судловчи ҳайъатнинг раиси,
Юстиция полковниги
(имзо) КОСТРОМИН.**

«Вафотидан сўнг». Оппок қоғозга қора сиёҳда ёзилган бу совуқ сўзлар онанинг қалбини бир зумда чил-чил қилдирди.

1937 йилнинг кўюни унинг бағридан бирйўла уч фарзандини: Усмонни, кўёви Узбекистон Компартияси Марказқўмининг секретари Нуриддин Улмасбоевни, 23 ёшида вафот этган қизи Равзахонни юлиб кетди. Лекин биргина илинж — Усмоннинг тириклигига бўлган ишонч онага дармон, далда эди. Хат бу ишончни ҳам тилка-пора қилди.

Холамбиби ётиб қолди. Уша йили ёз ойларида бир куни ҳовлига озғиндан келган, новча одам кириб келди. Она уни дарров таниди: бу Усмоннинг дўстларидан бири Иброҳим Назир эди. У Холамбиби билан анча суҳбатлашди. Меҳмон кетганидан сўнг она ўртаниб қолди.

«Усмон оғир дардга мубтало бўлди; унинг совуқ урган қўлоёқларини кесиб ташлашди, цинга касалидан тишлари тўкилиб кетди... бир бурда нон ейишга зор бўлиб, Магаданда 1952 йили вафот этди...» деб айтди Иброҳим Назир.

Унинг гапларини кейинчалик Тожиҳон Шодиева ҳам тасдиқлади.

Она учун умиднинг охиригича учқуни ҳам сўнди. «Усмон йўқ!» Бу хаёл уни чаёндек чақарди.

Уша суҳбатлардан сўнг ранги янада синиққан, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолган она ҳасратини менга, ёш қизалоққа тўқарди:

«Усмонни олиб кетишганига уч-тўрт ойча бўлган эди. Тоғанг қамоқхонадан хат чиқариб, Иброҳим Назир ва Мадамин Давронлада пальто билан этиги борлигини айтиб, шу нарсаларни етказишни сўрабди. Мен аянг (Роҳатхон) билан қўшни қиз Дилбарни Арпаоя маҳалласига юбордим. Мадамин Давроннинг синглиси уларни қаршилаб олибди-да, Иброҳимнинг эшигини тақиллатиб қизлар келганлигини айтибди. Шунда Иброҳим эшикни қия очиб туриб: «Мен халқ душманнинг синглиси билан гаплашмайман!» деб пальтони иттибди ва шошиб эшигини беркитиб олибди. Роҳатой уйга йиғлаб-йиғлаб қайти. Эртаси куни Мадаминнинг синглиси бизникига келиб, Иброҳимни кечаси олиб кетишганлигини айтди. Мана, Иброҳим ҳам эсон-омон қайтибди. Тоғанг эса йўқ...»

Уша кезларда Холамбибига Ўзбекистон Ёзувчилар союзидан у ерда 1957 йил 2 июлда бўлиб ўтган мажлиснинг қароридан кўчирма олиб келишди. Унда Усмон Носирни Ёзувчилар союзи аъзоллигига тиклаш ва унинг онаси Масодиқова Холамбибига 6 минг (яни пул билан 600) сўм маблағ ажратиб берилиши тўғрисидаги масалалар кўрилган эди.

Кўп ўтмай Холамбибининг қўлига пул келтириб беришди. Ҳайкалдек қотиб ўтирган она қўлидаги бир даста пулга қараб йиғлаб юборди. Чунки...

Усмон ҳеч ёлғиз юрмасди. Уйга ҳам ҳеч қачон ёлғиз кириб келмасди; ёнида ҳамшиша дўстлари, ўртоқлари бўларди. Кунларнинг бирида у беш-олтита ўртоқларини меҳмонга олиб келди. Она ўчоқ бошида овқат тайёрлаш билан овора бўлади... Бир пайт Усмон ташқарига чиқиб, онасига қўшнидан қарз олиб бўлса-да, дўстларига сигарета топиб келтиришни илтимос қилади. Яқинда Қўқондан кўчиб келган Носир ота ҳали

ишга жойлашмагани сабабли оилада етишмовчилик бўлса ҳам, Холамбиби қўни-қўшнилардан биронта нарса сўрагани тортинарди. Она ўғлига аҳволни тушунтиради. Шунда Усмон: «Ая, ҳеч уялма, қарз узиладиган нарса. Ҳали вақт келадики, менинг ўлигим ҳам сени боқади!» дейди. Уша куни бу воқеадан воқиф бўлган Носир ота Холамбининг қўлидаги биттагина узугини бир халта сигаретага алмаштириб, Усмоннинг ўртоқларига киритиб юборган экан. Шуларни эслаб она юраги вайрон бўлди.

«Бу пулларни энди нима қиламан?!» деб менга тикилиб қолган бувимнинг ёш тўла кўзлари ҳамон дилимни ўртади.

Холамбининг аҳволи тобора оғирлаша борди. 85 ёшлик Носир ота ҳамон давлат ишида бўлиб, Сирдарёдаги қамиш заводиди директорлик қиларди, Тошкентга бир ҳафтада бир марта келиб кетарди. Мен хаста бувимнинг ёнида кўпроқ бўлишга ҳаракат қилардим. Уни ҳеч ёлғиз қолдиргим келмасди. Унинг ўша кезларда юрагидан отилиб чиққан аламлари, ҳасратлари қалбимга ўрнашиб қолган...

1936 йилнинг баҳори. Усмон Тошкентдан Қўқонга келиб Носир отага ўзининг дўсти Нуриддин Улмасбоевга катта синглиси Равзахонни турмушга бериш нияти борлигини айтади. Ота розилик беради. Тўйни ўтказиб Усмон Равзахонни Тошкентга кўчириб келади. Бир оз вақт ўтгач, Усмон Қўқондан бутун оиласини Тошкентга кўчириб келиш ниятида яна Қўқонга бориб: «Энди ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деб отасини кўндиради. 1937 йилнинг баҳориди Усмон оила аъзоларини Тошкентга, Чақар маҳалласидидаги бир қариндошиникига олиб келади. Икки ойлар дўсти Нодирбек топган шу маҳалладаги Йўлдош қассоб деган кишининг уйида ижарада турадилар. Носир ота ҳовли ахтариш билан шуғулланади. Шу кезларда Усмон бир куни уйга маст бўлиб қайтди. Уни ўртоқлари — артист Мухсин Ҳамидов билан шоир Юсуфжон Ҳамдам олиб келишган эди. Усмон онасига: «Бугун мени ёзувчиликдан ўчиришди,— деб айтди.— Нимагалигини ўзим ҳам билмайман». Она шўрлик ўғли миллатчиликда айбланиб, Ёзувчилар союзида «иши» муҳокама бўлганини билмасди. Усмонга раҳбарлардан бири: «Айбингни бўйнингга ол, кейин гуноҳинг енгиллашади. Мен сенинг тарафингни олиб, оқлаб чиқаман. Эгилган бошни қилич кесмайди, ахир!» деб авраганини ўз қулоғи билан эшитган киши ҳозир ҳаёт, лекин илтимосига кўра, унинг исми-шарифини келтирмадик... Усмон унга ишонди. Уша мажлисда Усмонни роса таллайдилар...

Шундай қилиб, энди 24 баҳорни қаршилаган шоирнинг қанотини синдирадидилар. Дарвоқе, мажлис охирида «айбланувчи»нинг ўзига, шоир Усмон Носирга сўз берилади. У ҳалиги раҳбар «айтганини» қилиб, айбини бўйнига олади. Лекин қайси айбини?! Узи ҳам билмасди... Уша «маслаҳатчи» дик этиб ўрнидан туради: «Ана, кўрдингизми, у айбини бўйнига оляпти! Унга орамизда ўрин йўқ. Союздан ўчирилсин деганлар қўл кўтарсин!» дейди... Бу эрталек ўхшайди. Ушанда Усмон зоғлар орасида қолган булбулга ўхшарди.

Бир неча кундан кейин Усмон Носирнинг уйига эрталаб бир киши кириб келди. Узини НКВД ходими ўртоқ Мансуров деб таништиради. У китоб-қоғозларни тинтув қилди. Узоқ тинтув қилди. Усмон деразанинг тепа тоқисига икки қўлини тираганча индамай турарди. Ногаҳон эшикдан йиғлаб кириб келаётган синглиси Равзахонга кўзи тушади. «Синглингиз ўлсин, ака! Мени нима учун бу ерларга олиб келгандингиз, акажон...» деб бўзлар эди у. «Розочка... Розочка, йиғлама, синглим!» дейди жовдираб Усмон ва синглисини бағрига босади. Пешонасидан ўпади. Равзахон акасининг бағрида ҳушидан кетади. Усмонга хонадан чиқишга рухсат йўқлиги учун Равзахонни унинг қўлидан олиб ҳовлининг нариги бетидидаги уйга киритадилар. Тинтув тугагач, Мансуров Усмонни олдига солиб ташқарига чиқади. Усмон ҳовлида турган отаси ва Қўқондан улардан хабар олгани келган амакиси Ибоджон билан қучоқлашиб хайрлашади, синглиларининг пешонасидан ўпади. Қўшни хонада ҳамон ҳушидан кетиб ётган синглиси Равзахонга кўз қирини ташлайди-да, Мансуров кетидан кўча эшик томон юради. Изидан: «Усмонжон, болам, аянг ўлсин!.. Бизни ўзинг кимларга ташлаб кетаясан?!» деб фарёд қилаётган онаси томон қайрилиб: «Улсанг ўлавер!..» деб чиқиб кетади. Онанинг фарёди бўғзида қолади... Шунчалар «бемехр» ўғлининг кетидан чиқиш ё чиқмаслигини билмай жойида тахта қотинди. Биров шу зум унинг юрагини мўздай сувга ботириб олгандай бўлади. Кўзидан селдай оқиб

Суратда: Усмон Носирнинг оила аъзолари.

келаётган ёши бир зумда қурийд. Онанинг кўз ўнгида Усмон сиймоси қўлидаги оппоқ кепкасини ғижимлаган қўйи бир умр муҳрланиб қолди...

1937 йил июль ойининг жазирама куни она юрагини роппароса 20 йил куйдирди. «Улсанг ўлавер!..» деган сўзлар ўша дамда она юрагига ништардек санчилган эди. Усмон бу даҳшатли сўзларни онасининг қалбини асраб қолиш учун атайлаб айтганини ҳеч ким билмасди, албатта. Она буни кўп йиллар ўтгандан кейин ич-ичидан ҳис этди.

Усмоннинг изи ўчди... У билан бирга оила ҳаётидан шодлигу бахтиёрлик, тинчлик кетди. Фақатгина бир нарса қолди — ўзаро аҳилик, ўзаро тотувлик.

Оила ниҳоятда оғир аҳволда яшай бошлади. Носир отага «халқ душмани»нинг отаси бўлгани учун ҳеч қаерда иш йўқ, қизлари Роҳатхон, Инobatхонларга ҳатто мактабларнинг эшиклари берк, Равзахон яна ота-онаси хонадонига қайтган. Унинг турмуш ўртоғи Нуриддин Улмасбоев Акмал Икромовнинг сафдоши сифатида қамалган. Носир отага: «Усмон сизга ўғай ўғил, ундан ариза орқали воз кечинг. Сиз инқилоб учун кўп хизмат қилган одамсиз. Ҳукумат сизни қўллаб-қувватлайди, иш беради», деб маслаҳат берувчилар кўп бўлди. Лекин Носир ота ўғлининг номини сотмади, унинг бегуноҳлигига умрининг охиригача ишонди. Уғли билан, унинг ҳалоллиги билан ҳаммаша фахрланди. Ҳатто ўша оғир йилларда ҳам Усмоннинг номини ҳимоя қилди. Оила эса оч-наҳор яшар эди. Носир ота қизлари билан Тошкент қамоқхонасига бот-бот озиқ-овқат, кийим-кечак киритиб туриши керак эди. Бири Усмонга ва яна бири куёви Нуриддин Улмасбоевга. Ана шундай оғир кунларда она уйдаги жамики қоғоз-китобларни йиғиб қопга солади-да, пистафурушга топширади. Бу қоғозлар Усмон Носировнинг ҳали газета, журнал, китоб саҳифаларини кўришга улгурмаган қўлёзмалари эди... Икки йил муқаддам, 1935 йилда ёзилган «Нил ва Рим» шеърида Усмон Носир шундай деган эди:

Улим яхши, одам агар шундай хор бўлса!
Бир парча нон нима ўзи! Шунга зор бўлса!

Биз ночорлик ва қўрқувни ҳозир унчалик ҳис этолмаймиз. Лекин ўша пайтларда одамларни Ғафлат қирмаб олган эди.

1944 йилнинг март ойида Фаррух Аҳмадий исмли киши (у сургундан қайтгач, Муқимий номидаги музикали драма театрида қоровул бўлиб ишлаган) Усмоннинг Сибирдан ёзган хатини синглиси Роҳатхонга етказди. Хатда: «Синглим Роҳатхон! Эшитдим, Уткир Рашид билан турмуш қилибсизлар. Жуда хурсанд бўлдим (бу никоҳ Усмон Носирнинг васияти эди — Н. Р.). Бахтли бўлинглар. Тошкентга, Ёзувчилар союзига «В. И. Ленин», «Шахло» деган поэмаларимни юбордим. Наҳотки, бутун Ўзбекистонда мени бу ерлардан олиб кетадиган биронта дўст, ёру биродар топилмаси?! Тошкентга борсам, умрим қамоқда ўтса ҳам майли эди... Союзга аям илтимос билан борсин. Менинг гуноҳим йўқ. Жоним синглим, хатни ўқиғач ёқиб юбор!» дейилган эди.

Барча ҳаракатлар наф бермади. Бир оз ўтгач, «Ёзувчилар союзига Усмондан пакет келибди. Унда «В. И. Ленин» ва «Шахло» поэмалари бор экан», деган хабар тарқалди. Холамбиби ўша йиллари Ёзувчилар союзининг раҳбарларидан бўлмиш кишининг ҳузурига боради. Уғли Усмон Носирни Тошкентга келтирилиши учун ёрдам беришларини илтимос қилади, ўғлининг ўз қўли билан ёзган поэмаларини кўрмоқчи бўлади. Онага ўғлидан келган хату қўлёзмаларни кўрсатиш у ёқда турсин, «Халқ душманининг онаси билан гаплашиладиган гап йўқ!» деб кабинетдан чиқариб юборишади. Она кўча эшигигача зўрга етиб келиб, остонага беҳол ўтириб қолади. Унинг ёнига юзидан киноя аралаш табассум билан Темир Фаттоҳ келиб сўрашади; ўзини гўё авваллари онани ҳеч танимагандай тутди. Холамбибининг даргоҳи Қўқонда ҳам, Тошкентда ҳам Усмоннинг дўстлари учун ҳаммиша очиқ эди. Энди эса... Она дили вайрон бўлди. Уша дамда Холамбиби шу Темир Фаттоҳ, Носир ота Усмондан воз кечган дўстларини бир куни койгани учун, матбуот саҳифасида бу оиладан кейин аламини олажани билмаган эди. («Совет Ўзбекистони» газетаси, 1967 йил 24 сентябрь).

Бугунги кунда ўша воқеани Холамбибининг қизи Роҳатхон яхши эслайди. Ушанда у онасининг ёнида эди. Онанинг қалби илк бор фарёд қилади ва биринчи бор нафратга тўлиб, қарғиш ёғдиради...

Орадан кўп ўтмай она Ёзувчилар союзининг раиси Ҳамид Олимжон автомобиль ҳалокатида фожиали вафот этди деган хабарни эшитади ва Усмоннинг қўлёзмалари тақдирини билишдан умидини узади.

ЭСЛАТМА. Қўйида Усмон Носир қамоқдан И. В. Сталинга йўллаган мактуб эълон қилинмоқда. Мактуб ҳозирча шоирнинг ошкор этилмаган шахсий делосидан олинди.

ВКП(б) МКнинг секретари

Иосиф Виссарионович Сталинга шоир Усмон Носирдан

АРИЗА

Мен халқ душманларининг бўҳтонига учрадим.

Душманларнинг миш-мишига қараганда, гўё мен Сизни ҳақорат қилганмишман, пессимистик (тушкунлик) руҳида шеърлар ёзган эмишман. 1937 йили (14 июль куни) УзССР НКВД томонидан ҳибсга олиндим. Тергов алдов усулларини қўллаб, менинг тажрибасизлигимдан фойдаланиб ёлғон айбномага мени иқрор этиш йўлини тутди.

1938 йилнинг 5 октябрида мен Ҳарбий коллегиянинг кўчма учлиги олдида менга қўйилган ёлғон айбномани батамом рад этдим. Лекин коллегия Ёзувчилар союзининг собиқ раҳбари томонидан суд бошланиши арафасида бўйнимга қўйилган бошдан-оёқ бўҳтондан иборат кўргазмага асосланиб, барча айбномаларни инкор этишимга қарамай, айблаш учун ҳеч қандай фактик материал бўлмаса ҳам УзССР ЖКнинг 67, 64—14 моддалари бўйича камина 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Аждархога ўхшаш 1937 йил элнинг кўпгина асл фарзандлари қатори ҳали 25 ёшга тўлмаган Усмон Носирни ҳам ютди. Уни ўзбек халқининг бағридан тўхмат, ҳасад, маломатлар юлиб кетди. Хўш, навқирон, сурур осмонида парвоз қилиб юрган шоир қандай қилиб бирдан «халқ душмани» тамғасини олди?! Уйлаб ўйга етиш қийин. Уша даҳшатли, ажал ёғдирган йиллар ва воқеаларнинг гувоҳи бўлган, вақти келса иштирокчисига айланган кишилар бугунги кунда ҳаёт. Уйлаб ўйга етолмайсан... Ахир ўшаларнинг кўпчилиги майда шахсий манфаатларини кўзлаб халқнинг бойлигига, бисотига чанг солганлар-ку! Халқнинг маънавий дунёсини поймол қилганлар-ку!

Мана шундай ўй-хаёллар менинг хотирамга Уйғуннинг улуғ шоиримиз Ҳамзага бағишланган тўрт мисрасини михлаб қўйди.

Уни ўлдирганлар билмади:
Мумкин эмас уни ўлдирмоқ!

У-чи Кўрки бўлиб шеърятнинг,
Утирибди кўр тўкиб тўрда...

Ҳа, фақатгина 24 ёшгача ижод қилган Усмон Носир ҳам бугунги шеърятимизнинг «тўрида кўр тўкиб ўтирибди». У орадан жуда эрта кетди. Лекин ўзбек халқининг қалбига учқун ташлаб ўтди. Шунинг учун ҳам Усмон Носирни бахтли инсон деб айтиш мумкин. Ҳозир қайси ўзбек шоирининг тўп-ламини қўлга олманг унда албатта Усмон Носирга бағишланган шеър ўқийсиз. Демак, шоир барҳаёт! Демак, у ўлмаган!

Усмон Носир табиатан жуда хушчақчақ, бағри кенг, қўли очиқ йигит эди. У билан бир суҳбатда бўлган одам албатта дўстлашишга интиларкан. Қавм-қариндошлар ҳам Усмонни жуда ҳурмат қилишарди. У барчага баробар меҳрибон эди.

Нақл қилишларича, Усмоннинг ўғай амакиси Абдураҳмон Масодиқов жуда қаттиққўл бўлиб, унга кўп озор бераркан. Носир ота босмачиларга қарши курашиб юргани учун Қўқонга аҳён-аҳёнда келарди. Агар Усмон уйда бўлмаса, уни кўргани ўша кунийёқ интернатга бораркан. Мана шундай кунлардан бирида Намангандан келган Носир ота Холамбибига ош дамлатиб, извошга қизлари Роҳатхон ва Инобатхонларни ўтказиб,

Жумладан, мени 5 йил сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этишди.

Бу қарор, бу ҳукм адолатсиздир.

Мен 1912 йили туғилганман, болалар уйида тарбияланганман, ўша ерда ВЛКСМ сафига ўтганман.

Менинг 6 та шеърӣ тўпламим, 4 та таржима китобим чоп этилган. Пушкин ва Лермонтов ижодий меросидан қилган таржималарим (ўзимнинг асарим сингари) жуда яхши баҳоланган.

Қамоқда ўтган 3 йиллик умрим мобайнида, барча қийинчиликларга қарамай, мен битта шеърӣ роман, 3 та пьеса ва туркум шеърлар тайёрладим.

Мен ҳали ёшман, ижодий режаларим бисёр.

Менга халқ душманлари тўхмат қилишди!

Мен мутлақо асоссиз, ҳеч бир айбсиз қамоқда ётибман!

Мен ҳаётга қайтишим керак, улуғ Ватаннинг тўла ҳуқуқли граждани бўлишим керак!

Мен Сиздан ёрдам сўрайман.

(имзо) Усмон Носир

1940 йил 20 август

Муддатни ўташ жойимнинг адреси:
Магадан ш. Хабаровск ўлкаси,
№ 2 Саноат комбинати

Усмон ўқийтган интернатга боради. Интернатда кўпроқ етим-есирлар ўқир эдилар. Усмон эса бу ерга бошқа сабабга кўра тушади: Носир отанинг укаси Ибоджон Усмонда ёшлигидан китобга, ўқишга бўлган интилишни сезади ва унинг бу хислатини ардоқлайди. Бир куни у мактабга бормай кўчада болалар билан ёнгоқ ўйнаб юрган Усмонни кўриб астойдил ранжийди ва акаси Носир ота билан уни интернатга бериш масаласи юзасидан маслаҳатлашади, интернат унинг тарбиясига ижобий таъсир қилишини айтди... Шундай қилиб, қизлари билан бирга кўргани келган Носир ота Усмонни қоронғи хонада дарс қилаётганини кўриб, юраги ачишади. Шундан сўнг Усмоннинг ўқитувчисидан рухсат сўраб, уни уйига олиб кетмоқчи бўлади. Хуллас, у имкони борича кўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди. Аммо унинг акаси Абдурахмон ака Усмонни кўп койир эди. Балки ўша аламлар оқибатида Усмоннинг қуйидаги сатрлари яратилгандир:

**Отам ўлди, мен сарсон бўлдим,
Шум етим, деб сўқдилар мени.
Ажаб кунга мубтало бўлдим,
Кўчаларга қувдилар мени...**

**Уша кун дилимда ҳаёт
[Оғир ғамни унутиб бўлмас!]
Тур! — дедилар,— тур, етимча зот!
Иложим йўқ, тураман бирпас.**

Кўп йиллар ўтиб, Абдурахмон ота 1966 йили 101 ёшида вафот этгач, унинг ёстиғи қатидан икки дона сурат чиқади. Бири 1943 йили фронтда ҳалок бўлган ўғли Алижонники, бири эса Усмонники эди...

Яна нақл қилишларича, 1932 йили Усмоннинг амакиси Мансуржон Масодиқов қиз кўради. Уша кезде Усмон Носир «Норбўта» достони устида ишлаётган экан. Хабарни эшитган Усмон ҳовлига чиқибди-да: «Қизнинг оти Сарвар! Сарвар бўлсин! Агар ўғил бўлганида Норбўта кўярдим!», деган экан ҳаяжонланиб.

Қўқондаги катта ҳовлидан кичкинагина ариқ оқиб ўтарди. Усмон беш-олти ёшлар чамасидаги кенжа синглиси Инобатхонни ариққа — сув оқимида тескари қилиб ўтқазиб кўярканда, ўзи ҳаҳолаб, завқланиб, шимининг почасини тиззасигача қайриб олиб томоша қилишни яхши кўраркан. Синглиси эса «тўғон» бўлиб ариқдаги сувни тошириб юбораркан. Ҳовлини сув босаркан...

Равзахон турмушга узатилган кезлари Усмон Арпапоя маҳалласида (ҳозир 9-январь кўчаси) Мутахассислар уйида шоир Уйғунга тегишли квартиранинг бир хонасида яшар эди. Қўқондан тўйга келган қариндошларига у шу хонадонда зиёфат беради. Уша кунни ҳозир ҳам қариндош-уруғлари кўп эслайдилар.

«Ҳеч ёдимдан чиқмайди. Эшикда оқ доқа рўмоллар ёпиниб кириб келаётган аёлларни кўтиб олаётган Усмонхон биз билан келган отинларга қараб: «Кулбамизга худонинг хотинлари ташриф буюрибдилар, қани, қани, марҳамат!» деб ҳазил-ҳузул қилганини ҳеч унутолмайман», дейди кўзёшини артар экан Ҳошияхон ая (у фронтда ҳалок бўлган Ибоджон тоғамнинг беваси).

Усмон Носир шундай эди.

Мана шундай хотиралар, мана шундай ўй-хаёллар мени ёшлигимдан Усмон Носирнинг изларини ахтаришга ундади. Онгим билан унинг вафот этганлигига ишонсам ҳамки, қалбим бу фожиани ҳеч қабул қилишни истамасди. Назаримда, гўё у тирик ва мен уни албатта топиш имкониятига эгадек туюларди. 1968 йилда Магадан ички ишлар бошқармасига хат ёздим; мен тоғам ҳақида маълумотлару унинг қўлёзмаларини излаётганимни айтдим. У ердан келган жавоб хатда: «Усмон Носиров 1941 йилнинг охирларида Кемерово областига кўчирилган. Унинг кейинги тақдири ҳақида маълумотларга эга эмасмиз», деб ёзилган эди. 1969 йили Кемерово ички ишлар бошқармасидан келган хатдан эса мен Усмон Носиров Маринск шаҳри яқинида 1944 йилгача, яъни вафотигача истиқомат қилганини билдим. Юрагимда ғулғула пайдо бўлди. Қайси сана тўғри? Қайси бирига ишониб керак? Кимга ишонай? Уша ерларда қамоқ муддатини ўтаб келган Иброҳим Назир, Тожихон Шодиева ва кўпгина бошқа гувоҳларгами ёки бу хатларгами? Кўп йиллар шу муаммо мени қийнади.

Ва ниҳоят, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи раҳбарларининг кўмагида мен Усмон Носирнинг қабрини излаб кетдим. Қабристонни топдим. Кемерово область ички ишлар бошқармаси архивига сақланаётган Носиров Усмонга тегишли «дело»дан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи номига берилган справкани олиб келдим:

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правленияси
секретарининг ёрдамчиси
ўртоқ Х. Шайховга

Сизнинг Носиров Усмон ҳақидаги сўроқ хатингиз бўйича шуни маълум қиламанки, Носиров У. Кемерово областининг махбуслар учун ажратилган жойларига 1943 йилнинг бошида келтирилган.

У улзуксиз равишда касалхонанинг оғир аҳволдаги касаллар бўлимида бўлган. 1944 йилнинг март ойида вафот этган.

Уни билган ва даволаган медицина ходимлари областда яшамайдилар.

Носиров Усмон 1944 йилда Кемерово область, Маринск районининг Суслово қишлоғидаги қабристонга дафн этилган.

**Кемерово области Ички ишлар
бошқармасининг бошлиғи
[Имзо] Л. В. ПРОСИН**

Уша муаммо бирибир муаммолигича қолди: миш-мишлар тўғрими ёки давлат ҳужжатларими?

Юрагимни ҳамон гумон кемирарди. Балки бошқа «Носиров Усмон»дир? Шу сабабдан биз шоира Мукаррама Муродова билан биргаликда Кемерово область Ички ишлар бошқармасининг бошлиғи генерал В. И. Руньшиков билан учрашдик. Унинг ёрдамида яна бир бора архив билан танишдик. Ҳужжатлардаги: «Носиров Усмон, шоир-ёзувчи, 1912 йили Наманганда туғилган», деган ёзувлар гумонимизни тарқатди.

Гумонимиз тарқалди, лекин кўнглимиздаги ғубор барибир тарқалмади. Мени ҳамон битта жумбоқ қийнайди: хўш, Усмон Носир ўлимига айнан кимлар айбдор? Айбдорларнинг номлари бордир, ахир?! Ахир ҳамма фожияларни «шахсга сиғиниш» деган маъҳум атама остига кўмиб юбориб бўлмайди-ку!

Ўзбекистон ССР Давлат Хавфсизлиги комитетининг раисига, Ўзбекистон ССР Олий судининг раисига Усмон Носир «дело»си билан танишишга рухсат беришларини сўраб қайта-қайта мурожаат этдик. Лекин илтимосларимиз оқибатсиз қолдирилди. Нега?.. Эҳтимол, шоир номини ёмонотлиққа чиқаришга «улуш» қўшган баъзи бир «адабиёт корчалонлари» Усмон Носир «дело»си ошкор этилишига қаршилик қилишаётгандир? Балки улар тарихимиздаги «оқ доғлар» ювилишидан манфаатдор эмасдир?..

«Афлотун менинг дўстим, лекин Ҳақиқат менга кадрлироқдир», деган эди улуғ алломалардан бири. Уйлаймизки, Усмон Носир «дело»сини архивда сақлаётган ташилот мутасаддилари ошкоралик насими эсаётган ушбу кунларда мардонаворлик билан Ҳақиқат томон юз бурадилар. Чунки ҳозирги ёшлар, айниқса, адабиётимизнинг кенжа авлоди ҳақиқатни билишлари шарт.

Абулқосим
Мамарасулов

Бахтлиман, синглим?

Жиззах район Советобод қишлоқ
советининг
раиси Мамадиёр Умрзоқов
билан ошкора суҳбат

Тўқликка шўхликми, ё бошқа нарсами, негадир кейинги пайтларда бизнинг серкүёш Узбекистонимизда кўйди-чиқдилар, ўзига ўт қўяётган аёллар сони ошиб бормоқда. Қайси қишлоқ советига, қайси халқ судига мурожаат қилманг, кўйди-чиқди можароларига албатта дуч келасиз. Статистика маълумотларига қараганда, республикамизда 1960 йили 114 минг никоҳ ва 2700 ажралиш, 1986 йили эса 204 минг никоҳ ҳамда 27 минг ажралиш қайд этилган. Яъни, никоҳ салкам икки баравар, ажралиш эса нақд ўн баравар кўпайган. Ачинарлиси шундаки, кўйди-чиқдига бораётган келин-куёвларнинг асосий қисми йигирма беш ёшга тўлмаган. Йигирма бешдан ўттиз ёшгача бўлган келин-куёвлар орасида ҳам унча-мунча жанжаллар бор. Уттиздан кейин эса йўқ ҳисоби.

Нима учун ёшлар бунчалик тез ажралишяпти? Баъзилар ота-она ўз қизини севганига бермаслигини, йигитни эса ўз маъшуқасига уйлантирмасликларини рўқач қиладилар. Ҳолбуки, севишиб турмуш қураётганлар орасида ҳам ғурбат кам эмас.

Нега?

— Кўпгина ёшларни ота-оналари оиланинг маъносига етмасдан уйлантириб қўйишяпти,— дейди Мамадиёр Умрзоқов.— Уғиллари армия хизматидан қайтдимми, тўйни бошлашди. Уғил меҳнат қилиб пул топсин, ҳаётнинг қадрига етсин, аччиқ-чучукни тотсин, ҳеч бўлмаса 22—23 ёшга кирсин, ана ундан кейин уйланса, у анча ўйлаб иш кўрадиган, ёш хотинига ҳуда-беҳуда «қатта кўчани» кўрсатиб қўявермайдиган бўлади. Афсуски, ўн йигитнинг тўққизтаси ҳозир 23 ёшга етмай уйланади. Ҳолбуки, медицина ҳам йигит 23 ёшдан кейин баркамол бўлишини эътироф этади.

Советобод қишлоқ советига 1986 йили ажралиш тўғрисида 20 та ариза тушган, оқсоқолларнинг, жамоатчиликнинг фаол аралашуви туфайли ўн оила қайта ярашган. 1987 йили эса бор-йўғи тўрт оилани қайта яраштиришган. Қолганлари...

Марат Содиқов отадан етим қолди. Онаси фарзандига бор

меҳрини берди, яхши ниятда Саида исмли қизга уйлантирди. Турмушлари ширингина эди. Кейин Марат ҳарбий хизматга чақирилди. Икки йилдан сўнг қайтиб келдию, Саидани кўчага ҳайдади. Сабаб? Худди ана шу сабаб мавҳум.

— Маратни йўлга соладиган ота йўқ, онаси билан эса ҳисоблашмайди,— дейди Мамадиёр ака.

Менимча, Марат ўзини эр деб билади. Лекин ўзгаларни шер деб билган кишигина эр йигит бўла олишини билармикан?

— Кўзингга балодай кўринса ҳам бир марта уйландингми, ўша билан яшайверганинг маъқул экан,— деган эди менинг бир дўстим.— Биринчи хотинимдан фалон-пистон деб ажралдим, лекин иккинчиси ундан ёмон бўлса ёмонки, яхши эмас! Икки орада ўғлим тирик етим бўлиб қолди. Буниси эса туғмайди. Уғлимни кўрай десам, рухсат бермайди. Яширинча бориб кўраман: ҳар сафар бундан иккинчи хотиним хабар топади ва жанжал кўтаради. Лекин ўғлимни кўрмасам туролмайман.

Уша ўғилни мен ҳам кўрганман: маъюс, ёшига номуносиб даражада ўйчан. У ўғай отанинг қўлида.

Ота учун бундан ортиқ фожиа борми?

Бу сафар олти киши ҳангома қилдик. Бундай эътибор берсак, беш киши икки бор уйланган экан. Бештадан фақат биттасининг биринчи хотинини кўргани кўзи йўқ: «Э, юзи қурсин, қутулганимга минг бора шукр ўша алвастидан!» Тўрттаси эса биринчи хотини ёмон бўлмаганини, аммо ёшлик оқибатида ажрашганларини таъкидлашди. Бешови ҳам алимент жўнатаркан. Аммо алиментга қўшиб ота меҳрини жўната олмасликларини ҳам улар яхши билишди.

Агар Марат «ўз сўзимни ўтказаман» деб туриб олса, Саида ҳам унга осилиб олмас, йиғлар, сиқтар, аммо... кетарди. Бироқ бир кун сен ҳам хато қилганингни англаб қоласан.

Англаб қоласан-у...

Қизлар кўчада яхши кўриनावеради, лекин қариялар бекорга «қўша қаринглар» деб дуо қилишмайди. Минглаб йиллардан бери шундай. Дунё омон турса, яна минглаб йиллар шундай бўлади. Ҳатто статистика ҳам, бир марта оила қурган эркаклар бошқаларга қараганда узоқроқ умр кўришини тасдиқлайди.

Ажралишларнинг иккинчи бир сабаби қайнона-келин жанжали.

Зоир Носиров тушунган йигит, олий маълумотли ўқитувчи. Гулзодага уйлангандан кейин армия хизматида кетган. Бу орада Гулзода фарзанд кўрган. Гулзоданинг айтишича, қайнонаси ўғлига: «Хотининг бошқа одамдан бола кўрди» деб хат ёзганмиш. Шунинг учун келин кетиб қолади. Зоир ҳарбий хизматдан қайтади. Гулзодадан ажрашмоқчи эмас, аммо Гулзода «ота-онангдан ажралиб чиқсанг сен болан яшайман» деб ўтирипти. Қайнона эса ўғлига яна хотин олиб бермоқчи.

— Ҳозирги ёшлар ўта чидамсиз бўлиб кетишган,— дейди зарбдорлик Шарофат Сатторова.— Биз келин бўлиб тушган даврларда қайнона-қайнотаю эрининг гаплари қонун эди. Эримиз кўпинча ярим кечадан сўнг ўртоқларини бошлаб келар, биз ҳеч оғринмай ўрнимиздан туриб, тонг отгунча овқат пиширар эдик. Улиб қолганим йўқ. Салгина ўзингга қаттиқчилик қилдим, холос. Орадан бир-икки йил ўтиб, бир-биримизни яхши тушуниб кетдик. Бизнинг даврларда «қайнона ёмон, кетаман» деган гаплар бўлмасди.

Ростдан ҳам, ҳозирги келинлар чидамсизми?

Гулзода, синглим, айт-чи, дейлик, алоҳида хўжалик сифатида ажралиб чиқишларингга қайнона розилик бермади. Сен ўз гапингда қатъий туриб олиб, яккаш менинг гапим гап, деб тураверасанми?.. Бошқа эрга тегсанг бахтли бўлишингга ишонасанми? Орадан йиллар ўтиб, аттанг қилмайсанми? Ахир қайнонанг ҳам она-ку! Она эса ширин сўзга ҳамиша муҳтож! Қайнона — уй кўриқчиси. Қайнона қаттиқлик қилгани билан йиққанини, сендан ортганини орқалаб кетмайди, балки сенга, сенинг эрингга, сенинг болаларингга сарфлайди.

Афсуски, кўп келинлар буну тушунишни исташмайди.

Афсуски, кишининг қадри ундан батамом ажраганингандан кейин билинади.

Гулзода, қайнонанг бор экан, сен бахтлисан!

Бошингда бахт қуши ҳалиям турибди. Уни учуриб юборасанми?..

* * *

Мамадиёр ака менга Матлуба исмли келинчанинг тўрт ва-рақли аризасини кўрсатди. Аввалига Матлубанинг зорланиш-

ларидан таъсирланасан, унга зулм ўтказганларга қарши қўларинг мушт бўлиб тугилади. Кейин яна ўқийсан-у... қайнотаси унга кўрпаларини, «келиннинг бисотлари»ни қайтариб бермаётган экан.

Кўп уринсалар-да, Матлуба билан Асаднинг иши қишлоқ советида ҳал бўлмади, судга ўтказилди. Қайнона-келин жанжали-ку, оҳдий ҳодиса, мазкур ишда қайнота-келин келишмай қолган.

Эру хотин чой устида гап талашиб, уришиб қолишган. Кейин Матлуба аразлаб холасиникига кетган (унинг ота-онаси йўқ). Бир марта қайнотаси борганда Матлуба қайтиб келишга кўнмаган. Иккинчи сафар Асаднинг ўзи бориб олиб келса, қайнота: «Нега мен борсам келмайди-ю, сенга келади? Қурут бунингни. Уйимга йўлатма», деган.

Мана энди ёш оила ажралиш арафасида. Ота ўғлини «онаси ўпмаган қизга» уйлантирмоқчи. Ўғил эса Матлубадан кўнгли узолмаяпти. Аммо отасининг қарғишидан ҳам қўрқади. Ёшларни ёш деймиз, қайноналарни қайнона деймиз. Қайнотанинг жанжалини, болаларча хархашасини қандай тушунайлик? Наҳотки, бошқа келин олиш билан ҳамма муаммолар ҳал бўлаверса?

Ўғилни иккинчи марта уйлантириб, куйиб қолаётганлар, бошқа минг бир ташиш орттириб, бировга дод деёлмай, дами ичида юрганлар кам эмас.

Облоқур Хайитов хотинимни қўяман деб туриб олди. Санобар овқат пиширишни ҳам, нон ёпишни ҳам, тугма қадашни ҳам... умуман, ҳеч нимани билмас эмиш. Турли-туман тушунтиришлар, оқсоқоллар аралашуви кор қилмади.

— Ишонмасанглр, ўзларинг синаб кўринглр! — деди Облоқур.

Санобарни қишлоқ советига чақириб келишди, гувоҳлар иштирокида дазмол бостириб, тугма қадатиб кўришди. Шахсан мен бу тadbирда бевосита иштирок этганим йўқ, аммо ишончим комилки, рўзгор тебратишга ўқувсиз, нон ёпишни, овқат қилишни билмайдиган қизларимиз оз эмас. Оиланинг икир-чикирларини яхши уддалай олмаганлари учун ҳам баъзи келинлар қайноналарига маъқул бўлишмаяпти. Шу сабабли кўп жанжаллар келиб чиқяпти, нохуш ҳодисалар юз бeryaпти.

Нега ўрта мактабларда оилавий масалалар бўйича дарс ўтилмайди? Оилавий ишларда ношуд қизчага ёки йигитчага нега «етуклик аттестати» берилади? У ахир етук эмас-ку! Битириш кечаларида тантанавор гаплар кўп бўлади: «Мустақил ҳаётга йўлланма...» Аслида, мустақил ҳаётга йўлланма олганларнинг кўпи мустақил қадам қўйишга бутунлай ноқодир.

Мактаб аввало ҳаётни, яшашни ўргатмаса, унинг мактаблиги қани? Мактаб нима учун мактаб? У фақат шеър ёдлаш ёки мала ечиш йўлини ўрганиш учунгина ташкил этилган эмас ахир!

Кўплаб қизлар мактабни битиргандан кейин бир-икки йил ўтар-ўтмас турмушга чиқиб кетади. Бу табиий. Лекин ана шуларнинг 50 фоизи икки ой, уч ой, нари борса, бир йилдаёқ аразлаб отасиникига келиб олади. Шулардан йигирма фоизи хатосини дарҳол тушуниб, оиласига қайтйпти, яна йигирма фоизи кўндан-кўп жанжаллар, тушунтиришлар оқибатида ярашапти, ўн фоизи эса бутунлай ажраб кетяпти.

Нега?

Нега қизларимиз салгина нохушликка чидамай, оталариникига югуришади? Нега қадим замонлардан бизга «эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин» деган ибора мерос бўлиб қолган?

Фақат мерос бўлиб...

Биз бу иборани ҳозирги барча келинчақларга нисбатан ҳам ишлата оламизми? Ҳозир кўпроқ эркаклар хотинини амаллаб хотин қилиб юргани йўқми? Кўпчилик қизларимиз, келинчақларимиз «бизнинг совет давримизда эркак ва аёлнинг ҳуқуқи тенг» деган гапни нотўғри тушунишмаяптими? Ҳар бир идоранинг битта бошлиғи бўлади. Оила ҳам битта кичик идора. Унда битта бошлиқ бўлиши шарт. Агар икки киши бошчиликка даъвогар бўлса, аёл эрига «сен билан ҳуқуқим тенг» деб, оилага раҳбарлик учун олишадиган бўлса, бундай оиладан тинчлик, барака кетади.

Пахтакор РайПОсида хизмат қиладиган Мели Раимжонов хотини Норбувудан, икки боласидан ўз ихтиёри билан ажрашмоқчи. Мен Мелининг ўзи билан гаплашганим йўқ, аммо ишончим комилки, «нега?» деб сўралса, у қатор даъволарни

тизиб ташлайди. Ишончим комил, Норбуви ҳам йиғлаб-сиқтаб, юзта ишонарли далил топиши мумкин, аммо ўртадаги иккита гулдай фарзанд-чи?

Уларнинг гуноҳи нима?

Жавоб беринглр!

Советобод қишлоқ совети ана шу жанжал юзасидан область матлубот союзи раиси Қўчқор Неъматовга хат йўллаб, Мели билан сўхбат ўтказишни илтимос қилган экан. «Бу ер сизларга эр-хотинни муҳокама қиладиган жой эмас», деган жавоб олишипти.

Холбуки, хануз кўплар оилавий жанжалларни шахсий масала деб ҳисоблайдилар. Оилавий жанжаллар муаммоси эса бугунги кунда социал масалага айланиб бормоқда.

— Жиззах район халқ суди оилавий масалага ўта юзаки муносабатда бўляпти, — деди М. Умрзоқов. — Суд раиси Мусабек Турдубоев 1987 йил 24 декабрдаги 828-сонли хатида Марат Содиқовнинг аризасига биноан, қишлоқ советидан унинг оиласидаги мол-мулкни рўйхатга олишни сўрапти. Раис Маратнинг хотини Саидани чақириб бир оғиз «синглим, нима гап?» деб сўрамаган. Саиданинг қўлида гўдак боласи бор. Ўзи ҳомиладор. Халқ судида оилавий ишлар кўрилаётганида қишлоқ советларининг раислари ҳам тақлиф қилиниши шарт, — деб ҳисоблайди Мамадиёр ака. — Оила нозик масала. Халқ суди ҳатто Анвар Аллаёров ва Мақсуда Маннонованинг никоҳини ўртадаги мол-мулкни ҳисобга олмасдан бекор қилиб юборипти. Жиззах район халқ суди ҳам ўз навбатида Советобод қишлоқ советига «бизнинг ишга аралашма, фақат айтганимизни қил, йўқса фалон модда бўйича жавобгарликка тортилсанлар», деган мазмунда ёзма нўписалар қилаётган экан.

Биз ўйлаймизки, халқ суди ва қишлоқ совети тез орада англашилмовчиликларни бартараф этишади ва ёш оилаларни сақлаб қолиш учун баҳамжиҳат ҳаракат қилишади.

* * *

«1985—1987 йилларда областимизда хотин-қизлар ўртасида фақат ўз-ўзига олов қўйиш йўли билан жонига қасд қилиш республикада энг юқори кўрсаткичлардан бирини ташкил қилади. Содир бўлган жами ҳолатнинг 11 тасида уларнинг турмуш ўртоқлари жавобгарликка тортилган. 12 тасида руҳий ёки бошқа бирор касалик сабаб қилиб кўрсатилган. Қолганларида эса...» («Жиззах ҳақиқати» газетаси, 1988 йил 30 январь).

— Ўтган йили бизда ҳам Башорат исмли қиз ўзига ўт қўйган эди, — деди Мамадиёр ака. — У болалар боғчасида хизмат қиларди. Эри Алиқулжон фабрикада механизатор. Башорат овсинлари ва қайнонаси билан келишмай қолган экан. Яхшиям дарҳол хабар топилди. Башорат омон қолди.

— Қандай ўзимга ўт қўйганимни ўзим ҳам билмайман, — дейди Башорат.

Албатта Башорат (эндигина йигирмадан ошган жувон) кунсайин кўпайиб бораётган ўзига ўт қўйишлар тўғрисида кўп эшитган. Одамлар оғзидан. Матбуот органларидан эмас. Яқин-яқинларгача бизда бу тўғрида ёзиш тақиқланган эди. Биз бу сирни ўн йиллар давомида яширдик. Касал иситма қилди. Биз яна яширдик. Оқибатда кейинги йиллари Жиззах районидеги ҳар бир қишлоқ совети территориясида камиде битта жувон ўзига ўт қўйди. Уларнинг аксарияти йигирма беш ёшга тўлмаган. Натижада бир қанча гўдаклар онасиз қолди. Ҳатто отасиз ҳам қолди, чунки аксарият оталарни қамашди, чунки бир одам ўлгандан кейин кимдир жавоб бериши керак-да!

Партиямизга мингдан-минг раҳмат, эндиликда биз ҳамма нарса тўғрисида очик гапириш имконига эгамиз. Хўш, Башорат нега ўзига ўт қўйди?

Менимча, унинг оиласида ҳам унча-мунча жанжаллар бўлиб турган, неча бор йиғлагандир у, бу нохушликлардан қутулишни йўлагандир. Қутулиш йўлларини ахтарган. Шу баробарида атрофдаги қишлоқларда ўзига ўт қўяётган хотинларни эшитган ва бу нарса унинг миясига ўрнаша бошлаган. Яна бир жанжал ниҳоясида уйга киргану: «Ана бўлмас! Мендан қутулинглр!» деб гўё жисмонан мағлуб бўлса-да, оилане галаба қилмоқчи бўлган...

Ўзига ўт қўйган аёлларнинг асосий қисми ўрта ёки саккиз йиллик мактабни битирган.

— Бундай жувонлар, умуман, ҳозирги ёшлар газета-китоб ўқишмайди, — дейди қўшим Тангир ака. — Улар дунёдан бе-хабар. Оиланинг икир-чикирларига бор бўйлари билан ботиб

қолишган. Пул топиш, бойлик орттириш биринчи планга кўтарилиб кетди. Ҳозирги ёшларнинг маънавий дунёси қашшоқ.

Балки шундайдир. Балки Шарофат опа айтгандай, ҳозирги ёшлар чидамсиздир: ўз жонига қасд қилиш — ожизлик нишонаси. Бизда, бизнинг давримизда иложсизликка ўрин йўқ ахир. Аввалги замонларнинг хотинлари ундай-бундай деймиз, аммо аввалги замонда ўзини ўзи осий ҳоллари учрамаган. Нега энди хотин-қизлар учун барча имкониятлар эшиги ланг очик даврда улар ўзларига ўт қўйишяпти? Нега бундай аёллар сони йил сайин кўпайиб борапти? Биз социализмда яшяпмиз ахир! Биз яхши яшяпмиз! Биз ота-боболаримиз, момоларимиз орзу қилган даврда яшяпмиз! Лекин...

Демак, биз аёллар орасида тушунтириш ишларини ёмон олиб борапмиз. Нима учун аввалги замонларда аёллар тўрт девор ичида сақлангану шу ҳаётга кўникишган? Чунки ўша замонларда тушунтириш ишлари жуда кучли бўлган.

Демак, бизда ғоявий тарбия оқсаб қолган. Устозимиз Одил Ёқубов «Қишлоқдаги фожиа» мақоласида айтиб ўтганидек, биз кейинги йилларда идеология соҳасига эътибор бермай қўйдик. «Фақат ва яна бир марта фақат пахта...» деявериб, бошқа ҳамма нарсани унутдик. Қолбуки, ғоявий жиҳатдан чиниққан одамгина ҳаётни ҳар томонлама қамраб олишга қодир. Бизда эса маънавий кўрлар тўлиб-тошиб ётибди. Айниқса, улар орасида раҳбар лавозимларни эгаллаган шахслар борлиги бизнинг катта фожиамиз. Биз маънан ожиз раҳбардан нима ҳам кута оламиз? Бундай раҳбар қўл остидагиларнинг маънан ўзидан ҳам ожизроқ бўлишини истайди ва аксарият бунга эришади. Натижа эса маълум. Ҳанузгача кўп жойларда бир хотин ўзига ўт қўйса, нари борганда эрни қамаш билан ишни ёпишяпти. Натижада эридан унча-мунча зада бўлган бошқа бир аёлнинг онгида «мен ўзимга ўт қўйсам эримни жазоларкан» деган тушунча туғиляпти.

Бир аёл ўзига ўт қўйса, бутун қишлоқни, бутун районни оёққа турғазиш керак! Одамларни, оддий халқни йиғиб, мажлис ўтказиш керак. Оддий одамлар бу ҳодисага муносабат билдиришсин. Бундай йиғинларга раҳбарлар ҳам қатнашсин, нима қилиш кераклигини одамлардан ўрганишсин.

Эрни қамаш билан иш битмайди, ўртоқлар!
Аёл ўзига ўт қўйса, бу маъмурий органларнинг иши деб ҳисоблайдиган, лекин фермада битта мол ўлса, бир нечта молбоқарни қаматишдан, бутун хўжаликни оёққа турғазидан қайтмайдиган раҳбарлар бизда оз эмас. Афсус, минг афсуски, бундай раҳбарлар китоб, газета-журнал ўқишмайди. Улар мазкур мақолани ҳам ўқишмайди. Уларга фақат план керак. Катта-роқларига ҳам...

Бизнинг фожиамиз ана шунда.
Мен катта-катта спорт майдонларида ўзбек хотин-қизларининг қатнашишларини орзу қиламан. Жаҳон биринчиликларини, Олимпиада ўйинларини томоша қила туриб, биронта ўзбек қизининг номини эшитгим келади.

Мазкур мақоланинг кимга қанча нафи тегишини билмайман, аммо Саида, Гулзода, Матлуба ва бошқа барча сингилларга айтадиган гапим шу: сабрли, бардошли бўлингизлар, ўт қўйиш билан, эрдан нолиб, ота-она қошига югуриш билан иш битмайди. Оила аввало сизга керак. Демак, сиз оила учун курашмоғингиз лозим. Оила муқаддас. Уни сақлаш, зотан «эрни эр қилиш...» сизларга боғлиқ». Бу ишда сизга сабот ёр бўлсин.

Марат, Асад, Облоқул ва бошқа хотинидан кўнгли тўлмаётган йигитлар, сизлар ажралиш тўғрисида ариза берар экансизлар, яна ва яна бир карра норасида гўдакларни ўйланг.

Мақолани шу гап билан тугатмоқчи эдим, лекин айтишларига қараганда, ўзига ўт қўяётган аёллар сони жиҳатидан республикада «биринчи ўринда» турадиган бизнинг Зарбдор районида яна нохуш ҳол юз берипти: 1988 йилнинг биргина январь ойида биргина Янгибўстон посёлкасида иккита йигирма ёшли жувон биттадан гўдак ўғилчаларини етим қолдириб ўзларини ёқиб юборишибди.

Ҳамма фожиа шундаки, яна иш маъмурий органлар ихтиёрига берилган, яна жамоатчилик жим.

Демак, ўз жонига қасд қилишлар давом этаверади. Токи ўз жонига қасд қилаётганларни тушунмас эканмиз, токи ҳар бир фожияни халқ билан биргаликда атрофлича ўрганмас эканмиз бу иллат томир отаверади.

Юсуф Музаффар

Шамол ойни излабон
Кезар боғда дарбадар.
Ойнинг совуқ нуридан
Шамол бағри тилинар.

Бечора шамол тун-кун.
Ойни излаб йиғлайди.
Гиёҳлар табассуми —
Гуллар дилга сигмайди...

О, шамол изтиробинг
Бунча гўзал ҳам ғамгин?
Таратиб боғнинг исин
Ўзинг яланғоч қолдинг...

Видо

Йўл бўлсин-а, йўл бўлсин-а,
Босган изларингиз гул бўлсин-а.
(Ўзбек халқ кўшиғидан)

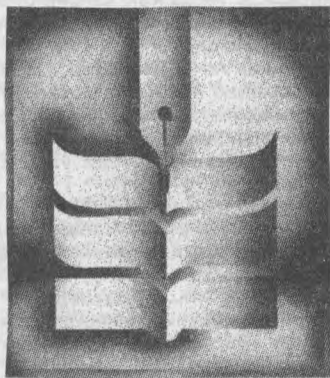
Йўл бўлсин-а, йўл бўлсин,
Босган изларингиз мўл бўлсин.
Қайрилиб нигоҳ солган
Кўзлар кулгуга тўлсин.
Жилмайиб жоним олган
Лабларингиз гул бўлсин.

Юрагим юлиб олган,
Ҳам ўрнига чўғ солган
Ўша лаҳза кул бўлсин!

Ўша масъум нигоҳлар
Сабаб чекилган оҳлар,
Изтиробли сўроқлар,
Хотиралар унут бўлсин!

Йўл бўлсин, оқ йўл бўлсин...

Дўстмурод Абдурахмонов

Тил ҳам дарахт

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тили худди эски ўзбек адабий тили сингари биринчи навбатда ўзбек шаҳар шевалари ва шаҳар тип қишлоқ шеваларига асосланади. Бу жиҳатдан эски ўзбек тили (XV ва унга туташ асрлардаги) ва ҳозирги ўзбек адабий тили бир-бирлари билан алоқадор ҳам ўзаро боғлиқдир. Ҳозирги ўзбек адабий тили фақат диалектал асосига кўра эмас, балки тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳам эски ўзбек тилининг вориси эканлиги ўзбек тилшунослиги илмида тан олинган илмий ҳақиқатдир. Шунга қарамай, филология фанлари доктори Азим Ҳожиев яқинда эълон қилган «Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва эски ўзбек адабий тилига муносабат» номли мақоласида¹ ҳозирги ўзбек адабий тили ташкил топиши ва шаклланишига кўра эски ўзбек адабий тилига алоқаси йўқ, унинг давоми эмас, деб тушунтиради. Мақоладан кўриниб турибдики, проф. Азим Ҳожиевнинг масалани бу йўсин узил-кесил ҳал қилишига қуйидаги икки омил «методологик асос» бўлган. Биринчидан, А. Ҳожиев Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг III Пленумида Марказий Комитетнинг собиқ биринчи секретари И. Б. Усмоноҳжаевнинг қилган докладидан мана бу парчани келтиради: «...кейинги йигирма йил мобайнида республикадаги ижтимоий фанларда, адабиёт ва санъатда, маънавий

турмушнинг бошқа соҳаларида тарихий ўтмишни идеаллаштириш, баъзи тарихий воқеалар ва шахсларга баҳо беришда синфий позициялардан чекиниш кенг қўлоч ёйди». Шу фикрга асосланиб, А. Ҳожиев бундай ёзади: «Тарихий ўтмишни идрок этишда марксча-ленинча методологиядан чекиниш, уни сохталаштириш ва идеаллаштириш фактлари у ёки бу даражада ўзбек тилшунослигида, жумладан ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиётини, миллий адабий тилининг шаклланишини талқин этишда, баҳолашда ҳам кўзга ташланади».

Наҳотки Алишер Навоий асос солган эски ўзбек адабий тили билан ҳозирги ўзбек адабий тили ўртасидаги боғланиш ва ўзига хос анъанавий давомийликни тан олиш бугунги кунда ўзбек тилшунослигида «тарихий ўтмишни идрок этишда марксча-ленинча методологиядан чекиниш, уни сохталаштириш ва идеаллаштириш фактлари...» деб ҳисобланса?!

Иккинчидан, А. Ҳожиев эски ўзбек адабий тили билан ҳозирги ўзбек адабий тили орасидаги ворислик ва давомийликни инкор қилганида А. К. Боровковнинг 1934 йилда эълон қилган «Ўзбек адабий тили» деб номланган мақоласига суянади. Мақолада шундай бир фикр баён қилинган эди: «Ўзбек адабий тилининг пролетар революциясидан аввалги ва кейинги даврлардаги тараққиётида бир-биридан принципиал фарқ қиладиган ижтимоий шароитлар ҳозирги ўзбек адабий тилини классик чиғатой тилининг бевосита давоми, вориси деб тушунишга йўл қўймайди. Турли тарихий шароитларда адабий тилининг тараққиёти ҳар бир конкрет даврдаги ижтимоий синфларнинг кураши ва жамиятдаги синфлараро муносабатлар билан боғлиқ бўлган». Маълумки, бу фикрни А. К. Боровков «Чиғатой» оқими тарафдорларининг «биз тўлиқ XV аср эски ўзбек чиғатой адабий тилига қайтишимиз керак», деган ғояларини танқид қилиб айтган эди. Бундан ташқари, ўша даврдаги тил соҳасида юз берган ҳар хил мунозаралар, мураккаб шароитни ҳам ҳисобга олган эди. Лекин проф. А. К. Боровков кейинги вақтларда ёзган бир неча мақолаларида бу фикрдан воз кечди ва уни тўғрилади. Мана, А. К. Боровков нима дейди: «Ҳозирги ўзбек адабий тили Ўзбекистон ССРнинг ҳамма аҳолисининг умумий миллий тили бўлиб, адабий тил дастлабки даврининг (XV аср) давоми ва манбаларининг вориси сифатида улар билан боғлиқ»².

Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳар жиҳатдан эски ўзбек адабий тилининг давоми эканини академик А. Н. Самойлович, проф. С. Е. Малов каби буюк шарқшунос олимлар ҳам ишончли далиллар билан исботлаб берган эдиларки, уларнинг бу назарияларини ҳамма қабул қилган бўлиб, сўнг А. К. Боровков ҳам буларга қўшилди ва уни бойитди.

Масалага доир шундай мўтабар ва ишончли манбаларда нуфузли фикрларнинг бўлишига қарамай, А. Ҳожиевнинг қуйидаги сўзларига диққат қилинг: «Эски ўзбек тили учун характерли бўлган бирликлар эса ҳозир (миллий) тилда йўқ даражада. Бир мисол: Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади (Навой). Бу мисрадаги кеча, келмади сўзларидан бошқа сўз формалари эса эски ўзбек тили учун характерлидир ва улар ҳозирги адабий тилда йўқ. Кеча, келмади сўзларининг миллий адабий тилда борлиги унинг эски ўзбек адабий тилининг давоми эканлигини кўрсатмайди». Проф. А. Ҳожиевнинг бу ғайриилмий фикри машҳур шарқшунос олим А. Ю. Якубовскийнинг ўзбек халқининг генезиясига доир фикрларига мутлақо зиддир: «Узоқ замонлар мобайнида, то ҳозирги кунга қадар ўзбекларнинг чиқиб келишига ғалат қараш ҳукм суриб келди, бу қарашга кўра, ўзбек халқининг тарихи кўчманчи ўзбеклардан бошланади, кўчманчи ўзбеклар эса Ўрта Осиёга XV асрда ёки XVI асрнинг бошларида кира бошладилар. Шайбонийхон бошчилиги остида Ўрта Осиёни батамом қўлга киритдилар. Афсуски, бу қараш сўнгги вақтда чиққан СССР тарихи дарсликларида ҳам ақс этган».

Икки ҳолатдагина бу қараш тўғри бўлиши мумкин эди: биринчидан, башарти ўзбеклар Ўрта Осиёга келганларида бу ерда ҳеч қандай халқни учратмаган бўлсалар, иккинчидан, агар улар бу ерда яшаган аҳолини биратўласига қириб ташлаган бўлсалар. Аммо, маълумки, на уни, на буни қилган эмас-

¹ Боровков А. К. Узбекский литературный язык. — СБ. «Язык и мышление» П. Л., 1934, с. 32—33.

² Боровков А. К. Современный узбекский литературный язык. — «Ўзбекча-русча луғат», М., 1959, с. 679.

¹ Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1987, 2-сон, 3—9-бетлар.

лар»¹. Худди шунга ўхшаб XIV—XV асрлардан то бизнинг замонамизгача халқимиз, ўзбек тилимиз ва адабиётимиз тарихида узиллиш бўлган эмас. Адабий аъёнлар давом этиб, ўзбек тили комплекс ҳолда тадрижий равишда ривожланиб келмоқда. Яна проф. А. Ю. Якубовскийга мурожаат қилайлик: «Шу нарса ғоят характерлидирки, келгинди кўчманчи ўзбеклар ўз адабиётларида ўша замон Мовароуннаҳр туркларари ўртасида ҳукмрон бўлган ва чигатоича деб аталган тилни қабул қилганлар. Агар ўтмишга бир назар ташласак, бу тилининг қорахонилар давридаги тил билан бир чизиқ бўйича тараққий этганини кўрамиз, агар замонамизга қайрилиб қарасак, бу тилининг ҳозирги ўзбек тили тараққиёти босқичларидан бири эканига қаноат ҳосил қиламиз», дейди олим.

Энди академик Л. В. Щербанинг шу масалага доир мана бу сўзларини ўқинг: «Адабий тил ўтмиш аجدодларимиздан қиммат қолган энг қимматли меросдир. У шунинг учун ҳам қимматлики, адабий тил бизга фақат замондошларимизни тушуниш учун эмас, балки ўтган замонларнинг улўф кишиларини тушуниш учун ҳам хизмат қилади»². Яна бир йирик совет олими академик Ф. П. Филин эса, ҳозирги рус тили украин ва белорус тилларига ўхшаб, ҳеч шубҳасиз қадимги рус тилининг давомидир³, дейди.

Проф. А. Ҳожиевнинг ҳозирги ўзбек адабий тили эски ўзбек тилининг давомидир, вориси эмас деган фикрининг пучлигини кўрсатиш учун юқорида кўрсатилган мўътабар манбаларнинг қуввати етар деб ўйлаймиз. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланиши, унинг миллий адабий тилга айланиши тўғрисида А. Ҳожиев баён қилган фикрлар ҳам тортишувли бўлиб, анчагина аниқликлар киритилишни талаб этади. Бироқ бу масалалар мақоламиз вазифасига кирмагани учун уларга тўхталмадик.

Биз юқорида ҳозирги ўзбек адабий тилида бўлганидек эски ўзбек тилига ҳам асосан шаҳар ва шаҳар тип шевалар яқин турган ҳамда маълум маънода асос бўлган дедик. Алишер Навоий асос солган адабий тилга ҳам сингармонизмни йўқотган шаҳар шевалари билан бўлган деган эътиборли фикрлар айтилган бўлгани змин, лекин шу шеваларнинг ўша замонларда тарқалиш региони ёки улар қайси шаҳарларнинг шевалари эканлиги масаласи асосан очик қолган эди. Тўғри, баъзан бу шевалар андишон шеваси ёки фарғона шевалари бўлиши мумкин, фарғона шевалари чигатоий тилининг кўп масалаларига жавоб беради деган тахминлар ҳам айтилди, бироқ бу фикр эски ўзбек тилининг нисбатан кейинги даврлар (Муқимий, Фурқатлар даври) учун тўғри бўлиши мумкин⁴. Биз XV аср эски ўзбек адабий тилининг ўша давр ўзбек шеваларига муносабати хусусида билдирилган иккита эътиборли фикрга тўхталиб ўтамиз. Булар бизга жуда муҳим. Проф. В. В. Решетов масалани узил-кесил равишда ҳал қилиб, шундай дейди: туркология фани XV ва унга туташ асрлар ёзув тилининг жонли халқ шевалари билан алоқалари хусусида ҳеч қандай реал фактларга эга эмас. Бу фикрга қўшилиш қийин, чунки у эски ўзбек тилининг ташкил топиши, унинг турли даврлардаги тараққиёти ва жонли ўзбек шеваларига конкрет муносабати муаммолари билан шуғулланмаганлик натижаси туйғайли айтилган. Бироқ проф. А. К. Боровков ўзининг бир неча асарларида қайта-қайта ва жуда ишончли равишда шундай бир фикрни баён қилади: нима бўлса ҳам, мўғуллар даврида Қашқадарё, Зарафшон ҳамда Жанубий Фарғона водийларида бир-бирларига яқин шевалар мавжуд эди. Шу шевалар асосида чигатоий давр (XV—XVI асрлар) эски ўзбек адабий тили шаклланди ва у китобий адабий тилининг намунаси сифатида Урта Осиё ва ундан ташқаридаги жуда кенг территорияга тарқалди. Замахшарий луғатининг XV асрда кўчирилган Бухоро нусхасидаги туркий луғат (глосса) қисми худди шу диалектдан далолат берадики, бу диалект XV—XVI асрларга оид бошқа ёдгорликлардан ҳам яхши маълум. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида тарқалган ҳозирги Самарқанд — Бухоро группа ўзбек шевалари худди шу диалектга тааллуқлидир. Зарафшон ва Қашқадарёнинг қадимги маҳаллий областларида тарқалган

бу шевалар (айрим ўзбек шевашуносларининг атайин, ноҳақ тегажағлиқ қилаётганларига қарамай Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари шевалари эмас) ҳозир ҳам аъёнвий адабий тил билан яқин алоқаларини бирмунча яхши сақлаганлар. Аъёнвий адабий ўзбек тилини эски ўзбек тили дейиш одат бўлган. Илгари бу адабий тил илмий муомалада «чигатоий» тили дейилар эди, лекин нисбатан аниқ тушуниладиган бўлса, «чигатоий» тили деб Алишер Навоий ва унинг яқин ўтмишдошларининг номлари билан боғлиқ бўлган XV аср темирўйлар даврининг адабий тили англади. XVI асрдан кейин бу адабий тил катта ўзгаришларга учради. Шайбонийларнинг оммавий равишда Урта Осиёни эгаллаб бошлаши натижасида шеваларнинг аралашуши жараёни нисбатан кучайди. Жонли тил ўзгаришларга учраб, эски ўзбек адабий тили нормаларидан ажрала бошлади, адабий тилининг ўзи ҳам ўзгариб китобий адабий тил характерига эга бўлди. Айниқса XVI—XIX асрларда Хива, Бухоро, Қўқон каби ўзбек хонликларида маҳаллий адабиётлар ривожлана бошлади ва буларда маҳаллий диалектал тенденциялар ўз ифодасини топа бошлади⁵.

Биз А. К. Боровков фикрини тўлиқ келтирдик ва унга изоҳ беришнинг ҳожати йўқ. Назаримда, бу фикрнинг замирида жуда катта ҳақиқат ётибдики, уни тўлиғича кашф этмоқ керак. Ҳўш, проф. А. К. Боровков Алишер Навоий ва унинг яқин ўтмишдошлари даври — эски ўзбек тили ёки XV аср «чигатоий давр» адабий тилининг Қашқадарё, Зарафшон ва Жанубий Фарғона водийларида тарқалган ва бир-бирларига жуда яқин бўлган ўзбек шевалари асосида ташкил топганини қандай далилларга асосланиб айтди?

Биринчидан, яхши маълумки, А. К. Боровков ўзбек шеваларининг йирик билимдони эди. У Фарғона шеваларини бир неча йиллар давомида экспедиция ва командировкалар йўли билан махсус текширди. Йиғилган материалларнинг бир қисмини эълон қилди, кўплаб мақолаларини ёзишда улардан фойдаланди.

Иккинчидан, 1943 йилнинг кўкламида СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, проф. А. Ю. Якубовский раҳбарлигида бир ойлик мuddат билан Қашқадарё областига комплекс илмий экспедиция уюштирди. Бу илмий экспедиция Қосон районида қарашли Арабхона қишлоғининг яқинидаги бир қабр ичида (мозористонда) жуда кўп эски китоблар бор деган хабар бўйича юборилган эди. Шунга кўра экспедиция асосан Қуйи Қашқадарё (Қарши, Қосон) районларида иш олиб борди. Экспедиция аъзолари фаннинг уч соҳаси бўйича кузатув ишларини ўтказдилар: тарих (проф. А. Ю. Якубовский, Х. Иноят), этнография (А. Л. Троицкая), диалектология (проф. А. К. Боровков). Тарих фанлари доктори Ҳ. Ш. Иноят айтишича, А. К. Боровков шу экспедиция пайтида туя ва эшакда юриб, Қарши ва Қосон районларининг қишлоқларидан, бозор кунлари эса бозорларга келган кишилардан жуда мўл материал тўплаган ва бу регион шеваларини махсус ўрганган.

Учинчидан, А. К. Боровков ўзбек классик адабиёти ва эски ўзбек тили намуналарини, хусусан, XII—XV асрлар обидаларининг тилини ўрганганида Жанубий Фарғона, Зарафшон ва Қашқадарё водийларидан тўплаган бой диалектологик материалларидан қиёс учун ишлатган. Масалан, олимнинг «Тафсир», «Муқаддиматул адаб» (Бухоро нусхаси), «Бадо ал луғат» каби обидалар, Алишер Навоий асарлари тили, лексикасига бағишланган махсус илмий ишларида бундай фактларни, хусусан, қуйи Қашқадарё шеваларига доир мисоллар, этник номлар қиёс қилинганини яхши биламиз. Ана шундай қиёсий таҳлилдан келиб чиқиб, А. К. Боровков «Муқаддиматул адаб»нинг Бухоро нусхасидаги туркий луғат қисмининг ўша даврда Бухоро — Самарқанд водийларида тарқалган етакчи ўзбек шеваларига («старшие говоры») жуда яқин туришини ва XV асрда шу шеваларда ёзилганини алоҳида таъкидлайди, Маълум бўладики, маҳаллий бой диалектологик материал-

⁴ Қаранг: Решетов В. В. Узбекский язык, часть I, Ташкент, 1959, с. 22.

⁵ Қаранг: Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. «Известия АН УзССР», Ташкент, № 5, 1953, с. 71; Шу автор. Очерки истории узбекского языка, III (лексика Среднеазиатского тефсира XII—XIII вв.) — «Ученые записки института востоковедения», том XVI, М.—Л. 1958, с. 219. Шу автор. Узбекский литературный язык. — «Узбекча-русча луғат...» 679-бет; Шу автор. Лексика среднеазиатского тефсира, XII—XIII вв., М., 1963, с. 13, 25.

¹ Проф. Якубовский А. Ю. Узбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. Ташкент, 1941, 3-бет.

² Шерба Л. В. Современный русский литературный язык. — «Избранные работы по русскому языку». М., 1957, с. 113.

³ Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. М., 1981, с. 10.

ларни эски ўзбек тили обидаларининг тили билан қиёсий ўрганиши натижаси ўлароқ А. К. Боровков XV аср эски ўзбек («чиғатоӣ») адабий тилининг диалектал асоси масаласига доир юқорида келтирганимиз фикрини жуда ишонч билан қайта-қайта такрорлайди. Яна бир этнолингвистик фактга эътибор берайлик. Академик В. В. Радлов баъзи ёдгорликларда (масалан «Қиссаи Юсуф») сўз охирида (ғ) ўрнида (қ) товушининг келишини бирон эски шеваининг, масалан қорлук шевасининг белгиси бўлиши керак ва бу эски шева (қорлуклар) Хитой Туркистони ва Ўзбекистондаги баъзи жонли шеваларнинг пайдо бўлишига таъсир этган бўлиши мумкин деган тахминни баён қилган эди. Шу фикрни келтириб, академик А. Н. Самойлович ягона Урта Осиё туркий адабий тилининг тараққиёт давралари ва адабий манбалари ҳақида ёзар экан, «яна тўртинчи бир манба ҳам кўзда тутиладики, бу ҳозирча номаълум бўлган қорлук шеваси бўлиши мумкин, чунки қорлук шеваси Чигатоӣ улусида чигатоӣ адабиёти ривожлангунгача бўлган даврдаги ғарбий Туркистон адабий тилининг шаклланишида иштирок этган бўлиши керак дейди¹. Бу факт ҳам бизни қизиқтирган масалага бирмунча аниқлик киритади. Чунки Жанубий Фарғона, Зарафшон ва Қашқадарёда қорлуклар жуда қадим замонлардан яшаб келади². Бу масалани, яъни **қорлук, мусобзор, калтатой, барлос, қовчин, арлат, жалоийр** каби теурийларга ва Алишер Навоӣга яқин уруғларнинг Зарафшон ва Қашқадарёда, Сурхондарё, Жанубий Тожикистон ва Афғонистонда тарқалишини бошқа бир ишимизда баён қилганимиз учун (қаранг: «Адабий мерос», 47-сон), бу ҳақда тўхтаниш лозим топмаймиз. Лекин худди мана шу туркий уруғларнинг (бу уруғлар умумий бир ном билан «чиғатоӣлар» ҳам дейилган) бу регионга булардан ҳам илгари келиб жойлашган туркий уруғлар (буларнинг орасида ҳам қорлуклар бор эди) билан ҳамда барча туркий ва туркий-мўғулий уруғ қабилаларнинг ва айниқса маҳаллий эроний, қисман бошқа халқлар билан аралашши натижасида бир-бирларига яқин, ўзаро ўхшаш шевалар группаси ташкил топдики, Алишер Навоӣ ва унинг яқин ўтмишдошларининг тили ёки ҳатто XIV асрнинг 2-ярми XV аср эски ўзбек тилига жонли тилининг муносабати дейилганда А. К. Боровков ана шу шеваларнинг яқинлигини ёки етакчи эканлигини назарда тутди. Бунинг устига уша даврда кўзга кўринган туркигўй шоирларнинг кўпчилиги ҳам ана ўша шеваларнинг вакиллари бўлиб, улар «Мажолисун нафос»да қайд қилинганидек, Балх, Хуросон, Ахдхой Ҳирот, Кобул, Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд каби шаҳар ва вилоятлардан етишар чиққан эдилар³. Бу шоирлар янги шароитда ривожланаётган адабий тилга ўз шеваларининг хусусиятларини ҳам олиб кирдилар⁴. Алишер Навоӣнинг ўзи «Мажолисун нафос»да мана бундай ёзади: «Мамлакат араб ва сорт султонларидан турк хонларига ўтгандан сўнг, Ҳалоқухон замонидан сўнгра, султон Соҳибқирон Теукуррагон замонасидан тортиб, фарзанди Шоҳруҳ султон замонасининг охиригача турк тилида ёзувчи шоирлар, шу жумладан ул ҳазратнинг авлодларидан ҳам ушутаъб подшоҳлар пайдо бўлди». Бироқ булардан фақат мавлоно Лутфий жуда катта шухрат қозонди. Яна, Навоӣнинг ёзишича, теурийлардан султон Ҳусайн даврида сўз аҳлини юқори даражага кўтариш ва ривожлантириш рўй берди: «Илтифот ва ғамхўрлик юзасидан баъзи сабаблар топиб шеър айтишга ҳукмлар ҳам жорий бўлди, сўз услубини белгилашлар ва айтилиши устида таълимлар изҳор қилинди». Кўринадики, Ҳусайн Бойқаро замонанинг олимлари, шоирларини турки тилда ёзишга ундаган рағбатлантирган, ўрни билан ҳар хил сўхбатлар, йиғилар ўтказган, умуман, шу ишга бел боғлаганларни қўллаб-қувватлаган. Шунга қарамай, Алишер Навоӣ айтганидек, бир кўп адиблар турки-ўзбек шеваларининг хилма-хиллиги, айни бир тушунчага

бир нечалаб сўз ва формаларнинг тўғри келиши, турки тилида бадий ижод қилишнинг мушкуллиги каби қийинчиликлар туфайли бу ишда «керак даражада машғуллик қила олмадилар ва у хилда ижод намуналарини кўрсата олмадилар». Лекин бошқа бир гуруҳ адиблар бу соҳада бирмунча муваффақиятга эришдилар, айниқса Лутфий, ва хусусан Алишер Навоӣ бундай адабий ҳаракатчиликни бошқардилар, ўзлари эса ўзбек тилида ажойиб бадий, илмий асарлар яратиб, намуна кўрсатдилар. Шуларни ҳисобга олиб бўлса керак, В. В. Решетов XV аср ва унга туташ даврларда ўзбек халқининг ҳаётида она тили ва адабиётини қўллашга кучли ҳаракат бошланди деб ёзган эди¹. Ана шу хилдаги тадбирлар ҳам эски ўзбек тилининг етакчи маҳаллий шевалар асосида ривожланишида, шубҳасиз, муҳим ҳаётлик қилган.

Уша даврларда биз юқорида кўрсатган катта регионда тарқалган ўзбек шевалари ўз жойларида ривожланиб бизнинг давримизгача етиб келди. Шаҳар типидagi й-ловчи бу шевалар Шайбонийхон юришлари даврида келган ўзбек-қипчоқ шевалари билан ҳам жуда кам аралашган ва баъзи жойларда қисман аралашган, айрим кечик-кичик этник группаларни эса ўзларига сингдириб юборган. Узаро таъсирга келсак, қипчоқ шеваларига бу шеваларнинг таъсири кўпроқ юз берган бўлиб, бизнинг замонамизда ҳам бу ҳолат давом этмоқда.

Проф. С. А. Малов ҳар қандай тил сўз бойлиги (луғат сости) ва грамматик қурилишининг бирлигидан иборат деганида ҳақли эди. Бу гап Алишер Навоӣ даври эски ўзбек адабий тилининг (Алишер Навоӣ асарлари тилининг ҳам) ўша замондаги қандай маҳаллий шеваларга асосланганини билишда муҳимдир. Биз А. К. Боровковнинг XV аср эски ўзбек тилининг диалектал асоси ҳақида юқорида келтирилган фикрини далиллаш учун Алишер Навоӣ асарлари луғат бойлигини қўйи Қашқадарё регионидан тарқалган шаҳар тип шевалар, биринчи навбатда, Бешкент группа шеваларининг лексикаси бўйича ўзимиз тўплаган материаллар билан имконият доирасида қиёсий ўрганиб қикдик. Натижа мана бундай: биринчидан, минг-минглаб сўзлар гуруҳи борки, улар Алишер Навоӣ асарларида қандай (маъно, формасига кўра) қўлланган бўлса, бизнинг замонамизда (адабий тилимиз ва барча шеваларда) ҳам худди ўшандай қўлланади: онт, ота, тун, аямоқ, ушатмоқ, қавак, пода, булоғ, уй, тумшук, тетик, тўшак, тилак, учук, телба, чигит, сочмоқ, қовушмоқ, куёш, қулоқ, қўл, бош, кўз ва б. Иккинчидан, Алишер Навоӣ асарларида қўлланган яна шундай бир сўзларнинг улкан гуруҳи борки, улар ҳозирги ўзбек тилимиз, асосан адабий тилимиздан бир ёки нари борса икки товушда учрайдиган ўзгариш билан фарқ қилади: ачик (аччиқ), ўлчақ (ўлчов), ўтик (этак), ўчку (эчки), исиф (иссиқ), тобон (товон), сингил (сингил), сунгак (суяк), тамқа (тамға), кўпалак (капалак), кўнглак (кўйлак) каби. Бу икки хил гуруҳ сўзлар эски ўзбек тилининг луғат бойлиги билан ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигининг умумий бир хусусиятидан гувоҳлик беради. Бундай сўзлар ҳозирги ўзбек тили ва сўз бойлигининг тарихий-анъанавий қатламини ташкил этиб, XV аср эски ўзбек тили билан бўлган унинг ворислигини, алоқасини, давомийлигини ҳам кўрсатади.

Қиёсий таҳлил натижасида ҳозирги пайтда Бешкент группа шеваларида (йиғилган материаллар бўйича) ишлатилиб турган беш юздан ортиқ фақат маҳаллий диалектал бўёққа эга бўлган сўзининг Навоӣ асарларида мавжудлиги аниқланди. Агар Қарши, Шаҳрисабз-Китоб, Зарафшон водийси, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистон, Жанубий Фарғона ва Шимолий Афғонистон ўзбек шеваларининг материаллари ҳам қўшиб қиёс қилинса, эҳтимол бундай сўзларнинг миқдори яна бир неча баробар ортан бўлур эди. Баъзи мисоллар келтириш билан чекланамиз.

1. Чорвачиликка доир сўзлар: кўтон (қўйларнинг чўлдаги қамоғи); қовға (чўлдаги қудуқдан сув тортиб олиш учун ишлатилган тери идиш); ёбу (эркак от) — ёвву, ёвви; жорлиғ (туя эгари) — жағаллиғ, жарлиғ; тўкум (эшакнинг ёғочсиз, шол ва кигиздан қилинган эгари); ўғлоқ (эчкининг боласи);

¹ Решетов В. В. Узбекский язык... с. 20.

* Биринчи сўз — Навоӣда учрагани, иккинчиси — шевада учрагани. Шакли бир хилда бўлса, ажратиб кўрсатилмади. Баъзан шевадан мисол (транскрипциясиз, аммо шева хусусиятини кўрсатиб) берилди. Бу сўзларнинг бир қисми санаб ўтилган ёндош ва туташ шеваларда ҳам бўлиши табиий.

¹ Самойлович А. Н. К истории литературного средне-азиатского-турецкого языка... с. 10—12.

² Бу ҳақда қаранг: Абдурахмонов Дўстмурод. Қорлуклар ва уларнинг тили.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1987, 6-сон (30—36-бетлар (адабиётлар кўрсатилган).

³ Боровков А. К. Алишер Навоӣ как основоположник узбекского литературного языка.— Сб. «Алишер Навоӣ», М.—Л., 1946, с. 94.

⁴ Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, с. III.

хайлхона (отхона); ўғ (қора уйнинг устки ёғочлари) — ўғ, увуғ; нова (мол сув ичадиган ёғоч ариқ) ва ҳ.

2. Қушлар ва ёввойи ҳайвонларнинг номлари: бўрчин (урғочи ўрдак); ғажир (йиртқич қуш); қўналға (қуш қўнадиган жой); италғу (овчи қуш) — итолғи; жувона (каптар боласи); илкичи (бўйни узун бир қуш); долвой (овчи қушни қўлга қўндириш учун унга бериладиган гўшт бўлаги); бағриқара (ов қуши); йўрға (ов қуши); суйқун (кийик тури); морал (урғочи кийик); куралай (кийик боласи); қобон (ёввойи эркак чўчка) — қовон; мегажин (ёввойи урғочи чўчка) ва ҳ.

3. Ҳар хил ўйинларнинг номлари: лағ-лағ — така лов-лов (чорвадорлар ҳаётига оид ҳазил ўйин: болалар икки томонга бўлиниб, доира шаклида ўтирадилар. Ҳар икки томондан битадан икки бола — бири «така», бири «эчки» бўлиб, доира ичида «така» бир оёқда сакраб, эчкини қувиб, тепади, тепилган «эчки» ўйиндан чиқади; тепа олмаган «така» томони навбатни бериб, ўзлари «эчки» бўладилар; қайси томон кўп тепки еса, ютқазади); ақсуйак (чорвачиликка хос ўйин: узоққа отилган суюни ким олса, бошқаларга олдирмай, бошлиққа олиб бериб беради) ва ҳ.

4. Уруғ номлари: арлат, турк, барлос, қовчин, жалоёр, тархан, сулдуз, қиёт, билгут, қорлик, оқар ва бошқа. Бу уруғлар Навоий замонларида, ундан аввал ва кейин, ҳозирги кунларгача юқорида кўрсатилган регионда яшаб келади.

Бу байтга эътибор беринг:

**Навоий севди бир лўлини, кезди рубъи маскунда,
Агар арлот, агар барлос, агар тархон, агар сулдуз.**

(Рубъи маскун — ер юзининг инсон яшайдиган тўртдан бир обод қисми; Рубъ — тўртдан бир).

5. Яна бошқа турли-туман сўзлар: ошлиғ (ейиш учун ишлатиладиган галла); ағбошлиғ (кекса аёл, кампир) — оқвош; йавлақ (душман бўлиши мумкин бўлган жой) — бу йағимиз овлағ, бу йағимиз — йовлағ (Бешк.) йўловуч (бошлиқ, раҳнамо) — бир йўловучи бодир-да уни (Бешк.); бичак, бичоғ («пичоқ»); илдам (тез чопадиган) — илдом, иллом; абаға (амаки) — ова; тунг (сув, ёғ солинадиган сопол идиш); ироғ (узоқ); метин (лом); бишурмақ (пиширмақ, пухталомоқ); шук (писиб пойлаш) — шумшук; оланг (тепалик, адир) — аланг; йовшан (ўсимлик); энгнғак (ияк) ва бошқ.

Бу сўзларни биз тўплаган материалларимиздан айрим намуналар тарзида келтирдик. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, бундай сўзларнинг миқдори мазкур шеваларда бундан бир неча аср илгари ёки Навоий замонасида биз тўплаганимиздан бир неча баробар кўп бўлган бўлиши мумкин. Бу материаллар XIV аср охири ва XV аср тилининг ёки Алишер Навоий адабий тили билан бизнинг замонамиздаги кичик бир қадимий регион тили — Қуйи Қашқадарёда тарқалган Бешкент группа шевалари ўртасида бир неча асрлардан бери давом этиб келаётган ворислик, давомийлик муносабатларини кўрсатади. Бу шеваларни эса, ҳам ҳозирги ва ҳам тарихий аспектда қаралганда, аввало уларга туташ жой бўлган Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Китоб, Яққабоғ, Косон районлари ва Зарафшон водийсидаги ўзбек шевалари билан, кенгроқ доирада эса, Сурхондарё, Жанубий Фарғона ва Жанубий Тожикистон ҳамда Шимолий Афғонистон шаҳар ва қишлоқларида тарқалган шаҳар тип — қадимий маҳаллий шевалар билан ўзаро алоқалари, тадрижий ривож ва муштарак тил фактларидан узиб олиб, алоҳида тасаввур этиш мумкин эмас. Ана шу шеваларнинг ҳаммаси биргаликда XV асрда Шаҳрисабз, Ғирот, Ғузор, Қарши, Бухоро ва Самарқанд каби вилоятларда гуллаб яшнаган маданият, илм-фан ва адабиётга ҳам шубҳасиз яқин муносабатда бўлган. Модомики шундай экан, «Урта Осиё туркий адабий тилининг учинчи даври» (А. Н. Самойлович) — эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишини ана шу шеваларнинг иштирокисиз тушуниш ва талқин қилиш илмий жиҳатдан нотўғри бўлар эди. Демокчимизки, тил ҳам дарахтдай гап, уни ҳам илдизсиз тасаввур этиб бўлмайди*.

* Фойдаланилган адабиётлар кўплиги учун бу ерда энг муҳимларинигина кўрсатдик. — Ред.

ТИЛ САНДИҒИ

Луғатни ҳақиқий қомус деса бўлади. Бирор нарсени ёзганда тез-тез луғатга мурожаат этишга тўғри келади, шунчаки олиб varaқласангиз ҳам доимо бир янгилик топасиз. Ахир, кундалик истеъмолда атиги беш-олти минг сўз ишлатилади, холос. Эллик-олтмиш минг сўзлик хазинани ёдда сақлаб қолиш осон эмас-да одам боласига.

Баъзида эса халқ орасида тез-тез учраб турадиган сўзларни ўша луғатдан топа олмай жиғибийрон бўласиз. Ҳолбуки бу сўзлар пишиқ-пухта, бадий жиҳатдан ихчам, лекин негадир луғатга кирмай қолган. Айтайлик: **оя** (кафт), **нарт** (новда), **илвиз** (ўргимчак), **гўданак** (яланғоч) ва ҳоказо.

Бир шоирнинг нолигани ёдимда: шеъридаги «Ҳалили хол отиб» жумласини муҳаррир «Чиллаки чуммак уриб» деган бесўнақай тўқима билан алиштирган экан. Шоир ҳарчанд уринмасин, муҳаррир, луғатда бунақа сўз йўқ, деб туриб олибди. Ҳолбуки, узумнинг шунақа эртапишар нави бўлиб, у хол отиб нишона беради ва уни Зарафшон воҳасида ХАЛИЛИ деб аташади. Нақадар гўзал, исми жисмига монанд сўз!

«Сақоқ» сўзи луғатга киритилмаган, лекин луғатга бағишланган бир мақолада «бу сўз унутилган сўз» дея Алишер Навоий назмидан мисол келтирилган. Аслида эса, ҳозирда ҳам «Сақоқ» сўзи Бухоро-Хоразм шеvasида кўп ишлатилади. Бу сўз асосан ёш келин-қизларга нисбатан айтилиб, тўлишганлик, етилганлик рамзидир. Бир-икки «билағон»лардан сўраб кўрсам, «сақоқ» бўқоқни англатади, дейишди.

Бир учрашувда адабиётимиз жонқуярларидан Ғайбулла Саломов билан луғат мавзуида узоқ суҳбатлашиб қолдик. У киши ҳам луғатимиз камчиликларини айтиб, анча сўзлар қолиб кетганини куйиниб гапирди. Ҳар райондан шундай сўзлардан атиги эллик-олтмишга топилганда ҳам луғатимиз камида ўн минг сўзга бойиған бўлар эди, деган оқилона фикрни ўртага ташлади. Мен бу фикрга жон-дилдан қўшилиб, Қоракўл шеvasидаги ноёб сўзларни тўплашга киришдим...

Муҳаммад Пирриев

Арганак — четан эшик (одатда қўй қўраларига қурилади).
Аззик — оғиз бурчаги.

Ангал бўлмоқ — куйманмоқ.

Белак — чақалоқ беланадиган матоҳ; кетлик.

Бадал — хуник.

Баёв — ғафлат.

Бўғоқ — туман.

Бўгат — ариқ банди (бекат сўзи ҳам шундан келиб чиққан, менимча).

Гупи — айрон чалинадиган сопол идиш.

Гўданак — яланғоч.

Гўлжармоқ — (ёғ тўкилган тупроқ гўлжаради, кўпчийди).

Гўгайин — ғурмазақ (арининг бир тури).

Гўнанмаган — тўймаган, ялчимаган. М: Гўнанмаган билан ялчимаган куда эмиш (ибора).

Дўқи — бесўнақай, йирик.

Дипсак — ёмон яра.

Даёв — а) қайиқ ҳайдайдиган таёқ; б) бақувват.

Дингриқ — тор оралик, ёриқ.

Дўржи — тикилинч.

Ерқанот — кўркапалак.

Ёриш — мусобақа, жанжал, эътироз (М: Ёрти кунда ёриш йўқ, яъни ярим кун уйда жанжаллашма; ёки: ярим куннинг юзига борма).

Жигилтирик — жийда данаги.

Зўм — ўр.

Зўнгал — ор, қайтмас, қайсар.

Задикмоқ — безмоқ, зада бўлмоқ.

Йилмон — қўнимсиз, беқарор (енгилтак маъносида ҳам ишлатилади).

Иттирсак — говмижжа.

Иркилмоқ — тикилмоқ.

Илвиз — ўргимчак.

Имоқ — қалин туман.

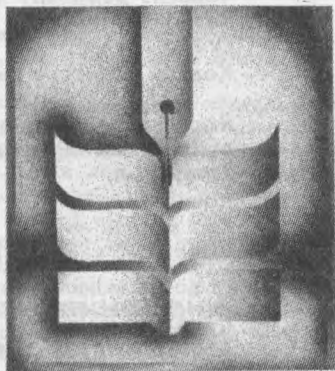
Имир — сийрак туман.

(Давоми 79-бетда)

НАСИМХОН
РАҲМОНОВ

Сабоқ

545 йил...

Шимолий Хитойдаги уруш аланга олди. Вэй Шарқий империясининг ҳукмдори Гео Хуан жужанлар хони Анаухан билан шартнома тузиб, Вэй Фарбий империясига ҳужум қилди ва уни ёмон аҳволга солиб қўйди. Ҳарбий империя ҳукмдори Вэн-ди туркийлар ҳоқони Бўминга элчи юбориб, дўстона муносабат ўрнатилганини таклиф қилди. Элчи яхши қабул қилинди. Урада ҳамма бир-бирини табриклаб, бизга буюк ҳокимиятдан элчи келди, энди бизнинг давлатимиз тез орада юксали кетади, деб хурсанд бўлдилар.

Аммо бу пайтда туркийлар жужанларга қарам эди.

Жужанлар кимлар эди? Улар келиб чиқиши жиҳатидан номаълум, ташкил топishi бирмунча ғайритабиий гуруҳ эди. Ҳалаёни даврда иснодга учраган, ўз тупроғидан қувғин қилинган кимсалар оз эмас эди. Айниқса, IV аср ўрталарида бундай одамлар жуда кўп учради. Улжма мажлум бўлган асирлар, армиядан қочоқлар, қашшоқлашган камбағал деҳқонлар... Умуман уларнинг келиб чиқиши ҳам, тили ҳам, маънаби ҳам йўқ ҳисоби, тақдири фақат гадойсифат яратилгандек эди. 552 йилда туркийлар жужанларга қарши уруш эълон қилди ва улар устидан ғалабага эришди. Анаухан ўзини ўзи ўлдирди. Турк ҳоқонлиги Вэй Фарбий империяси билан биргаличида, Шарқий империяни ҳам тормор қилди...

Жужан — манқурт дегани. Улар меҳр-шафқат ҳиссидан бутунлай маҳрум, ҳаётга онгли, очиқ кўз билан қараш деган тушунчадан бутунлай беғона, ёвузлик уруғини селиб юрвчи зотлардир. Жужанлар ер юзидан суғуриб ташланганидан буён неча асрлар ўтди. Аммо қиёфасини ўзгартириб, софдил одамлар ичиде яшаб юрган жужанларнинг авлодлари йўқ эмас. Муқаддас бурчимизга, ўзлигимизни англашга ана ўшалар раҳна солиб келди...

Одам ўзи кўрмаган нарса ёки воқеа хусусида ҳукм чиқариши қийин, чунки тасаввурлар баъзан алдаб қўйиши ҳам мумкин. Жонли гувоҳлар, ҳужжатлар бу мушкулотибни бир қадар осонлаштиради ва хира, айқаш-уйқаш тасаввурларимиз бир қадар ойдинлашади.

Бугун ҳамма нарсани ўз номи билан атаймиз. Зотан ошкораликнинг чин моҳияти ҳам шундадир. Ошкоралик ўз-ўзидан ҳақ гапни айтишга имкон беради. Мана икки-уч йилдирки, яқин ўтмишимизга очиқ кўз билан қараш, уни таҳлил қилиш, оқни оқ, қорани қорага ажратиб давом этмоқда. Баҳо ҳам, ният ҳам холис. Мақсад кимларнидир кўкларга кўтариб мадҳ қилишу кимларнидир ерпарчин қилиш эмас, балки эл кўзига бор нарсани борича кўрсатиш. Ҳар доим лоқайд бўлмай, ҳаққонийлик мезонини бузмай келганимизда эди, бугун ана шундай аччиқ ҳақиқат олдида қизармаган бўлар эдикми, қолаверса буюк ғоялар учун куррашган авлодларимизнинг меҳнатлари ўз вақтида юзага чиққан, улар беҳудага фожиаларга дучор бўлмаган бўлармиди. Бинобарин, манқуртсифат одамлар бир гуруҳ бўлсалар, виждонли, умум манфаати йўлида жонбозлик кўрсатган, том маъноси билан ўзлигини англай олган, олижаноб ғоялар билан яшаган инсонлар кўпчилик эди. Туркистонда Октябрь инқилобининг актив қатнашчиси, марҳум шарқшунос Лазиз Азиззода ана шундай кишилардан бири эди.

Тошкентнинг Мевазор маҳалласига кирaverишда алоҳида ажралиб турадиган бир ҳовли бор. Дабдабадан холи, оддий, ҳамма ҳовлилар қатори. Кўчадан бошлаб ичкаригача гуллар экилган. Бундай саранжом-сариталик уй эгасининг дидли одам эканини кўрсатиб туради. Шу хонадон соҳиби Лазиз Азиззода эди.

Домланинг ҳовлисида биз оиламиз билан жуда аҳил, бир оила аъзосидек уч йилдан ортиқроқ яшадик. Мен шу йиллар давомида домланинг иродаси мустаҳкамлиги ўзини қарор топтиришда унга жуда катта куч-қувват берганлигига амин бўлдим. Қолаверса, домланинг жуда кўп нарсадан хабардорлиги, билимдонлиги, хотирасининг ўткирлиги ёши 90 дан ошиб қолган камдан-кам одамгагина насиб қилишини сездим. Менга биринчи марта тарихимизнинг энг қора кунлари ҳақида тўлиқроқ тасаввур туғдирган, инқилоб йилларининг мен ўқимаган томонлари ҳақида яхшигина билим берган одам ҳам Лазиз Азиззода домла эди. Агар ўша шафқатсиз ва заиф даврлар домланинг бошига қулфат солмаганда, 30 йилга яқин умрини беҳуда кетказмаганда, у замонамизнинг энг пешқадам одамларидан бири сифатида бизга ҳозир сақланиб қолгандагидан ҳам кўра кўпроқ мерос қолдириши шубҳасиз эди.

Бу одамнинг кимлигидан эҳтимол кенг ўқувчилар оммаси яхши хабардор бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун унинг ҳаётидан айрим лавҳаларни журналхонлар эътиборига ҳавола қиламиз.

Лазиз Азиззода 1890 йилда Тошкентда туғилган. Ўзининг ҳикоя қилишича, аждодлари ўқимишли, ўз даврининг етуқ кишилари бўлган. Ота томондан бобоси Тошкентда девонбеги лавозимида хизмат қилган, отаси ҳам араб, форс, рус тилларини мукаммал билган. Она томондан бобоси Абдулҳақ ибн Абдул Олим ҳам Бухорода таҳсил олиб, табиб ва мударрислик қилган, XIX асрнинг 80-йилларида Шарқ мамлакатларига сафарга чиқиб Қоҳира ва Истамбулда 12 йил араб таботати, адабиёт, ислом қонунлари бўйича мударрислик қилган, айна пайтда истеъдодли ҳаттот ҳам бўлган. Шундай оилада тарбияланган Лазиз Азиззодага ота-боболарининг фазилатлари таъсир этмай қолмади. У бутун умри давомида Шарқ, хусусан, ўзбек маданиятига алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлди, чунки у ниҳоятда эътиқодли одам эди.

Лазиз Азиззода Улуғ Октябрь инқилобига қадар мадрасада таҳсил кўрди. Шу ўринда чекинши қиламиз: мен биринчи марта домладан мадраса ҳаёти, дарс программалари, мударрисларнинг савияси, билими ҳақида ҳақ гапни эшитган эдим. Виз, одадга, эски мактаб-мадрасада ўқиш-ўқитиш ишларига схоластик деб баҳо беришга ўрганганмиз, тўғрироғи, бизга шундай деб ўргатишган ва бундай тасаввур бора-бора қоида тусига кириб қолган. Лекин бу гаплар қачон, кимлар томонидан қоида тусига киририлган — билмайман-у, ўша мадраса ва эски мактаблар таълимини олган одамлар бугунги ўнинчи синфни битириб, олий ўқув юрти-

га кириш учун иншо ёзганди, бир бетда ўнлаб хато қилади-ган абитуриентдан кўп чандон саводли бўлган эди дейишга ҳақлимиз. Бунинг мисолини мен яна Азиззода домлада кўраман. Домланинг архивида баъзи танишларининг араб ёзувидаги мактублари сақланарди. Домла ўша чаласаводлик билан ёзилган хатни тузатиб, э, улар мадраса кўрмаганда, дер эди. Узи ўқиган мадрасанинг мударрисси ҳақида ҳар доим фахр-ифтиҳор билан гапирар эди, ўқитиш усулларини ҳар доим миннатдорлик билан эслар эди. Эҳтимол мадрасаларда ҳам, худди ҳозирги бизнинг мактабларимизда урчиб кетганидек, чаламулла мударрислар ҳам бўлгандир, ундай мударриснинг қўлидан чиққан талабаларнинг аҳволи маълум. Лекин бу ҳодиса у давр учун типик ҳодиса эмас эди, домла мадрасада ўқитиш усулини яроқсиз деган одам омидир, дерди; мадрасада Қуръондан ташқари, теран филологик билим олишларини, мантиқ, эстетика, фалсафа фанлари яхши ўқитилганини тез-тез гапириб беради. Яна у Туркистон халқининг инқилобга қадар саводхонлик масаласи ҳақида гапирганида, ҳанузгача айтилиб келинаётган «1,5 — 2 процент» хусусида қаттиқ газабланарди. Тошкент шаҳрининг ўзидаги 28 мадрасанинг номи, қаерда жойлашганлигини махсус жадвал қилиб ёзиб қўйган эди. Туркистон ўлкасида 1899 йилда 277 мадраса, 4621 та эски усулдаги мактаб, 333 та қорихона бўлганлигини такрор-такрор айтди. Мена кўп марта «ана шуларни ҳеч эсингиздан чиқарманг», деб ёздириб қўйган эди.

Лазиз Азиззода 1908 йилдан бошлаб, мадрасада ўқиш билан бира, бошланғич синфларда ўзи мударрислик қилди, тотор, озарбойжон, турк, эрон адабиётини мустақил мутолаа қилди. Чунки оиладаги муҳит унга катта таъсирини ўтказар эди. 1914 йилдан бошлаб прогрессив ҳаракатда фаол қатнаша бошлади. Чунки у туғилиб келаётган тарихий шароитнинг моҳиятини тўғри англай олди, янги усулдаги мактаблар очишда, газета ва журналлар нашр қилишда, театрлар очишда фаолият кўрсатди. У «Турон» жамиятининг аъзоси ҳам эди.

Чоризмга қарши 1916 йилги қўзғолон Урта Осиёнинг ҳамма бурчакларига тарқалди. Тошкентда ҳам аланга олди. Домла ана шу қўзғолонни ўз кўзи билан кўрган, унда бевоқифлик иштирок этган эди. Шаҳарнинг турли бурчакларига варақалар тарқатди, тузумга қарши яширин ташкилотда ҳам иш олиб борди. (Бу қўзғолон ҳақидаги «Кўрган-кечирганларим» номли хотиралар китоби шахсий архивида сақланади.) Яширин ташкилот аъзоларининг йиғилиши Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний ва Муҳаммадхон Пошхоўжаевнинг уйларида бўлиб турган. Шубҳасиз, бундай йиғинлар Лазиз Азиззодани чинакам ватанпарвар қилиб тарбиялади. Худди шу йили ёзда «Турон» жамиятининг бир бўлимини очишда иштирок этди. Хўжанд бўлимининг раиси қилиб таниқли инқилобчилардан бири Абдулла Раҳимбоев сайланди. Жамиятнинг топшириғи, яширин ташкилотлардаги йиғинлар Октябр инқилобига қадар Лазиз Азиззодани ҳар томонлама чинқирди. Айниқса, февраль инқилобига қадар машҳур турк профессори, коммунист, Коминтерн аъзоси, Туркия компартиясининг ташкилотчиси Мустафо Субҳий томонидан Парижда нашр қилинадиган «Сусеялист» («Социалист») журнали орқали социализм ғоялари билан яхшироқ танишди. Домла Мустафо Субҳийни ўзининг чинакам устози деб ҳисоблаб, у ҳақда жуда кўп гапирарди. «Инқилобдан кейин 1920 йил январда мен Тошкент шаҳар партия комитетининг масъул котиби лавозимида хизмат қилиб юрган пайтларимда, — деб эсланган эди домла бир неча марта, — Субҳий Тошкентга келди ва шаҳар партия комитетига ташриф буюриб, мен билан танишди; у партия ишлари билан қизиқди. Мен уни уйга тақдир қилдим. Субҳий билан уйда беш-олти марта суҳбатлашдик. У ҳам шахсий ҳаёти билан мени муфассал таништирди. Шу суҳбатимиздан кейин Мустафо Субҳий бутун борлиғи билан социализм ишига берилган, бу йўлда ўз ҳаётини кечигиша ҳам тайёр турган улуг зот эканлигига амин бўлдим». Субҳийни адаб Туркияга чақирганларию уни Қора денгизга чўктириб ҳалок қилганларини, денгизга чўкаётган чоғида ҳам Интернационални қуйлаганини сўзлаб берганидан сўнг, «Синдбоднома»дан «Агар шер сенга томон иржайиб келаётганини кўрсанг, ўйламагинки, у сенга кулиб қараяпти, у сени егани келяпти», деган ҳикматни кўп такрорлар эди.

1917 йил бошларида Лазиз Азиззода «Жамияти хайрия»нинг котиби бўлди. Худди шу йили у «Турон» газетасининг таҳрир ҳайъатига ҳам киритилди. Кейинроқ эса муҳаррирлик вазифасини ҳам бажарди. Шу тариқа у шаклланиб борди. Эски тузумнинг чиркин иллатларига қарши кураш унда инқилобга қадар бошланган эди: мадрасада ўқиб юрган пайтларида атеистик ташвиқотлари учун дин аҳллари уни «кофирликда айблаб, бир неча марта жазолаган ҳам эди. Февраль инқилобидан кейин «Турон» жамиятининг топшириғига биноан 21 та касабга союзлари ташкил қилишда иштирок этди. Шулардан «Талабалар жамияти» бевосита Лазиз Азиззоданинг номи билан боғлиқ. (Инқилоб арафасидаги ва инқилобдан кейинги касабга союзларининг фаолияти ҳақида домла махсус китоб ҳам ёзганлар, ҳозир бу китобнинг бир нусхаси қўлёзмалар институтида, бир нусхаси домланинг шахсий архивида сақланади.) У энди ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини татиб кўрган, катта тажрибага эга бўлган, даврнинг барча зиддиятларини тез илғаб олган етуқ кадр эди. Ҳали олдинда уни масъулиятли вазифалар кутар эди.

«1917 йил декабрь ойининг боши эди. Шайхондохурдаги чойхонада бир мажлис бўлди. Элликка яқин киши қатнашди, шу мажлисда большевиклар партиясини маҳаллий меҳнаткаш ишчи-деҳқонлар орасида уюштириш масаласи кўрилди ва бир неча кишиларнинг партияга кириши учун рўйхат тузилди. Негадир бу рўйхат йўқолди. 1918 йилнинг март ойи бошида Эскижўвада (ҳозирги 1-босмахона биносиди) большевиклар партиясига кирдик. Тезда партиянинг умумий мажлисида раислик лавозимига сайландим. Шу чоқларда Низомиддин Хўжаев, Ризовуддин Шокиров, Абдулла Авлоний, Очил Бобононов, Акбархўжа Қосимхўжаев, дегрезлар жамияти аъзоларидан Йўлдош Иноғомов эски шаҳар партия комитетининг аъзоси бўлиб ишлашарди. Партиянинг идораси ҳам йўқ эди. Ҳозирги Калинин майдони қошидаги Ёш томошабинлар театри биносиди Эски шаҳар Ижроия комитети жойлашган эди. Партиянинг мажлислари баъзан ижроия комитет биносиди, баъзан партия штабининг залида бўлар эди... Партиянинг умумий мажлислари ҳамма вақт жонли, қизгин мунозаралар, тортишувлар билан ўтар, партия аъзолари қандай вазифада бўлишидан қатъи назар, қаттиқ танқид қилинар эди».

Давр талабини ғоята тўғри тушунган, чинакам коммунистик эътиқодли, партия, халқ иши учун жон фидо қилишга тайёр турган қаҳрамон эди улар. Уларни мақсад ва масала бирлаштирган эди. Туркистон ўлкасида социализм галабаларини мустаҳкамлаш бу коммунистларнинг муқаддас бурчи эди. Шунинг учун улар ҳар қандай одамнинг партияга сукулиб кириб олишига йўл қўймади. Партияга қабул қилинадиганларни узоқ муддат, ҳатто йил давомида кузатар эдик, дегани ёдимда.

Янги тузумга бўлган садоқат, ишонч руҳи бир муддат бўлса ҳам, Л. Азиззодани тарк этмади. 1919 йил январда рўй берган фожиа — Туркистон республикасининг ҳарбий комиссари Осиповнинг сотқинлиги уларни яна бир марта синовдан ўтказди. Ана шу фожиа рўй берган кунда шаҳар партия комитетига дахлдор ҳужжатлар, муҳри шаҳар ташқарисига олиб бориб яширган ва уни кўз қорачиғидай асраганлар ҳам Лазиз Азиззода ва унинг дўстлари эди. Туркиянинг собиқ министри Жамол пушонининг Лазиз Азиззода билан 1919 йил куз фаслида Тошкентдаги «Регина» меҳмонхонасида бўлиб ўтган суҳбат чоғида «Дунёдаги мавжуд сиёсий партияларнинг энг сўли, Шарқ халқлари учун энг фойдалиси коммунистлардир, ўз ватанини севган ҳар бир ёш коммунистлар билан яхши муносабатда бўлишлари лозим», деган гапи, эҳтимол Лазиз Азиззода ва унинг сафдошларида берилган энг одил баҳодир.

Советларнинг шарқдаги сиёсатини мустаҳкамлаш, ерли халқни коммунистлар партияси сафига жалб қилишдан иборат вазифаларни ўз устига олган мусулмон бюроларини тузиш ўша пайтда кечиктирилмас вазифа бўлиб қолди. 1919 йил март ойидаёқ эски шаҳар комитетининг мусулмон бюроси тузилиб, ноябрь ойигача фаолият кўрсатди (ноябрь ойида шаҳар партия комитетига қўйилиб кетди). Лазиз Азиззода 1919 йил июнь ойидан РКП(б) Тошкент шаҳар мусулмонлар бюросининг раиси бўлиб ишлаб бошлади. У қай вақтда, қайси лавозимда ишлаганини, миллатчиликнинг

ҳар қандай кўринишидан йироқ эди. Аксинча, шу пайтдаги сиёсий аҳвол ҳақидаги кўпгина суҳбатларни (пантуркизм, жадидизм ҳақидаги, Туроб Рисқулов ва айрим маҳаллий кадрларнинг дастлаб миллий маҳдудликка берилганлиги ва кейинчалик ўз хатоларини тан олганларини ёки Мунаввар қори Абдурашидхоннинг тор миллатчилик йўлига кириб кетганини эшитиб, мен амин бўлган эдимки, Лазиз Азиззода сиёсий жиҳатдан етук, ўша пайтдаги сиёсий қарама-қаршиликларни теран таҳлил қила оладиган, чинакам коммунист эди. У партиянинг ишончли вакили сифатида республиканинг турли бурчакларига борди, шаҳар мусулмонлари бюросининг раиси вазифасида ишлаб юрган пайтларида икки ой Қўқонда бўлиб, у ерда ташвиқот-тарғибот ишларини олиб борди, босмачиларга қарши курашида фаол иштирок этди. 1920 йил май-июнь ойларида Чимкент областида партия-совет идораларида ислохот ўтказиш учун жалб қилинди. 1920 йил ноябрда Турккомиссия аъзоси М. В. Фрунзенинг махсус топшириғига биноан А. Акчурун ва А. Ҳакимовлар билан бирга Бухоро Халқ Республикасига борди. У ерда ҳам партияга сидқидилдан хизмат қилди: фавқулодда комиссиянинг ташвиқот-тарғибот бўлими мудири, айни пайтда Шарқий Бухоро инқилобий комитетининг котиби, кейинроқ республика давлат нашриётининг директори ва «Бухоро ахбори» газетасининг муҳаррири ва ҳ. вазифаларда ишлади. 1921 йил кузида соғлиги ёмонлашганлиги туфайли Тошкентга қайтиб, Туркистон ўлка бадийи техникумининг директори ўринбосари қилиб тайинланди.

Азиззода домла табиатан одамлар билан тез киришиб кетар эди. Инқилоб арафасида ҳам, ундан кейин ҳам, Узоқ Шарқдаги сургун пайтларида ҳам, қаерда бўлмасин, эътиқодли одамлар билан дўстлашди. Н. В. Шумилов, В. Д. Фигельский, В. Д. Вогинцев, М. С. Качуринер, М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Я. Э. Рудзутак, П. А. Кобзев каби рус коммунистлари, Мустафо Субҳий, Лойиш Киш, А. Новогний каби чет эллик коммунистлар ва интернационалистар унинг инқилобий йилларидаги ҳаммаслак дўстлари эди.

1923 йилдан бошлаб у ишончли ва етук кадр сифатида Москвага — Миллатлар Халқ комиссарлиги қошидаги СССР Шарқ нашриётининг ўзбек секциясига мудар қилиб жўнатишди. Бу ерда рус тилидан ўзбек тилига бир қанча илмий ва илмий-оммабоп, бадийи асарларни таржима қилди. Москвада кечган бир йилдан ортиқ ҳаёт унга кўп нарса берди. Айниқса, инқилобчи кинематограф Феофан Платонович Шепулинский 1923 йил май ойида уни А. В. Луначарский билан таништирди.

1926 йил охирида марказнинг йўлланмаси билан яна Москвага — Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университети га ўқитувчи қилиб юборилди. Мана, Лазиз Азиззоданинг ўша ерда ишлаганини тасдиқловчи ҳужжат:

«Институт Марксизма-ленинизма при ЦК Коммунистической партии Советского Союза
№ 1175

11. III — 1967.

АРХИВНАЯ СПРАВКА

Согласно документальным данным Центрального партийного архива Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС Азиз-заде Лазиз Азизович с 10 января по 15 апреля 1927 г. работал преподавателем в Коммунистическом университете трудящихся Востока (КУТВе) с окладом 40 руб в месяц. Сведений с получением им зарплаты в апреле 1927 года в нашем архиве не обнаружено.

С 1924 г. КУТВ был в ведении ЦИК СССР.

Зам. зав Центрального партархивом
Института марксизма-ленинизма
при ЦК КПСС
Научный сотрудник

подпись Р. ЛАВРОВ
подпись А. САЙКИНА».

Айни пайтда СССР Шарқ халқлари этник маданият илмий-текишириш институтининг аспирантурасида таҳсил кўрди. Аспирантурано муддатидан илгари тугатди, илмий раҳбари А. В. Шестаков диссертация тугалланган деб тавсиянома ёзиб берди. Ҳимоя куни ҳам белгиланди — 1927 йил 17 апрель. У барча самараларга тинимсиз меҳнат, ку-

рашлар орқали эришиб борди. Аммо ҳимояга икки кун қолганда...

Тўсатдан, ҳеч кутилмаганда, ногаҳоний бир фалокат унинг ҳаётини бутунлай бошқа изга солиб юборди. Аввалига у бирор англашилмовчилик бўлса керак деб ўйлади. Уни тергов қилишмади, фақат, бир одам тўғрисида улар талаб қилгандай тушунтириш хати ёзиб бериши керак эди ҳалос. Шу иш бўлса, яъни ёлгон гувоҳлик берса, вассалом, у озод бўлади. Аммо домла бу ишни қилмади, қабилчи қилиб бировнинг умрига зомин бўлгандан кўра, уч йил озодликдан маҳрум бўлишни афзал кўрди. Уч йил тугар-туғамас, 10 йил қамоқ жазоси. Нима учун? Қайси айбларига? Жавоб йўқ, ҳукмлар ўз кучида қолаверди. Сўнгра Узоқ Шарққа сабабсиз, сўроқсиз 14 йил сургун қилинди. Унинг шу йиллар давомидаги хизматларини эса ҳатто одам тасавурига сиғдира олмайди. Домла кейинчалик бу хизматларнинг ҳаммасини бир қоргозга туширган эди. 27 йил давомида 42 хил ҳунар билан шуғулланишига тўғри келган экан: қоровул, фаррош, ўт ёқувчи, ўтин емборининг мудири... (Буларнинг барчасини далилловчи ҳужжатлар домланинг шахсий архивида ҳамон сақланади.)

Домла 27 йил банд руҳда — гоё учун курашиб яшади, 10 йил турмадаги ва 17 йил сургундаги турмушининг нақадар оғирлиги ҳақида сўзлаганида, Абдулла Ориповнинг «демак, иродадан ясалган инсон» деган мисраларининг том маънодаги ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қилардим. Кўпинча нон ва овқатсиз кун ўтказиш бир азоб бўлса, инсон ўрнида заррача кадр-қиммат йўқлиги, яшаш жойининг ўта ғариблиги яна бир гурбат эди.

Азиззода домла ва унинг шериклари (албатта омон қолганлари) адолат қарор топишини узоқ, жуда узоқ кутдилар. Ниҳоят Сталин вафотидан бир йил кейин — 1954 йилда адолат ғалаба қилди. Аммо ўша шахсининг кўр-кўрона буйруғи жуда кўплар қатори домланинг хондонига ҳам кўп фожиалар келтирди. Л. Азиззода қамалгач, хотини учта ёш бола билан (энг катта қизи домла қамалган пайтда 8 ёшда экан) моддий жиҳатдан танг аҳволда қолди, натижада учала норасида гўдак ўша йиллариёқ ҳаётдан кўз юмди. Ота бу даҳшатли хабарни кейинроқ эшитди. Укаси Талъат Азизов ҳам акаси сингари умрининг кўп йилларини Магаданда ўтказиб, 1952 йилда озодликка чиқиш арафасида ўша ерда вафот этган экан.

1954 йилда домла ва у сингари омон қолганлар ҳамма ҳуқуқларга эга бўлган граждан сифатида ўз юртларига қайтидилар. Аммо чорак асрдан зиёд Ўзбекистонда бўлмаган, юрак олдириб қўйган Азиззода 30-йиллароғидек ҳаёт давом этмаётганмикин деган кўрқув билан яна икки йил Чимкент областининг бир қишлоғида қолиб кетди. Суриштириб, аввалги мудҳиш кунлар орқада қолиб кетганлигини билганидан кейингина Тошкентга келди. Бир йилгит умри калтабин кимсаларнинг айби билан бесару сомондек учиб кетди. Домла шу давр ҳақида записанида, ҳаётни лаънатлаганини, маънисиз ҳисоблаганини бир марта ҳам эшитмаганман. Фақат биргина одамни — Сталинни ва унинг гуштагарини (домланинг ибораси бу) қоралар эди.

Одам адолат, ҳақиқат борлигига ишониб яшаса, унда жасоратга, фақат яхшилик истаб яшашига интилиш бўлади. Ана шунда адолат ва ҳақиқатнинг одамзод учун сув билан ҳаводек зарурлигига ишонч ҳосил қиласан киши. Қайсин Қулиев «кулфат муқаррар бўлганда, инсон икки бор матонатли бўлиши ва илгари у қувончли қандай муносиб қаршиллаган бўлса, кулфатни ҳам шундай мардона қарши олишига интилиши керак», деганда Лазиз Азиззода сингари кулли азоб чеккан матонатли одамларни назарда тутган бўлса эзгимол.

Домла сургундан қайтиб келгач, орадан икки йил ўтиб, ҳамма жазолар бекор қилинганлиги ҳақидаги ҳужжатларни ола бошлади.

Мен бир марта домлага, нега Сталин ва унинг агрофидагиларнинг жиноятлари ҳақида ёзмайсиз, бир кун келиб бизнинг авлодларимиз ҳам билиши керак-ку, деганимда, шундай жавоб қилди: «У кунлар ҳақида эсласам, қалбим йиғлайди, мен-ку тирик қайтиб келдим, қанча-қанча олим, давлат арбобининг касалликдан вафот этганини, бекордан-бекорга отилиб кетганини ўз кўзим билан кўрдим. Уларга нон ҳам, шафқат ҳам йўқ эди». Домла ўзидан ҳам кўра,

ТИП САНДИҒИ

(Бошланиши 74-бетда)

Чўлпон, Фитрат, Низомиддин Хўжаевларнинг бекордан-бекорга, ҳеч сабабсиз фожиали ҳалок этилганларига кўп ачинарди. Чўлпон, Фитрат, Низомиддин сингари ҳақиқий эътиқодли, совет ватанини ўшалардай севадиган одамлар йўқ эди, деб жуда кўп айтарди. Бу ўша одамларни кўрган, бирга ишлаган, ҳаммуҳаббат бўлган одамнинг объектив баҳоси эди.

Домла аллақандай кимсалар ҳақида ёзмади, Чўлпон, Фитрат, Низомиддин Хўжаевлар ҳақида жуда яхши китоблар яратди. 1924—26-йилларда ёзган «Туркистоннинг уйғонishi тарихи» асарини қайта ишлади. «Касаба союзлари тарихидан», «Илк кунлар», «Хотираларим» китоблари юзага келди. Ҳали Чўлпон, Фитрат ҳақида гаплар кўзгалмасдан илгарийқ домла улар ҳақида ёзган китобларини кўтариб, бир қанча мўътабар идораларга мурожаат этди. Афсус, ўша пайтда домланинг асарларига эътибор бермадилар; китоблар нашр қилинмай қолиб кетди.

30-йиллар фожиаси ҳақида домла махсус эсдалик ёзмаган бўлса-да, баъзи мақола ва хотираларида қайд этиб ўтар эди. Домла алоҳида бир шарқона услубда мактуб ёзар эди. Тарих фанлари доктори, домланинг яқин дўстларидан бири Бўрибой Аҳмедовнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан табриклар ёзилган мактубнинг бир нусхасини менга берган эди. Шу мактубда ҳам ўша йиллар фожиасининг изларига шундай ишора қилади: «Энди мен ғариби бенаво, алил руҳ, Сизни 60 ёшга киришингиз билан табриклаш менга фавқал ҳад лаззат ҳиба қилади. Менинг ҳаётим татар олими дўстим Абдуллобеги Мустақоевнинг

«Кутдим, саргайдим, кебдим, орғайдим,

Уйлаиб, жилаб, мунглаб, битдим, қартайдим»,

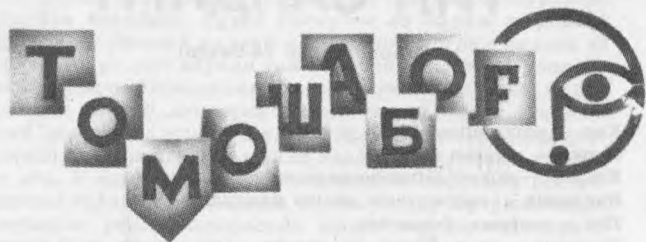
шеър парчасини менинг ҳолимага қарата айтган экан деб ўйлайман. Чунки умидим гунчаси очилмай сўлдим, уни хазон қилинди. Яшамоқ шунча мураккаб эканки, унинг учун азм ва имонгина кифоя қилмас экан, балки илм ва ирфон ила таъминлашни талаб этаркан. Тарихни бир таҳлил қилсангиз, ҳеч бир даврда асалари каби узоқни кўрувчиларга йўл берилмаганлиги фожиасини кўрасиз. Мен бахтсиз яратилган бўлсам-да, бир оз бадиъ яратилганга ўхшайман...

Ҳа, ўша йилларнинг фожиаси бизга унутилмас бўлиб қолди. М. С. Горбачёв оммавий ахборот воситалари, идеология муассасалари ва ижодий союзларнинг раҳбарлари билан бўлган учрашувда бундай деди: «Тарихни унутиб юборишни ёки унинг қандайдир бир қисмидан фойдаланишни таклиф этаётган кишиларнинг фикрига қўшилиб бўлмайди. Бундай нуқтаи назар биз учун номақбул эканлигини эндиликда ҳаммамиз яхши тушунамиз. Биз ўз Ватанимиз тарихини, айниқса, Октябрдан кейинги тарихни чуқур билиб олишимиз керак. Ана шу тарихни билиш, у ёки бу ҳодисаларнинг сабабларини, давлатимизнинг улкан ютуқларига асос бўлган сабабларни билиш, тарихимиздаги катта хатолар, фожиали воқеаларнинг сабабларини билиш — буларнинг ҳаммаси биз жамиятни янгилашни, социализм потенциалини, унинг қадриятларини тўлароқ очиб беришни талаб қилаётган ҳозирги кун учун сабоқ чиқариб олишимизга илжон беради. Ҳозир биз ҳақиқатан ҳам ўз тарихимизни, сўнги вақтда ҳаммамизни ташвишга солган ва жамиятни қайта қуриш зарурлиги тўғрисидаги қарорларнинг бевосита сабаби бўлган жуда кўп воқеаларнинг илдизларини яхшироқ биламиз».

Биз бир инсон тақдири мисолида «сталинизм даври»нинг фожиаларини қисман кўрсатдик. Бу даврдан сабоқ чиқариб олишимиз керак, токи биз ҳам, биздан кейинги авлодлар ҳам бу сабоқни унутмасинлар.

Лазиз Азизоданинг «Чўлпон ким эди?» мақоласини келгуси сонда ўқийсиз.

- Кол — катта арик, сой.
Кипча — шингил (узум).
Какана — қовун зараркунандаси.
Килликча — енгсиз ички нимча камзул.
Лут — ширрик, ўтакетган.
Лақамча — мол бўкканда оғзига солинадиган тол хивчин.
Капиржик — бурун тоғайи.
Кўкчақабаржиқ — болаларда учрайдиган тери касаллиги.
Пиллаки — танглай касаллиги.
Мўттоз — яланғоч, пати юлинган.
Мўғжа — гунча (хотин-қизлар исми).
Мула — тепса тебранмас, ўлакса. ?
Муррик — сўлиган, бужмайган.
Мижана — дўнак (кўчма маънода — майда).
Мўлкаша — гиж-гижлаш.
Мўкки — енгил оёқ кийими. *Дўнак ўқиб олмаслиги. Мў*
Ова — қишлоқ.
Охира — арик ёқасининг лой ташлаш учун қазилган жойи.
Отлиқаринчиқа — қанотли чумоли.
Овушқин — зарпечак.
Пўлоч — жўхори пояси.
Палғар — ззилган, бўккан (нон).
Паллаки — дайди (ўқ), ўринсиз (гап).
Поза — омоч тиғи.
Пуртик — тутам (соч, жун).
Риттик — бирдай, тинимсиз.
Сўқи — ўғир.
Сохти — омоч.
Сусоқ — ёғоч чўмич.
Сайс — эҳтиёт.
Сайсхона — отхона (отни эҳтиёт қиладиган жой).
Сақоқ (ғ) — ияк ости (етилганлик, тўлишганлик рамзи).
Танқа — чўян қумғон.
Типчак — бедана овиди ишлатиладиган ҳуштак.
Тевана — кўрпа қовийдиган йирик нина.
Торп — ҳайдалмаган ер.
Тумтумак — жумрак.
Тубчак — соф, асл. *Дўнак*
Ургимоқ — тебратмоқ.
Угимоқ — тортмоқ (ун, ёрма).
Харос — от кўшиладиган тегирмон (эркаklar исми).
Хириш — баҳона (уришишга).
Ховолтанг — этикни пайтавасиз кийиш. *Сўнгилар*
Формоқ — ёқмоқ, уш келмоқ.
Чаққи — қаламтараш.
Чоли — четан, кўра.
Чунгул — сувнинг чуқур жойи.
Чимитламоқ — чимчиламоқ, бураб олмоқ (чеканка ўрнида қўлласа бўлади).
Чўчка — майда балиқ.
Чақан — олакўз, олакороқ.
Чўғмоқ — кифтини қисмоқ (Бит қисган жўжадай чўғди. Ибора).
Чиркай — искабтопар.
Чўқламоқ — нишонга олмоқ.
Чурри — қулоқ супраси, кичик қулоқ.
Шеван — тахта.
Юғи — устун устига ўрнатиладиган ёғоч *можа*
Эшкан — эшак еми. *Босилма*
Яхти — ёруғ (аёллар исми).
Упкан — сил (касаллик).
Укча — тоvon.
Усмасак — ўсишдан қолган. *Усмасак ўқиб олмаслиги*
Қиллик — кўй жунини қирқадиган қайчи.
Қасноқ — гардиш.
Кўқир — гердайган, ўзига бино кўйган.
Ғирви — майда (бола).
Ғўлин — қуритилган ўрик. *Ғўлик*
Ғужир — ғайрат.
Ғуппа — қамиш томири.
Ғиша — қамиш пояси (Ғишани бўш тутсанг, қўлингни кесар).

Уйғониш даври инглиз драматургиясининг вужудга келиши ва ривожланиши биринчи халқ театрларининг пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқ. XVI асрнинг охирларидан бошлаб театрлаштирилган томошалар сарой саҳналаридан майдонларга ва карвонсаройларга кўчиб, ўрта асрларда кенг тарқалган мистерия ва моралите каби халқ ўйинларининг ўрнини эгаллайди. Саёқ актёрлар труппалари сарой зодагонлари хайрхоҳлиги билан Лондонда муқим бўла бошлайди. Шу тариқа пайдо бўлган театрлар сони XVI асрнинг охирларида йигирмадан ошади. Уларнинг аксарияти Темза дарёсининг жанубий соҳилида жойлашган бўлиб, Уйғониш даврига хос инсонпарварлик ҳис-туйғулари билан суғорилган асарларни саҳналаштиради.

Тобора машҳур бўлиб бораётган саҳна томошаларида яна бир қўшимча даромад манбаини кўрган Лондон шахрининг Муниципал Кенгаши 1574 йили театрлаштирилган томошалар ўтказиш ҳуқуқини лицензия тариқасида актерларга сотишга қарор қилади. Лицензия бўйича тўланадиган ижара ҳақининг баландлиги ва карвонсаройларда театрлаштирилган томошалар кўйишининг талай ноқулайликлар билан боғлиқлиги Шекспир ролларининг машҳур ижрочиси, донғи кетган актёр Жеймс Бербижни 1576 йили шаҳар чегарасидан ташқарида бир парча ерни ижарага олишга ундайди. Шаҳар маъмурларининг кучи етмайдиган бу ташландиқ ерда Бербиж театрлаштирилган томошалар учун Англия тарихида биринчи бинони барпо этиб, уни «Театр» деб номлайди. Сақланиб қолган маълумотларга кўра, бу бино ёғочдан қурилган эди. Орадан кўп фурсат ўтмай, шаҳар чегарасидан ташқарида талайгина театр бинолари қад кўтаради. 1599 йили Бербиж ижара муддати тугаган «Театр»ни янги жойга кўчириб, эски бино материалларидан қурилган бинони «Глобус» деб номлайди.

1613 йил 29 июнда, «Генрих VIII» томошалари пайтида замбарак отишмаларидан усти сомон билан ёпилган пешайвон ёниб кетиб, ёғочдан қурилган театр биноси ҳаш-паш дегунча кулга айланади. Орадан бир йил ўтар ўтмас, театр қайта қурилиб, томошалар яна авжига чиқади. Янги театр очилиши маросимларида қатнашган Жон Чемберлен уни таърифлаб шундай дейди: «Кўҳна Англия ажойиботлари орасида энг гўзали — шудир».

Аммо 1642 йили пуританлар томонидан ҳамма театрлар ёпилади. «Глобус» театри эса 1644 йилгача қад кўтариб туради.

Бизнинг кунларимизда америкалик актер ва режиссёр Сэм Уанемейкер Шекспир театрини тиклаш учун кўп иш қилди. Деярли худди ўша тарихий «Глобус» жойлашган ернинг ўзида театрнинг асл нухасини қуришга рухсат берилди. Уанемейкернинг жонкуярлиги натижа-сида 1986 йили Шекспир «Глобуси»ни тиклаш фонди тўзилиб, маблағ тўплана бошлади.

К. Кароматова

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Телефонлар
Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортик
роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар
қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган таржима
асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 25.08.88 й. да туширилди.
Босишга 29.08.88 й. да рухсат берилди.
Р — 14105. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 340092 нусха.
Буюртма № 3936
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси.

Тошкент
«Ёшлик», № 9. 1988. «Ёш гвардия» нашриёти.